

IX bob

1

- Sayfijon, eson-omon borib keldingmi, ukang tinchmi, chiqay deb qoldimi? Seni anchadan beri bir yigit kutib turibdi. Hov ana, moshinang oldida.

Avtobaza darvozasi oldida kutib olgan qorovulning bu gapidan Sayfi unchalik ajablanmadi. Chunki uni so'rab keladigan odam ko'p. U Hamdamning kim ekanligini bilib, sal cho'chiganday bo'ldi-yu, ammo sarosimaga tushmadi. Chunki militsiyadan odam kelishini yoki chaqirilishini bilardi. Ularga nima deyish, kimlarni ko'rsatish ham oldindan puxta ravishda belgilangan edi. Uning vazifasi aniq - darrov gullab qo'ymay, bir oz tarang qilgach, kavkazlik ikki yigit ijaraga olgan uyni ko'rsatib qo'yish.

Hamdam mashinaning orqa o'rindig'iga o'tirib, Sayfini ham o'tirishga taklif etdi.

- Uchariqqa nima sababdan bordingiz? - deb so'radi Hamdam.

- Ukam o'sha yerda o'tiribdi. Mayda-chuyda tashlab keldim. Vaqtida moylab turilmasa, qiynashadi.

- Kim qiynaydi?

- Bilmagandek so'raysiz, a?

- Ukangiz nima gunoh qilgan edi?

- Do'konidan ozgina kamomad chiqqan ekan.

- Ozgina deganingiz qancha?

- O'ttiz ming...

Bu gapni eshitib Hamdam hushtak chalib qo'ydi.

- Kamida o'n yil qatnar ekansiz-da?

- O'n ikki yil berishdi, noinsoflar.

- Uchariqqa qachon jo'novdingiz?

- Yigirma to'qqizinchi mayda.

- Uchariqqa bir kunda, boring, ana, ikki kunda borib kelsa bo'ladi. Ko'p yurvormadingizmi?

- Uchariqda bir kun bo'ldim. Keyin Buxoro, Samarqand deganday... aylanib keldim.

- Yigirma sakkizinchida ishdamingiz?

- Ha.

- Qaerlarda bo'ldingiz, kimlarni olib yurdingiz, eslay olasizmi?

- Shahar katta bo'lsa, kim qo'l ko'tarsa to'xtaymiz. Aytgan joyiga olib boramiz. Pulini olamiz. Qo'limiz ro'lda, ko'zimiz yo'lda, xayolimiz pulda. Otning kallasidek plan qo'yib qo'ygan, bajarishga majburmiz.

- Mashina yangi ekan?

- Ha, xo'jayinlar bir tantilik qilib yuborishdi.

- Qachondan beri ishlaysiz?

- Yarim yil bo'lib qoldi.

- Yarim yilda yangi mashina olib, omadingiz bor ekan. Omad kimga kulib boqadi, bilasiz, a?

- Omadi borga-da.

- Yo'q, xarajatdan qochmaydigan mard odamga, topdimmi?

- Sizlar bilmaydigan narsa yo'q.

- Siz menga yoqdingiz, dangal gaplasharkansiz. Men mard yigitlarni yaxshi ko'raman. Endi bi-ir mardlik qilib yuborasiz: yigirma sakkizinchida maydagi voqeani aytib berasiz.

- Qaysi voqeani?

- Bizni qaysi voqea qiziqtirishi mumkin?

- Bilmadim.

- Jinoyatga aloqador hech nimani ko'rmadingizmi? Xo'p, vaqtini aytay: taxminan soat olti bilan yettining o'rtasida. Shahardan chiquvchi katta yo'l yoqasida. Esladingizmi?

- Yo'-o'q.

- Qani, mashinani haydang.

- Qayoqqa?

- Haydayvering-chi, ko'chaga chiqqach, aytaman qayoqqa yurishingizni.

Sayfi o'z o'rniga o'tirib mashinani yurg'izdi. Hamdam "chapga", "o'ngga" deb o'tirdi. Shaharni kesib o'tib katta yo'lga chiqishdi.

Murda yoqilgan yerga yaqinlashganda Hamdam:

- Juda tez haydar ekansiz, sal sekinlating, tabiatni tomosha qilgim kelyapti, - dedi.

Sayfi murda yoqilgan daraxt yonidan o'tayotganida o'ng tomonga qarab ham qo'ymadi. Yo'ldan ko'z uzmay ketaverdi. Bir chaqirimcha yurishgach, Hamdam mashinani orqaga qaytarishni so'radi. Sayfi qaytishda ham sir boy bermadi. Bir-ikki chaqirim yurishgach, Hamdam mashinani yana orqasiga qaytardi. Murda yoqilgan yerga yetgach, "to'xtating" deb buyurdi.

- Shu yer ko'zinga yaxshi ko'rinib ketdi, - shunday deb mashinadan tushdi. Sayfiga "siz ham tushing", deb buyurdi-da, tarvaqaylab o'sgan daraxt sari yurdi. - Bir-ikki ulfat bilan yonboshlab olib pivoxo'rlik qiladigan maza joy ekanmi, a? - dedi Hamdam hamrohiga savol nazari bilan qarab.

- Iflos-ku? - dedi Sayfi ajablanganicha yelka qisib. - Yo'l beti, shovqin. Ulfatchilik qilaman, desangiz zo'r joylar bor.

- Ifloslikka iflos. Lekin tozalasa bo'ladi... Shu yerda ulfatchilik qilib o'tirib, keyin bitta sherigimni osib qo'ysamu o'shanda siz shu yo'ldan o'tsangiz, ko'rarmidingiz?

- Bilmadim. Tez yuradigan bo'lsam, u yoq-bu yoqqa qaramayman.

- O'lik yonib tursa-chi? Ko'zingiz tushadi-ku? Shunda to'xtaysizmi?

- Aniq bir narsa deyishim qiyin.

- To'xtamay o'tib ketaverasizmi? Axir u yonayotgan o'lik ukangiz bo'lishi ham mumkin-ku?

- Sovuq nafas qilmang, aka, tovonimgacha zirillatib yubordingiz.

- Ha, gapim sal qo'pol chiqdi. UZR. Lekin... o'sha odam kimningdir ukasi yo akasi, yo otasi, yo eri... Boringki, hech kimi yo'q g'irt yetim. Osilib turaveradi, yonib turaveradi... Xafa bo'lmang, ba'zan kalamga shunaqa bema'ni xayollar kelib qoladi.

- Ishingiz shunaqa-da. Yo'l chetida odam boshini qashisa ham mashinaga qo'l ko'tarayotganga o'xshab tuyuladi menga. Sizga esa

1 Kitoblar Olami | Sever.UZ | Uzsmart.UZ

sal shubhali ko'ringan odam jinoyatchi bo'lib ko'rinaveradi, to'g'rimi?

- Qoyilman, topdingiz! - dedi Hamdam sovuqqina jilmayib.

U sir boy bermay turgan Sayfiga qarab taajjublandi: "Pixini yorgan jinoyatchi ham bunaqangi bez bo'lmas. Rangi ham o'zgar olmaydi-ya... Kim bu o'zi? Shunchalik ustami? Meni laqillatmoqchimi yo shoir mashina nomerini adashtirganmi? Bu kelmaganmi?.."

Sayfi jilmayishning soxtaligini sezdi. Inspektorning gaplaridagi ilmoqni ham fahmladi. Mushuk-sichqon o'ynayotganini ham bildi. Ammo uning nima uchun to'q mushuk singari o'ljasini o'ynayotganiga tushunmadi. Sayfi bu vazifani bo'yniga olganida milisaxonaga bir-ikki chaqirishib so'rashganidan keyin aytib berarman, deb o'ylagan edi. Ishning bu tarzda boshlanishi uni bir oz gangitdi. Hamdam o'yinni yana bir oz davom ettirganida dovdirashi ehtimol edi.

Hamdam uni sinovli nazari bilan ko'p ta'qib etmadi. "Qani, ketdik", dedi-da, mashina sari yurdi.

- Akaxon, hali ko'p yuramizmi? - dedi Sayfi shahar markaziga yaqinlashganida. - O'zingiz bilasiz, otning kallasiday plan bor. Bu yog'i tirikchilik...

- Tirikchilikmi, tirriqchilikmi? - dedi Hamdam kesatib.

Sayfi o'zini majburlab kuldi:

- Gapni ham qiyib yuborar ekansiz.

Hamdam "milisaxonaga qarab hayda", desa Sayfi qiynal olmay yurgan bo'lardi. Mashinani hali o'ngga, hali chapga buraverib charchadi. Hamdam xuddi shahar ko'chalarini bilmaydiganday uni rosa sarson qilib, nihoyat o'zi ishlaydigan ichki ishlar bo'limiga yetib keldi. Sayfini so'roq qilish uchun o'z xonasiga emas, balki ayblanuvchilar vaqtinchalik saqlanadigan temir panjarali tor va zax xonaga boshladi. Panjarali eshik sharaqlab ochilganida Sayfining esi chiqib ketayozdi.

- Kir, - dedi Hamdam sovuq tarzda.

- Nimaga? Gunohim nima?

- Qo'rqma, kiraver. Bu yer bizning do'xturxonamiz. Unutilgan narsalar shu yerda esga tushadi. Bu yerda tuzal olmaydiganlar uchun boshqa do'xturxonamiz ham bor. U yerda uncha-muncha dori-darmon qilinadi, - Hamdam uni gardanidan ushlab ichkariga itardi. - Yigirma sakkizinchida yurgan yo'llaring esingga tushib qolsa, chaqirasan.

Eshik sharaqlab yopilishi bilan Sayfi lahadga tushib qolganday seskanib ketdi. Bir necha soatga emas, bir umrlik qamoqqa tushganday badaniga qo'rquv titrog'i yugurdi. "Haqqingiz yo'q!" deb baqirmoqchi edi, o'zini tutdi. Haydar akasining gaplarini esladi: "Seni qamab qo'ysalar ham churq etma. Keyinroq gapirib berasan. Ulardan qo'rqdim, shu sababli darrov aytmadim deysan. Ukaning vaqtliroq qutqarish uchun ozgina jabr cheksang o'lib qolmassan". Sayfi kavkazlik ikki yigit og'ir jinoyat qilgan bo'lsa ham, bunga mening dahlim yo'q, deb o'ylayotgan edi. Hali, murda osilgan daraxt yonida dovdiramaganining sabablaridan yana biri - murda yoqilgan paytda u nariroqda, mashina ichida edi. Bu tomonga qarashga qo'rqib, pisib o'tirgandi. Yigitlar murdani osish uchun ingichka sim arqon tayyorlashayotganini ko'rgan, "sim arqonda osishmoqchimi?" deb ajablangan edi. O'sha kungi kechqurungi poezdda jo'nab qolgani uchun shahardagi gap-so'zlar, mish-mishlar hali qulog'iga yetib kelmagan edi.

2

Hamdam Tolipov xonasiga kirib sigaret tutatdi. O'rindiqqa yastanib o'tirdi-da, oyoqlarini stol ustiga chalishtirib qo'ydi. U Sayfini jinoyatchilardan biri deb hisoblamayotgan edi. Sayfi uning uchun chigalni yechishdagi kichik tuguncha edi. Hamdamga ikki narsa qorong'i: Sayfi qaysi to'daning odami? Nima uchun mashina nomerini yashirmadi? Qotillar nima sababdan etaklarining bir uchini o'zlari ko'tarib qo'yishdi? Tasodifmi bu yo puxta o'ylab qilingan ishmi? Hamdam ikki-uch soatdan so'ng uni olib chiqib, qorniga musht tushirsam sayrab qolar, deb o'ylagan edi. Shu o'tirishida xayoliga ajoyib fikr kelib, o'rnidan turib ketdi. Telefon go'shagini olib lozim raqamni terdi. Zohid xonasida ekan, go'shakni darrov ko'tardi.

- Shopirni topdim, - dedi Hamdam, "suyunchi ber", deganday bir ohangda.

- Nima deydi? - dedi Zohid, bu gapni arzimasa xabarday qabul qilib.

- Hozircha jim. Bez bo'lib o'tiribdi. Parvoyi falak. O'sha daraxtning tagiga ham olib bordim. Ko'zini lo'q qilib olgan, tusi ham o'zgar olmaydi-ya! Bunaqasini endi ko'rishim. To'daga kirishdan oldan surbetlikdan imtihon topshirgan bo'lsa kerak. Lekin u bugunning o'zida sayrab beradi. Sayratmasam otimni boshqa qo'yaman.

- Yana mushtmi? - dedi Zohid norozi ohangda.

- E yo'q, o'rtoq prokuror, hozir qanaqa davr? Qayta qurishmi? Ha, shunday. Tolipov ham o'zini qayta tarbiyalagan. Shunday bir ishni o'ylab qo'ydimki, sendaqadan yuztasi, komissar Katanidan o'ntasi qoyil qolib, ro'paramda qo'l qovushtirib turadi.

- Qanaqa ish?

- Sen soat oltida murda yoqilgan daraxt yaqiniga kelib tur, ko'rasan. Agar Maqsud akani topsang, yana yaxshi.

- Ro'parangizda qo'l qovushtirib turish uchunmi?

- Hozircha piching qilaver, mayli, ammo soat oltida "akaxon, qoyilman, sizga!" deb yuborganingni o'zing ham bilmay qolasan.

Sen oltida o'sha yerda bo'l. Men bir oz kechikib boraman. Ha, sening vazifang indamay, jim turish.

Zohid uning aytganlarini bajarishga so'z bergach, go'shakni joyiga ildi.

Soat besh yarimda Sayfini panjaradan bo'shatdi.

- Qani, yur, - deb ko'cha tomon boshladi.

Uning dag'al muomalasi Sayfini tashvishga soldi. "Bir baloga giriftor qilmasaydi", deb qo'rqdi.

- Boyagi joyga hayda, - deb buyurdi Hamdam mashinaga o'tirgach. Keyin so'radi: - Kanistrangda benzin bormi?

- Yo'q, - dedi Sayfi ajablanib.

- Yo'lda olvol, o'n litr yetadi.

- Uzoqqa boramizmi?

- Uzoqqa... shunaqangi uzoqqa...

Sayfini endi rosmana qo'rquv o'z to'rlariga o'ray boshladi. Barmoqlariga titroq yugurdi. Hamdam buni sezib, quvonib ketdi. Sayfi yo'lda to'xtab, benzin oldi. Xo'jalik mollari do'koni yonidan o'tayotganida Hamdam mashinani to'xtatdi-da:

- Ikki quloq arqon olib chiq, - deb buyurdi.

- Qanaqasidan?

- Mol bog'laydigan, pishiroq bo'lsin.

Sayfi bu buyruqni ham bajardi.

Katta yo'l yoqasidagi o'sha daraxt yonida bir "Volga", uning yonida esa Zohid bilan mayor Soliev turishardi.

- Motorni o'chirib, kalitni menga ber, - dedi Hamdam. Sayfi titroq barmoqlari bilan kalitni uzatdi.

- Esladingmi? - dedi Hamdam ko'zini daraxtga tikib.

- Nimani?

- O'zingni ovsarlikka solma. Nimani so'rayotganimni bilib turibsan. Yigirma sakkizinchi mayda bu yerga kim bilan kelgansan, nima ish qilgansan?

- Bu yerga birinchi kelishim.

- Shunaqami? Qani, tush mashinadan, - Hamdam shunday deb arqonni qo'lga olib, mashinadan tushdi. - Yukxonani och, kanistrni ol.

- Nimaga?

- Olaver, menga kerak.

Ko'ngli yomon bir shumlikni sezgan Sayfining oyog'idan mador qochdi. "Volga" yonida turganlarga xavotir bilan qarab, Hamdamning buyrug'iga itoat etdi. Daraxt ostiga borishganda Hamdam arqondan sirtmoq yasadi. Sayfi ko'zlarini javdiratib, atrofga alangladi.

- Qochishni o'ylama. Bir qadam nari-beri qo'ysang, otilasan. Yordam ham kutma, mashinasini to'xtatib yordam beradigan ahmoq yo'q bu yerda.

- Nima qilmoqchisiz? - dedi Sayfi titroq ovozd.

Uning bu holatidan Hamdam mamnun bo'ldi - unga aynan shu kerak edi.

- Seni osmoqchiman, - dedi xotirjamlik bilan. - Keyin... yoqaman.

- Haqqingiz yo'q!

- Nega haqqim bo'lmas ekan, haqqim bor, og'ayni. Bu shoxga ikkita odam osildi. Sen uchinchi bo'lasan. Biz esa qotil topilmadi, deb ishni yopdi-yopdi qilib yuboraveramiz.

- Haqqingiz yo'q! - deb baqirib yubordi Sayfi.

- Sening haqqing bormidi?

- Men o'ldirganim yo'q!

- Kim o'ldirdi?

- Bilmayman.

Hamdam teskari qaradi. Uning harakatini diqqat bilan kuzatayotgan Sayfi ham boshini burdi. Shu zahoti Hamdam chaqqonlik bilan bo'yniga sirtmoqni tashladi. Sayfi arqonni ikki qo'li bilan changallab, jon holatda baqirib yubordi. Zohid u tomon intilib qadam qo'ygan edi, mayor Soliev to'xtatdi.

- Yigirma sakkizinchida kelganmisan? - deb so'radi Hamdam.

- Kelganman, - dedi Sayfi jon talvasasida.

- Nima uchun ertalabdan beri meni laqillatasan?

- Aytsang, o'ldiramiz, deyishgan. Bola-chaqang garovda deyishgan...

- Kim?

- Bilmayman, tanimayman ularni.

- Nechta odam edi?

- Ikkita... ular bu yerning odami emas, tili boshqacha edi.

- Bu yerda "Jiguli" ham bor edimi?

- Bor edi, bir jingalak sochli yigit turuvdi.

- Keyin nima bo'ldi?

- Gaplashishdi. Keyin menga javob berishdi.

- Urishishmadimi?

- Yo'q.

- Osishganda qaerda eding?

- Menga javob berishdi, ketuvdim.

- Yolg'on gapirma! - Hamdam shunday deb arqonni tortdi. - O'lik yonayotganda ham shu yerda bo'lgansan. Mashinangni ko'rganlar bor.

- Ha... Ha... moshinangda qimirlamay o'tir, deyishdi. O'tirdim. Bola-chaqam garovda edi...

- Sen hozir ham garovdasan. Ikki yo'ling bor: yo o'sha odamlarni bizga topib berasan, yo shu yerda ko'mirga aylanasan.

- Men ularni tanimayman... Kira qilib olgan edim. Lekin bir uyga kirib chiqishgan edi. Balki o'sha yerda turishar?..

Reja bo'yicha Sayfi bu gapni so'roqning yo uchinchi yo to'rtinchi kuni aytishi lozim edi. Ish shu darajada tezlashib, murakkablashib ketdiki, aytmalikning iloji qolmadi.

Qaytishda mashinani Hamdam haydadi. Sayfi qil ko'prikdan o'tib, arang omon qolgan odam holiga tushgan edi. U ukasini qamoqdan chiqarish, hech bo'lmasa muddatini kamaytirishga yordam so'rab Haydarga murojaat qilgani uchun endi o'zini o'zi la'natladi. To'g'ri, ukasiga joni achiydi. Lekin, hozir ayon bo'ldiki, o'zining joni yanada shirinroq ekan. Dastlab unga vazifa oson ko'ringan edi. Ikki kavkazlikni ijaradagi uyidan oladi, o'likxonaga boradi, ular o'likni o'rab olib chiqishadi, so'ng katta yo'l yoqasidagi daraxtga osishadi, tamom vassalom. Milisa so'ragan taqdirda faqat o'likxonaga borilganini aytmaydi. Kavkazlik yigitlar ijarada turadigan uy ko'rsatib qo'yiladi, xolos... Sayfi bir-ikki so'roqqa chaqirishadi-yu, so'ng holi qo'yishadi, deb o'ylagan edi.

Agar uning iziga Hamdam tushmay, boshqa odam, masalan Zohid tushganida balki shunday bo'larmidi... Bir kunda gullab qo'ygani uchun endi Haydardan qo'rqa boshladi. "Bu balki yolg'ondan qo'rqitgandir, Haydar aka po'pisa qilib o'tirmas", deb yuragi orqasiga tortib ketdi. "Balki o'zimni moshinadan tashlab, birato'la qutulub qo'ya qolsammikin", degan xunuk fikrga ham bordi. Shu onda Hamdam xuddi uning fikrini o'qiganday bir qarab oldi:

- Sen qo'rqma, - dedi u, - senga tegishmaydi. Bizga to'g'risini aytib, yordam bersang joning omon qoladi. Kerak bo'lsa, odam qo'yib seni qo'riqlaymiz. Aldaydigan bo'lsang, ularga sherik hisoblanib, xalta-xurjuningni ko'tarib jo'naysan. Bu o'yin shunaqa bo'ladi: yo ostidan, yo ustidan!

Bu safar "chapga", - "ongga", deb Sayfi yo'l ko'rsatib turdi. Eski shaharning tor ko'chalaridan o'tishayotganda o'ng qo'ldagi temir

darvozani ko'rsatdi:

- Shu uyga kirib chiqishgan.

- Adashmadingmi?

- Yo'q, ana, chap tomondagi axlatxona esimda qolgan.

Hamdam "yaxshi", dedi-yu, mashinani to'xtatmadi.

- To'xtatmaysizmi?

- Nega?

- Ushlamaysizmi?

- Bu yog'ini o'zimga qo'yib ber. Sen bugungi ishingni bajarding. Endi og'zingga qulf urib, jim yur. Uchariq-to'rtariq qilib jo'nab qolma. Shahardan bir qadam nari-beriga chiqmaysan, tushundingmi?

Sayfi "tushundim", deb bosh irg'adi. U faqat Hamdamning bu gapiga emas, balki bulardan hali-beri qutulmasligiga ham tushunib yetdi.

Ko'prikdan o'tgach, Hamdam mashinani to'xtatib, tushib qoldi. Sayfi uzoqlashishi bilan, izma-iz kelayotgan "Volga" to'xtadi.

- To'qson birinchi uy ekan, - dedi Hamdam, mashina eshigini ochib. - Odam chaqirish kerak. Ungacha men bir qarab chiqaman.

Hamdam mashinalar oqimiga muqobil yurib, to'qson birinchi uy eshigini taqillatdi. Ikkinchi marta taqillatganida ichkaridan "hozir" degan zaifgina tovush chiqdi. So'ng darvozaning bir tabaqasi mungli ovoz chiqarib qiya ochildi-da, uzun yengli ko'ylak kiygan kekxa ayol ko'rindi.

- Keling, bolam, - dedi u, Hamdamning salomiga alik olgach.

- Keliningiz bilan ijaraga uy qidirib yuruvdik. Siznikida bo'sh joy bor, deb eshitdim.

- Voy, bolam-ey, sal kech kelibsiz-da. Joy boridi, odam qo'yib qo'ydik. Siz oilangiz bilan turmoqchidingiz? Nechta bolangiz bor?

- Bittagina. Uch yoshda.

- Voy, attang-e, biz bop ekansizlar-a, cholim qaysar-da, sabr qilaylik, desam, ko'nmadi. Ikkita yigitni boshlab kelib, joyladi.

Chulchitmi-ey, tiliga tushunmayman. Bir paydo bo'ladi, bir ko'rinmay ketadi. Bunaqasi menga yoqmaydi, bolam. Chol-kampirga oilali odam afzal-da. Bola ermak bo'ladi, lozim bo'lib qolsa, issiq-sovuqdan ham xabar olib turishadi. Siz, bolam, noumid bo'lmang-a, hali cholim kelsin, bir gaplashay, bularga javob bersin.

- Ijarachilaringiz shu yerdami?

- Shu yerda bo'lmay qolishsin. Uyquga to'yishmaydi bular. Aqli bo'lsa, shom kirganda uxlamidi...

Hamdam erta-indin xabar olajagini bildirib, iziga qaytdi. Ko'p o'tmay, qo'shimcha kuchlar yetib kelgach, to'rt yigitni yoniga olib, yana darvoza oldida paydo bo'ldi.

- Voy, cholim hali kelmadilar, - dedi ayol ajablanib.

- Xolajon, bir gap aytaman, faqat siz vahima qilmang. Mana bu yigitlar milisadan, ijarachilaringizni ko'rishmoqchi. Siz ular yotgan uy eshigini ko'rsatingu, o'zingiz tez chetga chiqing, - dedi Hamdam.

- Voy o'la qolay, voy Xudo urdi, - dedi ayol.

- Vahima qilmang, dedim-ku.

Ayol qo'li bilan chap tomondagi eshikni imlab ko'rsatib, o'zi to'g'ridagi ayvon sari yurdi. Titroq ovozda nimadir dedi.

Hamdam eshikni zarb bilan tepib ochishi bilan to'rt yigit otilib ichkari kirishdi. Dong qotib uxlab yotgan yigitlar qimirlab ham qo'yishmadi. Xontaxta ustidagi bo'shagan aroq idishlari, dimoqqa urilgan nasha hididan hammasi ayon edi. Yigitlarning betlariga shapatilab, suv sepib arang o'zlariga keltirishdi. Ular uyg'onganday bo'lishsa-da, hali kayfdan qutulmagan, nima bo'layotganini anglab yetmagan edilar. Ularning qo'llariga kishan urib olib chiqilgach, Zohid ayolni chaqirib, xonaga kirdi-da, ko'zdan kechira boshladi.

- Ko'rpa-to'shaklar meniki, aylanay bolam, - dedi ayol qo'rqibgina. - Ular qup-quruq kelishgan. Hali ijara pulini ham berishmovdi.

- Bularning o'zlari izlab keldimi yo birov iltimos qildimi? - deb so'radi Zohid.

- Cholim boshlab keluvdilar.

- Cholingiz hozir qaerdalar?

- Qaydam... Balki samovorxonadadirlar?

Zohid "topib kelasizmi?" deganday qilib Hamdamga qaradi. Bu qarashning ma'nosini anglagan Hamdam indamay tashqariga chiqdi. Zohid bir cheti yostiq ostidan chiqib turgan suratni oldi - Jamshid kulimsirab turibdi.

- Mana bu yigit ham kelib turarmidi? - deb suratni ayolga ko'rsatdi.

- Yo'q-a, - dedi ayol suratga durustroq ham qaramay. - Bularni hech kim so'rab kelmadi.

Zohid tokchadagi bo'sh tsellofan xaltachalar bilan qon tekkan em ignasini ko'rib:

- Xola, endi bu xonaga kirmay turasiz, hech narsaga tegmang. Narsalaringizni tekshirib bo'lganimizdan keyin olasiz, - dedi.

Bu orada hovliga gavnali, ayol "cholim" degani bilan ko'rinishi chollik martabasiga yetmagan, oyoqlari og'ir gavnani ko'tarishga majolsizligidanmi, o'rdak kabi lapanglab yuruvchi uy egasi kirdi. Zohid u bilan salomlashgach, ayolga bergan savollarini qaytardi.

O'zi kutganidek, tayinli javob ololmadi: chol choyxonada o'tirganida bu yigitlar joy so'rab kelishgan, durustgina aqcha berishmoqchi bo'lishgan, vassalom.

Ekspertlar kelib xona ko'zdan kechirilgach, qo'lga ilinarli ashyoviy dalil ham topilmadi.

3

Tergovni tashqaridan kuzatgan odam bu yigit o'zining ismini ham durust bilmas ekan, deb o'ylashi mumkin. Zohid ismi-sharifini uch marta so'rganida uch xil javob berdi. Zohid "bu laqillatmoqchimi yo dorining ta'siridan hali qutulmadimi?" deb o'yladi.

Ikkinchi yigit ham shunday hunar ko'rsatgach, tergovni kechiktirdi.

Ertasiga ularning gaplari poyintir-soyintir bo'lmadi. Bu vaqt ichida mayor Soliev ularning kimligini, qamoqxonalarda bearmon o'tirishganini aniqladi. Zohid avval yoshi kattarog'i - Petrashvilini so'roqqa chaqirdi.

Rasm-rusm bo'yicha dastlabki ma'lumotlarni so'rab, yozib olgach, asosiy muddaoga ko'chdi:

- Yigirma sakkizinchi mayda qaerda edingiz?

- Yigirma sakkizinchi?.. Necha kun oldin bo'lgan bu yigirma sakkizinchi?

- O'n kun bo'ldi.

- E, grajdanin nachalnik, o'n kun oldingi gap esimda turadimi? Kecha qayoqda edim, bilmayman.

Zohid Jamshidning rasmini uzatdi:

- Bu yigit kim?

Petrashvili suratga uzoq tikildi.

- Tanimayman.

- Yostig'ingiz tagida ekan?

- Balki kampirning o'g'lidir. Uyda har xil rasm ko'p edi.

- Chol-kampir ham tanishmadi. Ammo... sherigingiz tanidi.

- Sherigim tanigan bo'lsa o'zidan so'rayver, nega mendan so'raysan?

- Haydovchi ham tanidi.

- Qaysi haydovchi?

- Sizlarni olib borgan. Biz uni topdik.

- Har kuni o'nta mashinada yursam, o'nta haydovchi taniydi meni. Nachalnik, to'g'risini ayt, sen bo'ynimga nima ilmoqchisan?

Aytaver, kelishamiz, men bunaqa ishlarga o'rganib ketganman.

- Yo'q, kelisholmaymiz, grajdanin Petrashvili.

- Nega grajdanin, deyapsan, sen avval aybimni isbotla, qama, undan keyin grajdanin, deyaver.

- Grajdanin nachalnik deb avval kim aytdi?

- Menmi? Ha... men bunaqa so'roqlarda o'tiraverib o'rganib ketganman. Hali bunaqa so'roqlarni ko'p ko'rsam kerak.

- Yo'q, ko'p ko'rmaysiz, bunisi oxirigisidir.

- Nega endi? Chiqarib yubormoqchimisani?

- Yo'q, endi chiqish tushingizga ham kirmaydi. Endigi hukm bittagina o'q bo'ladi.

- Qo'rqitma, nachalnik. Qo'rqadigan ahmoqlar o'lib ketishgan. Menga qara, sen yosh ekansan, men sendaqalarning ko'pini ko'rganman. Sen boshni qotirmaginu maqsadingni ayt. Faqat mayda bezorilikni tirkama. Obro'yim to'kilishini istamayman.

"Hali bunda obro' ham bor-a?!" deb kulib qo'ydi Zohid.

- Gap bunday, Petrashvili, biz obro'yingizni to'kmaslikka harakat qilamiz: bo'yingizga birato'la qotillikni ilamiz, ma'qulmi?

- Qanaqa qotillik?!

Petrashvili bu savolni xotirjam tarzda, xuddi yaqin oshnasiga "Qayoqqa ketyapsan, ahvollaring yaxshimi?" deb so'raganday berdi.

Qamoqlarda ko'p yurganidan shunday sovuqqonmididi yo tabiatan bezmididi, Zohid farqlay olmadi. U yana Jamshidning rasmini o'rta qo'ydi:

- Shu yigit o'ldirilgan.

- Bunaqa shilta ishni menga ilma, nachalnik, ovora bo'lasan, isbot qilolmaysan. Bu qilig'ingdan vishkaning hidi kelib turibdi.

- Ha, ana, bilar ekansiz-ku?

- Dalil kerak.

- Mana bitta dalil, - dedi Zohid suratni qo'lga olib.

- Bizni kayfligimizda qo'lga olgansan. Suratni o'zing tashlab qo'ygansan. Surat chepuxa, shu bolaning kallasini uzib yonimga tashlab qo'yganingda ham isbotlay olmaysan.

Kavkazlikning ikkinchisi ham qariyb shunday javob berdi. Ikki kundan so'ng Zohid Sayfini chaqirtirdi. Sayfi qator turgan yetti kishi orasidan ikki kavkazlikni tanidi. Shundan keyin ham ular yigirma sakkizinchi mayda katta yo'l bo'yida bo'lganlarini tan olishmadi.

X bob

1

Bu xabar Hosilboyvachchaga xush yoqdi. Nabirasining o'lik tug'ilishi nima ekan, kimda-kim Asadbek o'libdi, deb kelsa katta suyunchi berishga ham tayyor edi. Ayrim xotinlar "biron noxush gap chiqarmikin" degan ilinjda uzzukun qo'shnisinikiga quloq tutadi. Baqiriq-chaqiriqni eshitsa, yoinki biron tashvish shabadasini sezsa, quvonadi. Qo'shnisining tomi uzra kulfat bulutini ko'rsa-ku, unikida bayram deyavering... Hosilboyvachcha ham shu toifadan edi.

Yangi yil arafasida Asadbekning qizi yo'qolganini eshitganida qalbini shodlik oftobi bir yoritib o'tgan edi. Elchinni kuyov qilganida bu oftob yana bulut orasiga yashirinib, uni ikki o't orasiga tashladi: Asadbekning maqsadini bilolmay, kalovlandi. Elchinni ko'pning ichida masxara qilmoqchi bo'lganida ham shu hol yuz berdi. Jamshidning yetib kelib, Elchinni og'ir ahvoldan qutqarishi Hosilboyvachchaga "Asadbekka tegishli odamni xor qiladigan hali tug'ilmagan", degan ma'noni anglatgan edi. Hosilboyvachcha uchun Asadbek yo'ldagi tog', uni qanday qilsa-da, ag'darishi, kemirib bo'lsa-da, tu- gatishi lozim edi. Aylanib o'tish mumkin emas - tog' orqa tomondan ham bosaveradi. Zaynabning o'g'irlanishi - bemalol hujumga o'tsa ham bo'ladi, degan ishora edi. Asadbekka hamla qiladigan dovyurak topilibdimi, demak, yurishni boshlash vaqti yetibdi. Elchinni to'ygga taklif etish - shunchaki bir sinov edi. Zaynabning o'lik bola tug'ib, kasalxonada yotishi uni qat'iy hujumga kirishishga da'vat etdi.

U xushxabar olib kelgan Shomilning qo'lidan gugurtini olib, to'rtta cho'pni chiqardi. Uchtasining boshini birlashtirib, to'rtinchisini yoqdi-da, tezlik bilan shu uchta cho'pga tutdi. Pov etib yonishi bilan puflab o'chirgan edi, to'rtala cho'pning boshi qovushib, uchoyoqli minoraga o'xshab qoldi. Shomil xo'jasining mahoratiga besh ketib, kulib qo'ydi.

- Shomil, mana buni qara, Asadbek Elchinni kuyov qildi, Jamshid o'ldirildi, qizi o'zini osdi, bolasi o'lik tug'ildi... Hamma voqealarning boshi qovushmayaptimi?

- Shunga o'xshaydi, - dedi Shomil o'ylab ham o'tirmay. U sobiq shogirdini, hozirda esa xo'jayinining aqliga tan bergan, shu bois aytganlarini mulohaza qilib ham o'tirmas edi.

Hosilboyvachcha cho'p ustini barmog'ining uchi bilan bosgan edi, "minora" sochilib ketdi.

- Asadbekni kimdir chinor degan edi. Chinorning ichini qurt yeya boshlabdi. Chetdan tomosha qilib turaversang, g'irt ahmoq bo'lasan. Temirni qizig'ida bosish kerak, deyishganmi? Asadbekning qizi yotgan kasalxonada odaming bormi?

- Bor. O'zimga tegishli bir jonon bor.

- Menga Zaynab kerak.

- Olib chiqaymi? - dedi ajablanib Shomil.

- Qani o'yla-chi, yo toming ketganmi?

Hosilboyvachcha o'ylash uchun fursat berganday jim qoldi, so'ng o'ziga-o'zi gapirganday dedi:

- Zaynab u yerdan giyohvand bo'lib chiqishi kerak. Jononing uni ignaga o'rgata olarmikin?
- Men aytsam, o'rgatadi.
- O'rgatsin, ammo ehtiyot bo'lsin. Birinchisini o'ziga sezdirmasin. O'zi ham olib turadimi?
- Olganda-chi!
- Agar qovun tushirsa, men seni ham, uni ham tanimayman.

Bu po'pisaga javoban Shomil tirjayib, g'ilay ko'zlarini o'ynatib qo'ydi. Shomil xo'jasining bu po'pisasi quruq emas, amalga oshuvi muqarrar ekanini bilgani kabi, Hosilboyvachcha bu tirjayishning ma'nosini yaxshi anglaydi. Bu tirjayishga g'ilay ko'zlarining o'ynashi qo'shilgani - "ko'nglingiz to'q bo'laversin, shu ishni eplamasam, bu dunyoda nima qilib yuribman", deganidir.

Shomil muzlatgichni ochib, undan tunuka idishdagi fin pivosidan oldi-da, birini ochib xo'jasiga uzatdi. Ikkinchisini ochib, bir ko'tarishdayoq bo'shatdi. Hosilboyvachcha bir-ikki yutum ichib, o'ziga qaytardi. Shomil "sizniki tabarruk" deganday tirjayib uni ham bo'shatdi.

Zaynabni qo'lga kiritish fikri Hosilboyvachchada ancha burun uyg'ongan edi. Juvonning o'zini osishi bu xayolni haqiqatga tezroq aylantirish imkonini yaratganday bo'ldi. Bolaning o'lik tug'ilishi esa imkon darvozalarini keng ochib yubordi. "O'zini osdimi, demak, chorasiz qolgan, - deb o'yladi u. - Otasiga ishonchi yo'q. Otasining hukmida yashash joniga tekkan. Hamma narsaga ega ayol bekordan-bekorga o'zini osmaydi..."

Hosilboyvachcha Zaynabni qo'lga kiritgan tarzda nima qilishni ham o'ylab qo'ygan. Zaynab bo'yin bergach, uni qo'yniga olmaydi, birga bo'lmaydi. To'g'ri, ko'rinishi, qad-qomati binoyi, yosh... lekin otarchining sarqitiga kuni qolibdimi, degan malomatga toqati yo'q. Balki kayfchilikda totib ko'rar... Zaynab - yigitlarniki. Kinga hadya etishni Shomil biladi. Zaynabning birinchi vazifasi shu - yigitlar ko'nglini ovlash. Bu qiligi ertami-kechmi, otasiga ma'lum bo'ladi. Asadbek qizining naqadar iflosligini o'z ko'zi bilan ko'rsa yana-da yaxshi! Ungacha Zaynabning yana bir yumushi bor - uydagi gaplarni yetkazib turadi. (Bunisi endi Hosilboyvachchanning xom xayoli. U Asadbekning uyda, ayniqsa xotini, farzandlari huzurida ishdan gapirish odati yo'qligini bilmaydi). Hosilboyvachcha giyohvandlarni yaxshi biladi. Xumori tutganida qoradori uchun otasinigina emas, qo'lida bo'lsa butun dunyoni ham sotib yuboradi.

Shomil xo'jasining o'yg'a tolganini ko'rib indamay o'tiraverdi. U shunga o'rgangan. Hosilboyvachcha yarim kun o'ylansa, yarim kun jim o'tiradi. Dunyoni suv bosib ketsa ham jim o'tiraveradi, xo'jasining xayol surishiga halal bermaydi. Hosilboyvachchanning Asadbekdan farqi shuki - bir o'zi o'ylaydi, bir o'zi hukm chiqaradi. Uning bu odati Chuvrindiga o'xshagan aqlli a'yoni bo'lmagani vajidan emas, balki o'z aqlining mukammalligiga ishonganidir. "Shu paytgacha o'z aqlimga suyanib pand yemay, shu darajaga yetdimmi - demak, noto'g'ri ish qilmabman", deb o'ylaydi. Kimdir o'g'liga "sen chinor soyasi bo'lma, chinorning o'zi bo'l", degan ekan. Shu hikmat Hosilboyvachchaga juda yoqib qolgan. O'shanda umri mazmunini chinor bo'lmoqlik uchun kurashdan iborat, deb belgilagan edi. Chinor bo'lmoqlik - birovning aqli, birovning maslahati bilan bitmaydi. Birovning aqli bilan ishlash - chinorning erkin o'sayotgan shoxlarini kesib turish demakdir. Hosilboyvachcha bunga toqat qilolmaydi. U chinor shoxlarining erkin o'smog'ini, yanada kengroq maydonni qamrab olmog'ini istaydi.

- Sen Qilichdan xabar oldingmi? - deb so'radi Hosilboyvachcha xayol surishni bas qilib.
- Xabar oldim. Ishlari nishtyak. Qachon chiqarib olasizlar, deydi. O'tgan kuni uyiga ham kelib ketdi.
- Qachon chiqarib olasizlar, deydimi? Uni biz chiqarib olmaymiz, kim tiqqan bo'lsa, o'sha chiqaradi.
- Qanaqasiga?

- Shunaqasiga. Bir joyda "Vinzavodni Qilichdan boshqa odam eplay olmaydi, bizga ham vinzavod nasib qilib qolar", dedim. Bu gapim o'sha kuniyoq egasiga yetib borgan bo'lishi kerak. Asadbek akang Qilichni chiqarib olishimga yo'l qo'ymaydi. Uning ikki chorasi bor: birinchisi - Qilichni o'sha yoqda yo'q qilib yuborish, ikkinchisi - tezroq chiqarib olish harakatini boshlash. Unga ikkinchi chora ma'qul keladi. Chunki zavodni olimchasi eplay olmaydi. Buni ahmoq odam ham darrov sezishi mumkin. Asadbek chiqaraversin, Qilich merov, undan emas, bizdan minnatdor bo'ladi. Uni hech bir chiqimsiz qo'lga kiritamiz.

- Chiqarib olishganini o'zlari aytishsa-chi?

- Ishonmaydi. Undan kim xabar olib turdi? Zo'rlardan kim himoya qildi? Menmi? Sen, tomi ketgan ahmoq, "Qilichdan xabar olib tur", deganimda burningni jiyirgan eding. Endi tushundingmi? Buni bir o'q bilan ikki quyonni urish, deydilar. Men ularning kartalarini chalkashtirib tashladim. Yaqinda qo'llarida ko'zirlari qolmaydi. O'shanda bankka uramiz. Qoyilmisan?

- Men sizni birinchi ko'rganimdayoq qoyil bo'lganman.

- Sen hozir bir ish qilasan: Qilichni bir-ikki soatga so'rab, shu yerga olib kelasan. Men bir uning suhbatini olay.

Shomil "bundan osonroq ish yo'q", deganday tirjayib, o'rnidan turdi. Ammo o'ziga bo'lgan ishonchi bu safar pand berdi: lagerda komissiya bor ekan, Qilichni chiqara olmadi. Xo'jasiga qo'ng'iroq qilib vaziyatni bildirgach, "komissiya ketganidan keyin olib kelasan", degan buyruq oldi.

2

Qilich Sulaymonov Asadbekka yoqib qolgan olimning burnini yerga ishqab, tavbasiga tayantirmoqchi bo'lib, o'zi qazigan chohga o'zi tushganini bilmay ham qoldi. Agar Hosilboyvachcha sotmaganida bu ko'rguliklar yo'q edi. Asadbek bir-ikki so'kib, urishib, keyin aybidan o'tardi. Hosilboyvachcha nima uchun sotdi, deb hayron bo'lib yurganida Shomil kelib, yanada battar ajablantirdi. "Sotgani nimayu endi mehribonchilik qilgani nima?" degan muammo uni bir nafas bo'lsin, holi qo'ymadi. Lager zo'rlarining tegajoqliq qilmayotgani, ayniqsa, uyga borib kelishga ruxsat tekkani unda umid uyg'otib, Hosilboyvachchaga nisbatan bo'lgan g'azab o'tini o'chira boshladi.

Uyiga borib, xotini, farzandlarini ko'rib yig'lab yubordi. Xuddi yosh boladay yig'ladi. Keyin esa... avvallari apoq-chapoq bo'lib yuruvchi og'aynilarining xabar olmay qo'yishganini eshitib, yuragi battar ezildi.

"Qilichxon aka, xizmat bormi?" deb qo'l qovushtirib turuvchilar, "Qilichboy oshnam, sendan boshqa hech kimim yo'q bu dunyoda, oshnam ham, akam ham, otam ham o'zingsan", deguvchilar, "Qilichbek, o'la-o'lgunimcha qarzdorman, sendan tonsam - Xudo ursin!" deb ont ichuvchilar qaylarda qolishdi ekan? Qilichdan hazar qildilarmi, yo Asadbekdan qo'rqdilarmi?

- Eson-omon kutulib chiqay, bu dayuslar bilan hisob-kitob boshqacha bo'ladi, - dedi Qilich xotiniga.

- Qo'ying, tinch yashaylik. Xudoga soling, jazosini Xudo bersin ularni, - dedi xotini.

Qilich belgilangan vaqtda lagerga qaytdi. Birov undan "qayoqdan kelyapsan, kim chiqardi seni?" deb so'ramadi. Yotoqqa kirib, olib kelgan yemak-ichmaklaridan bir ulushini xona to'rida davra qurib o'tirganlarga berdi. Taomil shu: uydan olinajak har

narsaning sarasi shularga berilishi shart. Ayrimlar "o'zim yemasam yemay, qulog'im tinch bo'lsin", deb hammasini tutqazib qo'ya qoladi.

Qilich bu yerga bir yil oldin kelgan eski tanishi Shoalini taklif etib, karavoti ustiga kichik dasturxon tuzadi. Non ustiga norindan solib mehmon qila boshladi.

- Norinni ko'rsam, doim bir voqea esimga tushadi, - dedi kulib Shoali, bir chimdim norinni og'ziga olib borib. - Bir qadrdonimiz boshqa viloyatdan kelin tushiradigan bo'ldi-yu, biz o'sha yoqqa to'y olib bordik. Kechasi poezdga o'tirib, ertasi azonda manzilga yetdik. Izzat-ikrom zo'r bo'ldi. Bir mahal qarasak, norin kirdi. Biz olib borgan tugunlar ichida norin ham bor ekan. Yetib kelishguncha norin sovub qolibdi, deb istishibdi, deng. U yerlarda norin qilishmas ekan-da...

- Har joyning taomili o'ziga yarasha-da, - dedi Qilich kulib.

Shoali norindan ikkinchi yo uchinchi olishida xona to'ridagi davraboshi o'rnidan turib, bularga yaqinlashdi. Kuylak kiyishni yoqirtmaganidanmi, yo badanidagi xilma-xil suratlarini ko'z-ko'z qilishni yaxshi ko'rganidanmi, yarim-yalang'och yuruvchi bu Zo'r birovga bejiz yaqinlashmas edi. Uning kimgadir yaqinlashuvi yo musht tushirish bilan, yo bo'yniga bir nima ilish bilan yakunlanardi. Shu sababli Qilich uning o'zi tomon kelayotganini ko'rib, xavotirlandi.

U Qilichga ro'para bo'ldi-da:

- Bratan, bu yoqqa qaravoring, - deb eshik tomon yurdi.

"Nima gunoh qilibman, yo ovqatdan bir nima chiqdimi?" deb hadiksiradi Qilich.

- Bratan, kelganingizga to'rt oydan oshdimi? - dedi Zo'r, eshikka yetmay to'xtab.

- Oshdi, - dedi Qilich, bir qadam berida to'xtab.

- Birov chertdimi?

- Yo'q.

- Nimagaligini bilasizmi?

- Yo'q.

- Qosh-ko'zingiz chiroyli bo'lgani uchun emasdir, a? U yoqdagi boyvachcha bratanlarning hurmati bor. Ular nima desa, bizga zakon, gap yo'q. Lekin haddingizdan oshsangiz, otvechayt qilasiz. Siz kimni siylayapsiz, bilasizmi.

- Ha, bilaman. Eski tanishim.

- Uni hech kim ovqatga taklif qilmaydi, sezmagansiz?

- Yo'q.

- Kallavaram ekansiz. U bilan hech kim birga ovqat yemasligi kerak. Zakon shunaqa.

- Nega?

- Negami? U bir paytlar ment bo'lgan.

- Yo'g'-e, u do'kon mudiri edi.

- O'zidan so'rang. Biz yanglishmaymiz. Zakonni buzganning ishi chatoq bo'ladi. Amma-xolasiga qarab o'tirmaymiz.

U shunday deb Qilichga qattiq tikildi-da, joyiga qaytdi.

Shoali Qilichdagi o'zgarishni bir qarashda sezdi:

- Nima gap? Ovqat berma, deyaptimi?

- Ha... ment bo'lgan deydi.

- Bular har baloni bilishadi. O'ttiz yilcha oldin harbiy xizmatdan qaytganimda o'n kuncha milisada ishlaganman. Yoshlikda qiziqish bo'lgan-da. O'shanda adam rahmatli qulog'imni burab, bo'shatib olgan edilar. Shu yerda eslatishdi buni. Bularning qonuni butunlay teskari: u yoqda bir hujjat to'ldirsak, o'zing qamalganmisan-yo'qmi, qarindoshlaring ichida sudlanganlar bormi yo yo'qmi, chet ellarda qarindoshlaring bormi, deb surishtirishadi. Bular esa "milisada ishlaganmisan, milisada qarindoshlaring bormi, komsomol yo kommunist bo'lganmisan", deb surishtirib, shunga qarab muomala qilishadi. U yoqda ozgina xarajat qilib hujjatni eplashirish mumkin. Bu yoqda gapning ham foydasi yo'q, pulning ham. Siz bilan biz ularning qatorida bo'lishni istasak ham davralariga qabul qilishmaydi. Bizdan nafratlanishadi. Taklif qilganingizda rad etib, tushuntirmoqchi edim, sizga munosabatlari o'zgacha, indashmas, deb o'ylabman.

- O'ttiz yil oldingi gapning bularga qanday foyda-zarari bor?

- Hech qanday. Faqat ular o'z qonunlarini buzishmaydi. Ularning qonunida imtiyoz, izoh, sabab degan gaplar yo'q.

- Bularga ta'sir o'tkazadigan odamlardan iltimos qilib ko'raymi?

- Qaydam? Foydasi bo'larmikin? Ba'zi masalalarda ularga Xudoning o'zi ham bas kelolmas, - Shoali shunday deb xo'rsindi. - Ha, mayli, boshga tushganni ko'z ko'rar... Bolaligimizda adam rahmatli buzoq olib bergan edilar. Qarasak, hammayog'ini kana bosibdi. Bittadan terganmiz. Bilasizmi, Qilichbek, biz o'sha kana bosgan buzoqqa o'xshaymiz.

Qilich kulimsiradi:

- Qo'ysangiz-chi, Shoali aka, o'xshatishga topgan jonivoringizni qarang. Hech bo'lmasa buqa deng... - deb gapni hazilga burmoqchi bo'ldi.

- Biz buqa bo'lmaymiz, yo'l berishmaydi bunga. Odamlar bizlarga havas qilishadi, a? Pulni qoplab topadi, yegani oldida, yemagani ketida, deyishadi. To'g'ri, topamiz. Lekin topganimizning hammasini o'zimiz yemaymiz-ku? Xaridordan bir so'm urib qolsam, menga o'n tiyini qoladi. Lekin hammaning ko'zi oldida men o'g'riman, men muttahamman. To'qson tiyinni yeb yotganlar bilan hech kimning ishi yo'q. Ular farishtaga o'xshab yurishadi. Chiroyli gapirishadi, chiroyli kiyinishadi. Ularga qarab turib etagida namoz o'qiging kelib ketadi. Ichi yorib qaralsa-chi? Hamma buzuqliklarni ko'rib, ko'ngling ag'dariladi. Ha... Biz buzoqmi. Kanani hech kim terгани kelmaydi. Sillamizni quritishib, so'ng yaxshi semirmadi, beradigan qoni kam deb, qassobga oshirishadi, - Shoali shunday deb fotiha o'qidi. - Joyimga boray, qarab-qarab qo'yishyapti, yana sizga osilib yurishmasin.

Qilichning tanishiga mehr ko'rgazgani beiz ketmadi - nonushtada unga non "etmay qoldi". Sal narida o'tirgan Zo'rning qarab-qarab qo'yishidan bildiki, bu kechagi qilmishi uchun berilgan mukofot. Yanada oydinroq aytilsa - ogohlantirish. Ishga ketayotganida bir yigit qattiq turtib o'tdi. UZR so'rash o'rniga tirjayib qo'yishidan fahm etdiki, bular bilan hazillashib bo'lmaydi. U kun bo'yi bir narsani o'yladib bu yerdan chiqarib olishga Hosilboyvachcha jur'at etolmas, Asadbekdan yordam so'rash kerak. "Xat yozib chiqaraman, yo xotinim borib oyog'iga yiqiladi. Shuncha azob chekkanim yetar".

Shu fikrga kelib turganida unga "shaharni bir aylanib kelish uchun" ruxsat berishdi.

Lager darvozasiidan sal naridagi mashina oldida Shomilni ko'rib, ajablendi. "Tinchlikmikin?" deb ko'ngliga xiralik oraladi. Shomil "Tezroq yur", deganday qo'l siltab, joyiga o'tirdi. Qilich qadamini tezlatdi.

- Bo'ssning gapi bor ekan, - dedi Shomil.

- Qanaqa gap?

- Bilib qo'y: Bo'ss yaxshi gapi bo'lsa chaqiradi. Yomon gapi bo'lsa o'zim yetkazib qo'ya qolaman. Sen uning oyog'ini yalashing kerak, bildingmi?

Ular kirib kelishganda Hosilboyvachcha shirakayf bo'lib olib bir qiz bilan maishatni boshlayman, deb turgan edi. Shomil bunaqa holatga ko'nikib ketgani uchun hech bir mulozamatsiz ichkari kirib stol ustidagi fin pivosidan bittasini ochib, ichdi. Qilich Asadbek huzuriga ko'p kirgan, ammo bunaqa holatni uchratmagan edi. Maishatga ishqiboz bo'lgan Kesakpolvon ham bunday qiliq qilmasdi. Shu sababli Qilich ichkari kirishni ham, kirmaslikni ham bilmay, ostonada turib qoldi.

Hosilboyvachcha unga bir qarab qo'ydi-yu, qizni erkashda davom etdi. U befarosat edimi yo "ko'rib qo'y, bu dunyoda men istagan ishimni qila olish qudratiga egaman", demoqchi bo'ldimi - bunisi Qilichga qorong'u.

Hosilboyvachcha qizning baqbaqasidan chimchilab Shomilga qaradi-da:

- Qalay, zo'rmi?

- Gap yo'q, shikalad! - dedi Shomil, keyin Qilichga qaradi. - Qoqqan qoziqday turishini qarang uni, kiravermaysanmi? O'zingning akang-ku!

Qilich o'zidan bir necha yosh kichik "o'z akasi"ga yana bir marta salom berib, ichkari sari ikki-uch qadam qo'ydi.

Hosilboyvachcha qizni tizzasidan tushirib, "narigi xonaga kirib tur", dedi-da, Qilichga ro'parasidan joy ko'rsatdi. Shomil chaqqonlik bilan qadahlarga konyak quyib avval xo'jasiga uzatdi. Hosilboyvachcha aftini bujmaytirib, "ichmayman", deb qo'l siltadi. Qilich ham rad etmoqchi edi, Shomil:

- Sen ich, - deb buyurdi.

Qilich uning amrini bajardi.

- Nimaga chaqirtirganimni bilasanmi? - dedi Hosilboyvachcha.

- Bilmayman.

- Men seni sotdim, a?

Qilich javob bermay, boshini egdi.

- Sotdim. Nega to'g'ri gapdan qo'rqasan? Nima uchun sotdiykin, deb o'ylamadingmi?

- O'yladim.

- Xo'sh, nimaga sotdim?

- Ming o'ylasam ham sababini bilmadim.

- Bilish uchun aql kerak. Aql kimda bo'ladi? Aql odamda bo'ladi. Sen odammisan? Shomil bu odammi?

- Aft-basharasi o'xshaydi.

- Aft-bashara itda ham, eshakda ham bor. Bilib qo'y - sen odam emassan. Sen, - Hosilboyvachcha unga tikilganicha o'ylandi-da, so'ng so'zini davom etdi. - Sen - go'ng titadigan qo'ng'izsan. Makoning go'ng, yemishing go'ng. Shuning uchun dunyoni go'ngdan iborat deb o'ylaysan. Men seni Bek akangga sotdim. Meni sotqin deyayotgandirsan, a?

- Yo'q.

- Shuning uchun ham ahmoqsan. Sen xoinlik qilding. Seni yedirib-ichirayotgan odamga xoinlik qilib, mening agaro'dimdagi go'ngni titmoqchi bo'lding. Shomil, o'z xo'jayiniga xoinlik qilgan go'ngqo'ng'iz menga xalol xizmat qilib beradimi?

- Bunaqasi bo'lmagan.

- Ana, eshitdingmi, baloni biladi bu g'ilay. Hali bunaqasi bo'lmagan, deyaptimi, demak, bo'lmagan! Lekin sen menga keraksan. Kerak bo'lganing uchun sotdim. Xoinlik uchun jazolanishing lozimligini bilishing kerak edi. Mening nimalarga qodir ekanimni bilib qo'yishing shart edi. Endi seni chiqarib olaman. Sen Asadbek akangda ishlayverasan, lekin menga xizmat qilasan. Shunga rozimisan?

- Roziman.

- Darrov rozi bo'lma, avval o'yla. Bek akangdan qo'rqmaysanmi?

- Siz borsiz-ku?

- Menmi? - Hosilboyvachcha kuldi. - Men seni deb Bek bilan olishmayman. Eplasang o'ynaysan bu o'yinni, eplamasang o'tiraver.

- Eplayman.

- Shomil, eshitdingmi? Eplar ekan. Demak, o'yinga kirdi. Kartalar tarqatildi. Ko'nga nima tikasan?

- Bilmayman, aytganingiz.

- Joningni, - dedi Shomil g'ilay ko'zini o'ynatib.

Bu gapdan Qilich bir qalqib tushdi.

- Nima, qo'rqyapsanmi? - dedi Hosilboyvachcha. - Bitta joning bilan qutulsang katta gap. Bu yoqda bola-chaqang bor...

- Faqat... bolalarimni o'rtaga qo'shmaylik.

- O'zing bilasan. Men aytdim-qo'ydim. Shunga qarab o'ynayverasan.

Hosilboyvachcha shunday deb o'rnidan turdi-da, kerishib qo'yib, qiz kirib ketgan xona sari yurdi.

Shomil quyib uzatgan konyakni bir ko'tarishda bo'shatgach, Qilich iziga qaytdi.

3

Zaynab... Ko'zlari g'amgin boquvchi, sochlari parishon to'zigan Zaynab... Etagi to'pig'ini berkitib turgan, yengi barmoqlarining uchlariga qadar tushgan harir oq ko'ylakda. Oqqush kabi suzib yuradi. Javdiragan ko'zlari nimanidir axtaradi.

"Zaynab, nimani qidirayapsan? - deydi Elchin.

- Bolamni... bolam qani? - deydi Zaynab yig'lamsirab. So'ng hech kutilmaganda Elchinning bo'g'ziga chang solib, bo'g'a boshlaydi... - Bolamni topib bering, bolamni..."

Elchin bo'g'ilib, xirillay boshlaydi.. Ana shu xirqiroq uni uyg'otib yubordi. Yumshoq o'rindiqqa yastanib, oyoqlarini uzatib o'tirgan edi. Ko'zi ilinibdi. Soatga qaradi: o'n daqiqagina mudrabdi. Shu uyqusida ko'rgan tushi - Zaynab.

Kunduzi kasalxonaga borgan edi. Odatdagicha qaynonasi bilan ko'rishib qaytdi. Qaynonasi ham kamgap: "Sog'lig'i yaxshi, yotibdi", degan gapdan nariga o'tmaydi. Elchin bugun "o'rnidan turib, yuryaptimi?" deb so'rab, "ha, yuryapti" degan lo'nda javob oldi. "Yurayotgan bo'lsa, nima uchun chiqmaydi?" deb so'ramoqchi edi, negaligini o'zi bilgani uchun savoldan o'zini tiydi.

Ziyrak Manzura kuyovining ko'zlariga qarab, so'ramoqchi bo'lgan so'rog'ini angladi. "Huzuringizga qanday chiqsin? Jon

achchig'ida bema'ni gapni aytib yubordi. Endi yuzi shuvut. Bundan keyingi turmushinglar qanday bo'ladi, men hayronman", demoqchi bo'ldi-yu, kuyovidan sado chiqmagani uchun indamay qo'yaqoldi. Sukut bilan berilgan savolga javob ham sukut bilan bo'ldi.

Bolasini ko'mib kelganidan beri Elchinning ko'ziga dunyo qorong'u bo'lib ko'rinadi. "Bolang o'lik tug'ildi", degan xabarni eshitganida avvaliga "bu chirkin dunyoning sassiq havosidan nafas olib yashashni istamabdi" degan xayolga bordi. Bolani tuproqqa topshirgach, go'yo yuragidan bir narsa uzildi, go'yo o'sha "bir narsa" ham tuproq ostiga ko'mildi. O'sha - "bir narsa" nima edi? Umidmi edi? Bu dunyoda baxt ham mavjudligini anglatishi mumkin bo'lgan najotmi edi? Umid o'ldimi, najot ko'mildimi? U holda bu dunyoda nima qoldi? Faqat qasosmi? Faqat qo'rquvmi? Faqat hasadmi?.. Endi yashamoqdan maqsad nadir? O'lik ruhi endigina qayta jonlanayotgan edi, yuragida ko'z yumib yotgan mehr endigina uyg'onayotgan edi. Alhol bu ruhning tirilmog'iga hojat bormi? Bu yurakka mehr lozimmi endi?..

Elchin aql-hushidan ayrilib, devona holiga keldi, deyish haqiqatga xilofdir. Agar u devonavash bo'lganida edi, bu dunyoda yashab yurmog'i osonroq kechardi. Mol-dunyosini ko'paytirish uchun qumursqaday g'imirlab, kezi kelganida esa vahshiy hayvon singari bir-birini g'ajiydigan odamlardan kulib yuraverardi.

Uning esi joyida edi. Oqni qoradan ajrata olardi. Ammo katta shaharga kelib, chorrahada gangib turgan odam holida edi - qaysi ko'chaga kirishni aniq bilmasdi. Qamoqda ekanida tuzgan rejaları xom ekan, tuzdan solingan qasr ekan - bir yomg'irning zarbiga ham dosh berolmadi - erib ketdi. Asadbek bilan sherdek olishaman, deb o'ylagan edi, ammo g'animgning quyvon emas, o'z nomiga yarasha arslon ekanini hisobga olmabdi. Endi nima qilsin? Zelixon ketdi. Qachon qaytishi noma'lum. Suyanadigan tog'i o'sha edi. Endi kinga suyanadi, kimdan maslahat so'raydi? Anvardanmi? U falsafa so'qishdan boshqa narsa bilmaydi. Bugun kelib "Asadbekning otasiga taalluqli arxivni o'rganyapman, zo'r odam bo'lgan ekan katta qaynotang", deb ketdi. Elchinning dardi qaydayu, Anvarniki qayda!

Anvar gapirib-gapirib, o'zi ham charchab, Elchini ham charchatib ketdi. U ketgach, Elchin yumshoq o'rindiqqa yastanib, ko'zi ilinibdi...

Elchin ko'ngil xiraligi tarqalarmikin, degan niyatda hovliga chiqib muzdek suvda yuvindi. Bir oz rohatlanganday bo'ldi. Ammo bu huzur uzoq davom etmadi. Uyg'a qaytib kirishi bilan etagiga ilashib yurgan dardli o'ylar yana vujudini qamrab oldi. Ko'z oldiga oq libosdagi Zaynab keldi.

"Bolangiz tug'ilgandan keyin meni o'ldiring!.. Men... sizga xiyonat qildim... Men... Yashashni istamayman... Jamshid akamning yonlariga borishni xohlayman... Erkak bo'lsangiz meni o'ldirasiz!.."

Yo'q, bu gaplarni tushida eshitmadi, o'ngida o'z qulog'i bilan eshitgan. Ba'zi odamlarning o'ng qulog'idan gap kirib, chap qulog'idan chiqib ketsa, Elchinning ikki qulog'idan kirib, to'g'ri yuragiga borib, muhrlanib qolgan. Bo'sh qoldi deganicha g'imirlab kuydiraveradi. Hozir ko'rgan tushi eski yaralarni yana timdaladi.

Ruhi shu zaylda azob chekib o'tirganida eshik qo'ng'irog'i jiringladi. To'y mavsumi boshlangani uchun uni yo'qlab keluvchilar ko'paygan, hatto joniga ham tekkan edi. Hozirgi tashrif ham shulardan biridir, deb o'ylab, g'ijindi. Tashqariga chiqqisi kelmadi. Bolasini tuproqqa topshirib kelgan kuni kechki payt qo'ng'iroq xuddi shunday jiringladi. Biror kishi ko'ngil so'rab kelgandir, deb o'yladi. Ayni damda u ko'ngilga taskinlik bera oluvchi odamga muhtoj edi. Afsuski, o'ylagandek bo'lmadi. Tavoze bilan salomlashgan odam uni to'yga aytib kelgan edi. "To'yimizni o'zingiz qizitib berasiz, aytganingizdan bir so'm kam bergan - nomard", deb gap boshlashining o'zidayoq Elchinning joni halqumiga keldi. "Bu odam tashvishimni bilmaydi-ku", deb o'zini bosib, e'tibori uchun minnatdorlik bildirib, taklifini rad etdi. U odam buni san'atkorning noz-firoqi deb anglab, elanishni bas qilmadi. Toqati toq bo'lgan Elchin tashvishini aytishga majbur bo'ldi. "To'y yigirma besh kundan keyin-ku, Hofiz aka? Undan keyin bunaqa bolaga aza tutilmaydi", degan javobni eshitib, uning yoqasidan bo'g'ib olganini o'zi ham sezmay qoldi. "Yigirma besh kundan keyin bola tirilib keladimi?" deb bo'ralab so'kdi. To'yga aytib keluvchi xayr-ma'zurni ham nasiya qilib jo'nab qolgach, "Meni odam deb aytib kelgan ekan, tushuntirsam bo'lardi..." deb qilgan ishidan afsuslandi. Uni odam deb emas, hofiz ham deb emas, balki Asadbekning kuyovi bo'lgani uchun taklif qilayotganini Elchin fahm etmadi.

U hozir eshik ochgani borayotib shularni eslagach, yana g'ijindi. Eshikni ochib, bashang kiyingan, tavoze bilan salom berguvchini emas, yengi kalta kuylak kiygan, qoruvli, qirg'iy ko'z yigitni ko'rib, ajablendi. "Adashib kelgandir", deb xayol qilib, uning yorilgan labiga, shilingan yonog'iga qarab qo'ydi.

- Elchin aka siz bo'lasizmi? - deb so'radi yigit.

- Ha, men...

- Sizda zarur gapim bor. Ostonadan haydamang, iltimos.

Yigitning gapi Elchinga malol keldi.

- Mehmonni ostonadan haydaydi, deb eshitgan edingizmi?

- Ozzgina to'poriligim bor, aka, aft-basharamni ko'rib, gaplashmay qo'yasizmi, deb qo'rqdim-da.

- Yigitchilikda aft-bashara degan shunaqa bo'lib turadi. Qani, kiravering. Ostonada turib gaplashishning xosiyati yo'q, deyishadi.

Yigit ortiqcha takalluf kutmay avval hovliga, so'ng mehmonxonaga kirib, Elchin ko'rsatgan joyga o'tirdi. Ko'z qarashlariga qarab, uni bu yerga og'ir dard boshlab kelganini fahmlash mumkin edi. "Bu yigit kim? Asadbekning dastyorlaridanmi yo Asadbekning odamlaridan tepki yeb alamzada bo'lganlardanmi", deb o'yladi Elchin. Yigit maqsadini aytishga qiynaldi. Barmoqlarini o'ynab qisirlatdi. Elchin:

- Siz mening ismimni bilarkansiz, men esa... - deb gap boshlagan edi, yigit tilga kirib, so'zlarini bo'ldi:

- Ismim Halimjon.

- Ismingiz jisingizga mosga o'xshamaydi?

- To'g'ri, halimdek emasman. Men o'zi... "cho'rniy poyasman"!

- Zo'riga tushib qoldingizmi? - dedi Elchin uning yuziga ishora qilib.

- Zo'rlariga... Gap bunda emas. Kaltak yegan bilan odam o'lmaydi, aka. Qorninga emas, qadrimga yig'layman, degan maqol bor-ku? Boshimga bir ish tushdi. O'ylab-o'ylab chorasini topdim. Sizdan najot istab keldim.

- Najot? - Elchin kulimsiradi. - Mendan qanday najot kutish mumkin?

- Agar dardimga tushunsangiz, yuragingizda rahm-shafqat bo'lsa, yordam bera olasiz.

- Halimjon, siz gapni juda uzoqdan boshlayapsiz. Dardingizni yigitchasiga shartta-shartta ayting.

- Bo'ladigan gap shuki, bir qiz bilan ahdu paymonimiz bor edi. Otasi unamabdi. Qizni o'qishdan chiqarib yurtiga olib ketishdi.

Izma-iz bordim. Qizni olib qochdim, desam ham bo'ladi. Uning ham ko'ngli toza, meniki ham toza edi. Nikoh o'qitamiz, deb

turuvdim. Bilmayman, qaerdan is olishdi, kecha kechqurun turgan yerimizga bostirib kirishdi. Qizning otasi, akalari bor. Akalari urishdi, ularga tegmadim. Keyin yana uch-to'rttasi paydo bo'lishdi. Bittasi g'ilay, juda beayov ekan. Ular bilan olishdim. Lekin hammasiga bas kelolmadim. Qo'l-oyog'imni bog'lab, mashinani yukxonasiga bosishdi. Ancha yurishdi. Keyin bir joyda to'xtab, meni yukxonadan olishdi. Qarasam, daryo bo'yi. Hammayoq axlat, tosh. Suv bo'ylab ketgan uzun quvurga ro'para qilishdi. Quvurning ichida engashib bemalol yursa bo'ladi. G'ilay qorninga bir tepib, bukchaytirdi. Sochimdan tortib quvurga kiritmoqchi bo'ldi.

- Kir, quvurga! - deb so'kdi.

Bildimki, kirsam - o'laman. Qarshilik ko'rsatishga kuchim qolmagan. Birdan xayolimga g'alati gap keldi:

- Bu ishingni Asadbek akam bilsalar, urug'ingni quritvoradilar, palid! - deb baqirib yubordim. Nimaga shunaqa deganimni hozir ham bilmayman. Xullas, shu gapim ta'sir qildi. "Bir kunning ichida qorangni o'chirasani, bo'lmasa - o'lasan!" deb mashinalariga o'tirib, jo'nab ketishdi. Asadbek degan nomdan qo'rqishdimi, demak, yo o'shaning odamlari yo undan qo'rqadigan boshqa to'daning odamlari, deb o'yladim. Men Asadbek degan odamning nomini eshitganman o'zlarini ko'rmaganman. Faqat shinavanda ulfatlardan sizni u kishiga kuyov bo'lganingizni eshitgan edim. Shu esimga kelib, qora tortib keldim, aka.

- Ish yurishmasa, atala tish sindiradi, degan maqol bor. Sizning ishingiz shunaqa bo'libdi. Men nima qilishim mumkin?

- Agar ular Asadbek akaning odamlari bo'lsa, bir og'iz gapirib qo'yasizmi? Mening birovga zararim tegmaydi. U qizni yaxshi ko'raman, shuni deb o'lib ketsam, mayli, roziman...

Elchinning nazarida bu arzon-garov gapday tuyuldi. U:

"Kiprigi - xanjar, karashma - tig',

ko'z tashlash - yashin,

Gar shahid bo'lmoqchi ersang,

Karbalo shu yerdadir",

degan qo'shig'i bilan mashhur bo'lganidan beri "sening ishqingda o'lishga roziman" degan ashulalarni aytib yurgani uchun ham shunday tuyuldi. U ishq yo'lida qurbon bo'lishga tayyor oshiqqlarni kinolarda ko'rgan, kitoblarda o'qigan, ammo bunday ro'para bo'lmagan edi. Halimjon "o'lib ketsam, mayli, roziman", deb o'ylab, astoydil gapirdimi yo shunchaki tilidan uchdimi? Nahot muhabbati uchun jon berishga tayyor yigitlar hozir ham mavjud bo'lsa?! Elchinning nazarida hozirgi yigitlar saqich chaynashdan boshqa narsaga yaramay qolishgan, ularda bunday tuyg'uning mavjudligi mumkin emasday edi. Halimjon aytgan gapning arzon-garov tuyulishiga yana bir sabab shu bo'ldi. Qiziq-da, atrofda xushsurat qizlar ko'p, daraxtni tepsang shoxidan barg emas, huriliqolar yog'ilib tursa... Xo'p, biriga ko'ngil qo'yding, ko'nmedi. Ana, navbatda yana o'ntasi ko'zlarini suzib turibdi. Ikkinchisi bo'lmasa, uchinchisi... Elchin yigitlarni zimdan kuzatib, shu xayolga kelar edi. Hozir Halimjonning sukutga berilganidan foydalanib, unga zimdan tikildi. Uning lablari, barmoqlari titramas, ko'zlarida yolborish nuri yo'q, aksincha, qat'iyat zuhur edi.

- Qiziq gapni aytdingiz, - dedi Elchin, sukutni uzoq cho'zilishiga yo'l qo'ymay, - agar "boshqa chorangiz yo'q ekan, inim, mana bu zaharni ichingu tinchingizni toping", desam ko'nasizmi?

Halimjon unga ajablanib qaradi:

- Kalaka qilyapsizmi, aka?

- Shunchaki so'radim-da.

- Aka, men huzuringizga yig'lab kelganim yo'q. Zahar ichib o'ladigan ahmoq emasman. O'lsam ham olishib o'laman, - Halimjon shunday deb shasht bilan o'rnidan turdi.

- To'xtang, qizishmang, o'tiring.

"Azal kotiblari ushshoq baxtin qora yozmishlar, bu mazmun ila xat ul safhai ruxsora yozmishlar".

- Nima deysiz, tushunmadim?

- Joyingizga o'tiring, Halimjon, o'ylab ko'raylik-chi. Siz menga o'sha yigitlarning aft-angorini tasvirlab bering. Boshlig'i g'ilaymi? Gavdali baquvvat odammi? Yoshi... o'ttiz besh-qirqlarda, a?

Halimjon voqeani qaytadan bayon qildi. Elchin g'ilayni esladi. Uni xor etgan o'sha to'yda Hosilboyvachchaning atrofida ishshayib aylanib yurgan g'ilayni ko'rgan edi.

- Asadbekning odamlari orasida bunaqa yigitlarni ko'rmaganman. Lekin men surishtiray-chi. Avval ularning kimligini bilay, so'ng chorasini izlaymiz.- Shu onda Elchinning xayoliga bir fikr kelib, ilmoq tashlab ko'rishni ma'qul topdi: - Agar bu ishga Asadbek aralashsa, u haq talab qiladi.

- Qanaqa haq? Pulmi? Menda pul yo'q, aka, ketmonchining bolasiman.

- Pul emas... agar u sizning "cho'rniy poyas" ekaningizni bilsa, xizmatga taklif qilishi mumkin.

- Xizmatdan qochmayman.

- Nima xizmat, deb so'ramadingiz-ku?

- Aka, nima xizmat ekaniga aqlim yetib turibdi. Odam o'ldir, demasa bas. - Halimjon shunday degach, qaytishga izn so'radi.

Kutilmagan mehmon ketgach, Elchin anchagacha hovlida aylanib yurdi. U xizmat masalasida atayin ilmoq tashlagan edi.

Yaqinginada yolg'iz qolganidan siqilib turuvdi, bu yigitni Xudo yetkazdimi, bilmaydi. Nima uchundir bir suhbatdayoq unga ishongisi keldi. "Asadbek hammani ham xizmatga olavermaydi, qaysi yo'l bilan bo'lsa-da, bu yigitni tavsiya etish kerak", deb o'yladi Elchin.

Halimjonning qiz uchun olishib o'lish haqidagi gapi Elchinning xayoliga o'rnashib qoldi. U ham o'zini chin oshiqqlar safiga qo'shardi. Noilasini sevardi. Ammo Noilaga yetisholmagan taqdirda o'lishi mumkin yo mumkin emasligini o'ylab ko'rmagan edi.

Noilaga osonlik bilan yetishgani uchun balki shunday bo'lgandir. Ha... osonlik bilan yetishgan edi, osonlik bilan ajradi. Ana o'shanda o'limni bo'yniga oldi. "Qamashsin, otishsin", dedi. Katta xato qilganini keyinroq angladi. "Bu yigitning aqli joyida, o'lsa ham olishib o'ladi", deb o'yladi Elchin.

U nima qilishini rejalashtirgach, Hosilboyvachchanikiga qarab yo'l oldi.

Hosilboyvachchaning hovlisi Asadbeknikiga nisbatan kengroq va shinamroq edi. Favvorali hovuz o'rtasiga qurilgan shiyponda Hosilboyvachcha Shomil bilan nard o'ynab o'tirardi. Elchini qarshilagan yigit uni shiypon yoniga qadar kuzatib kelib, orqasiga qaytdi. Hosilboyvachcha o'yindan bosh ko'tarmagan holda Elchinning salomiga alik oldi. Elchin Hosilboyvachchaning oliftagarchilik qilishini kutgan edi, ammo bunaqa to'nkalik qilar, deb o'ylamovdi. Bunday "lutf"ga e'tibor bermagan bo'lib, ikki qadam narida turganicha o'yinni kuzatdi. Shunda Shomilning bilagidagi cherkov tasviri diqqatini tortdi. "Mayda o'g'rilardan ekan-da", deb qo'ydi. O'yinni kuzatib, yana bir narsani sezdi: Hosilboyvachcha g'irrom o'ynardi. Katakarni to'ldirishda toshchalarning

tushishiga qaramasdi. Shomil esa xuddi buni payqamagandek, tirishib o'ynardi.

- Mors! - dedi Hosilboyvachcha xursand holda.

- Tosh yaxshi tushmadi, - deb o'zini oqlamoqchi bo'ldi Shomil.

- Tosh yaxshi tushib tursa qozoq xotin ham yutadi, - Hosilboyvachcha shunday deb kerishib, Elchinga yuzlandi. - Keling, Hofiz aka, nimaga turibsiz, o'tiring. Nechuk biz g'aribu g'urabolarni yo'qlab qolibsiz?

Hosilboyvachcha "kelib ko'rishar" deb o'ylagan edi, Elchin buni "unutganday" Shomilning yonidagi bo'sh kursiga o'tirdi.

- Toqqa tog'ning ishi tushmas ekan, odamga odamning ishi tushib turarkan.

- Shomil, eshitdingmi? Hofizda aql ko'p. Nardaga hushingiz qalay, bir tashlashamizmi?

- Xohishingiz.

- Mors bo'lmasangiz, do'ppingizni osmonga otasiz, - u shunday deb donalarni terdi.

Elchin qarasaki, yana o'yinni g'irromdan boshladi. "Noto'g'ri yuryapsiz", deb o'tirmay u ham g'irromga o'tdi.

- Yurishlaringiz sal boshqacharoqmi? - dedi Hosilboyvachcha buni sezib.

- Yurishlarim binoyi. Men raqib taklif etgan usulda o'ynashni yaxshi ko'raman.

- Men... raqibmanmi sizga?

- Men o'yinni nazarda tutyapman.

- Hayot ham nardiga o'xshaydi.

- Buni sezmagani ekanman.

- Siz baloni sezasiz, Hofiz, - Hosilboyvachcha shunday deb o'yinni bas qildi. - Endi ayting, qanday shamol uchirdi?

- Bu akamning shamollari, - dedi Elchin Shomilga qarab qo'yib.

- Shomil, odam uchiradigan shamoling bor ekan, a? Qoyilman, - dedi kulib Hosilboyvachcha. - Shamoling Hofizniki uchiribdimi, yomon emas ekansan. Nima balo qilib qo'ydi, bu g'ilay? Qattiqroq aksirvordimi?

- Shunaqa bo'libdi, jiyanimga qarab aksiribdi.

- Jiyaningiz kim?

Elchin voqeaning qisqa tafsilotini aytdi.

- Ilojsiz ish ekan, qizning otasi bilan oldi-berdimiz bor. Jiyaningizga jon shirin bo'lsa, qurisin. Bizning yaxshiligimiz shu.

- Oldi-berdini Bek akamga qo'yib bersangiz-chi?

Hosilboyvachcha "nahot shu ishdan Bek xabardor?" deganday Elchinga tikildi. Kecha Shomil ishni nihoyasiga yetkazmay, "yigit Bekning nomini aytdi", deb bahona qilganida yetti pushtini o'qib, bo'ralab so'kkan edi. "Ko'chadagi uchragan iprisqi Bekning nomini aytsa cho'chiyverasanmi!" deb baqirgan edi. Elchinning tashrifi Shomilning gaplarini tasdiqlab uni o'ylantirdi. Elchin Hosilboyvachchani qarashi ma'nosini anglab, xotirjam, hatto bir oz kulimsiragan holda turaverdi. U bir narsadan tashvishda edi - agar Hosilboyvachcha bu gapga ishonmay, Asadbekka telefon qilguday bo'lsa, ish oldinga siljimay, Halimjonning taqdiri o'zgarishsiz qoluvchi mumkin edi. Xayriyatki, Hosilboyvachcha bunday qilmadi. Ammo u Elchinga to'la ishona qolmadi. "Bu ishga Bek aralashsa, buni yubormas edi", - Hosilboyvachcha shu to'xtamga kelib, ishshaydi.

- Oldi-berdini men qildim, dallolga hojat yo'q. Lekin bu ishning bir ilojisi ham bor. Jiyaningiz uylanmoqchimi unga?

- Ha.

- Shomil, qiz qanaqa ekan o'zi?

- Shikalad!

- Unda qizni tabarruk qilib beraman. Keyin uylanaveradi. Ha, uylanganidan keyin ham kelinposhsha u-bu xizmatlarni qilib yuradi. Rozimisiz?

Elchinning g'azabi qo'zg'ab, labi uchdi.

- Toshni yaxshi tashlamayapsiz, boy, - dedi u nardiga ishora qilib.

- Toshni yaxshi tashlamasam ham oshiqni yaxshi tepaman. Meniki hamisha olchi!

- Omadingizni bersin, - Elchin bu xildagi gaplar yaxshilik bilan tugamasligini bilib, o'rnidan turdi.

- Hofiz, siz qarta ham o'ynab turasiz, a? Bilib qo'ying, men doimo tuz ko'zir bilan o'ynayman. Sizning qo'lingizda ko'zir yo'q, dama topbon bor. Ehtiyot bo'ling.

- Boy, men anchadan beri qarta o'ynamayman, shaxmatga o'rganganman. Shoxni ikkita piyoda bilan mot qilishga o'rganib ketganman. Shunga o'zim ham hayron bo'lib qolaman.

"Shirin suhbat"ga shu bilan yakun yasaldi. Elchin qanday "lutf" bilan kutib olingan bo'lsa, shunday "lutf" bilan kuzatildi. U shunday bo'lishini kutgani uchun ham bu yerga kelgan edi. Hozir Hosilboyvachcha Hofizni xor etganidan quvonib o'tiribdi. U bilmaydiki, Hofiz rejasi bo'yicha hozir Chuvrindinikiga boradi. Chuvrindi uning gaplarini diqqat bilan eshitadi. Halimjon unda ham qiziqish uyg'otgach, telefon go'shagini ko'tarib, lozim raqamni teradi-da:

- Boy, jensovetga rais bo'lgan emishsanmi, muborak bo'lsin, - deb gapni kalta qiladi. Mana shundan keyingina bu ishga Asadbek aralashganini anglab, alamini Shomildan oladi. O'zicha "shu qizni baribir tatib ko'raman", deb ahd qiladi.

XI bob

1

Chuvrindi mashinani darvozasiqa taqab to'xtatishi bilan daraxt soyasida o'tirgan kishi qaddini rosladi. Baland bo'yli, yelkalari keng bu kishini bir qarashdayoq tanib, yuragi uvishdi. Necha yildan beri bu odam bilan uchrashishdan cho'chiydi, o'zini undan olib qochadi. Qishlog'iga borgan kezlari uni bir-ikki uzoqdan ko'rib, ro'para kelmaslik uchun yo'lni burdi. Qishloqda Hovuz polvon ismini olgan bu odam ham insof qilib uni ta'qib etmadi. Uchrashish u yoqda tursin, uni o'ylasa ham yuragi uvishardi. Chuvrindi bilib qilgan ko'p gunohlari orasida mana shunisini hech kechirolmaydi. Hovuz polvon qamoqdan chiqib kelib uni yaxshilab do'pposlaganida, hech bo'lmasa so'kkanida bunchalik qiynalib yurmas edi. Bilagida devning kuchi bor bu odamning keng fe'l ekanini ko'pchilik bilmasa ham Chuvrindi yaxshi biladi.

Mahmud dastlab uni ko'rganida yosh bola edi. Ularning qishloqlarida beshta hovuz bo'lardi. Uchtasidan odamlar suv ichardi, biri mol hovuz, biri ot hovuz edi. Sunbula tug'ib, suv tinish oldidan bog'lanib, hovuz picha quritilib, so'ng loyqadan tozalanib, qishga tayyorlab qo'yilardi. Hovuz polvon qishloqqa shu damda kirib kelgan edi. U haqda Mahmud dastlab bobosidan eshitdi. "Bir polvon kelib, hovuzni o'ziyla tozalab qo'yibdi-ya..." degan edi. Unga Hovuz polvon degan ismni ham bobosi qo'ygan. Hozir hech kim uni Egamberdi tog'a, deb chaqirmaydi. Bu qishloqda ham, boshqalarida ham hovuzga hojat qolmagan, u ham hovuz

tozalamaydi, ammo Hovuz polvon degan nom unga hanuz salobat, izzat baxsh etib turadi.

Mahmud chuvrindi holida shaharga kelib, Kesakpolvon bilan ishlay boshlagan kezlari edi. Bir kuni bozor muyulishida poyloqchilik qilayotgandi. O'ziga o'xshagan ikki bola go'sht bozorda "ov"da, muyulishdan o'tgandan keyingi choyxonada esa Kesakpolvon pistirmada edi. Bolalarning "ov"i yurishmay, cho'ntak kesayotgan mahalda sezdirib qo'yishsa shu muyulish tomon qochishardi. Qo'llaridagi borini Mahmudga berishardi-yu, yo'lni choyxona sari burishardi. Cho'ntagi kesilgan jabrlanuvchi choyxonadagi pistirmaga duch kelgach, tuhmatchiga aylanardi-yu, bir-ikki tepki, musht yeb, suvga bo'kkan mushuk holida iziga qaytardi.

Mahmud chuvrindi shunday mas'ul vazifani bajarib turgan onda:

- Mahmudjon bolam, senmisan? - degan jarangdor ovozni eshitib, bir cho'chib tushdi. Orqasiga qaradi-yu, Hovuz polvonni ko'rib quvonib ketdi. Bo'ynidan mahkam quchoqlab oldi. Polvon hovuz tozalayotgan paytda bolalar chug'urlashib atrofidan ketmay qolishardi. U ham charchadim demay, shopmo'ylovini burab ular bilan o'ynashga vaqt topardi. Ba'zan bolalarga ot bo'lib berardi, uch-to'rt bola uni minib olib, hovuz atrofida "sayr" qilishardi. Bu manzarani ko'rgan kattalar ham miriqishardi. Yetim bo'lgani uchunmi, Mahmudga nisbatan polvonning mehri bo'lakcha edi. Shu mehrdan foydalanib Mahmud "ot"ni ko'proq minardi...

- Bu yerda nima qilib pisib turibsan? - deb so'radi Hovuz polvon.

- Bitta tanishimni kutib turibman, bozorga kirib ketuvdi, - dedi u.

O'shanda "Hovuz polvon tog'am gapimga ishon dilar", deb o'ylagan edi. Hovuz polvonning ancha kuzatib turganini, uning nima yumush bilan band ekanini fahmlaganini keyinroq anglab yetdi.

- Yur, men bilan, - dedi Hovuz polvon.

- Qayoqqa? - dedi Mahmud hadik bilan. - Qishloqqami?

- Yo'q... O'zim shu kelishda qishloqdan kelyapman. Paxsachi jo'ralarim bor, yozi bilan paxsa uramiz. Kuzga borib, hovuz tozalaydigan vaqt yetganda qishloqqa qaytamiz. Yur, menga qarashasan.

Mahmud go'sht bozor tomonga o'g'rincha qaradi. Bolalar "ov"ni yaxshi tamomlaganlar shekilli, ko'rinishmadi. Bundan ko'ngli xotirjam bo'lgan Mahmud unga ergashdi. Uch kun birga bo'ldi. Loy tepishdi, choy qo'ydi, osh-ovqatga qarashdi. Ular yangi barpo bo'layotgan mahallada to'rt-besh imoratni baholab olishgan, bugun bu bino paxsasini urishsa, ertaga boshqasiga ko'chishardi.

Pishiq g'ishtdan qurilgan hashamatli uyning oshxonasi ularga boshpana edi. Hovuz polvon avvalgi yili ham shu mahallada ishlagani uchun odamlar uni yaxshi tanib qolishgan, hurmati qishloqdagidan kam emas ekan. Hashamatli imorat egalari chalarim ko'chib chiqishgan, yerto'la eshigi oldiga bahaybat it bog'lab qo'yilganidan bu yerda qo'lga ilinarli mol-hol borligini anglash mumkin edi. To'rtinchi kuni bozorga tushib Kesakpolvonga duch keldi. Qaerda yo'qolib yurganini aytib, hashamatli uyni ham tilga oldi. Kesakpolvon undan yana ba'zi narsalarni so'rab bildi. Ertasiga ishdan qaytishganda itning o'lib yotgani, yerto'la eshigining ochilib qolganini ko'rib ko'z oldiga darrov Kesakpolvon keldi-yu, qo'rqqanidan yuragi qinidan chiqib ketayozdi.

Hovuz polvon "Yo, qodir Xudo!" deganicha avval itning tepasiga bordi, so'ng yerto'laga tushib chiqdi-da, uy egalarini xabardor qilish uchun ketdi. Bir soatga qolmay uy egasi, it yetaklagan milisalar yetib kelishdi. Itni yerto'laga olib tushib hid oldirishgan edi, Hovuz polvonga qarab vovullayverdi. Uni olib ketish uchun shugina kifoya bo'ldi. Xudoni o'rta qo'yib ichgan qasamlariga e'tibor berishmadi. Ular qasamga ishonishmadi, itga ishonishdi. Hovuz polvon milisaning mashinasiga chiqayotganda orqasiga o'girilib bir qaradi. Ana shu qarash Chuvrindining xotirasiga muhrlanib qolgan...

Oradan yillar o'tib, qishlog'ini qo'msab birinchi marta borganida itdan qo'rqqan mushuk boladay pisib yurdi. Bolalikda orttirgan do'stidan "Hovuz polvon tog'a ko'rinmaydilarmi?" deb so'rab, "shaharda o'g'irlik qilib qamalib ketganlar", degan javobni eshitdi. Bu javobdan so'ng "Polvon tog'a bilan uchrashib qolsam, meni ursa yoki sharmanda qilsa-ya", degan hadik ko'tarildi. Hadik o'rnini o'ziga nisbatan nafrat egalladi. U Hovuz polvonni qamalgan, deb gumon qilganu ammo ko'p o'tirar, deb o'ylamovdi. U paytda qo'lidan hech nima kelmasdi. O'g'ri kim ekanini bilsa ham aytishdan qo'rqardi. Keyinroq gunohini yuvish yo'llarini qidirdi. Qishloqdagi o'rtoqlariga "Polvon tog'am to'y qilsalar albatta xabar beringlar" deb tayinlagan edi. Ular xabar yuborishdi, ammo borishga o'zida mardlik yetishmadi. To'yona berib yubordi, ammo Hovuz polvon qayrilib ham qaramabdi - pulni qanday o'rab bergan bo'lsa, shu holda qaytib oldi.

Mana, oradan necha yil o'tib o'z darvozasi oldida uchrashib turibdi. Chuvrindi xuddi o'shandagi kabi "Polvon tog'a!" deb bo'ynidan quchgisi keldi. Salom bergach, quchoqlashib ko'rishish maqsadida qo'llarini ikki yonga yoydi. Lekin Hovuz polvon uning shashtini qaytardi - o'ng qo'lini uzatib qo'ya qoldi. Atayin shunday qildimi yo odati shumidi, Chuvrindi bilolmadi.

- Polvon tog'a, nega uyga kirmay bu yerda o'tiribsan? - dedi Chuvrindi gina ohangida.

- Men uyingni ko'rgani kelganim yo'q, zarur ishim bor senda, - dedi Hovuz polvon. Uning gap ohangi o'zgarmagan, gina ham, araz ham, piching ham yo'q edi. Chuvrindi qishloqdan chiqib ketganidan beri odamlarning turli tarzda gapirishlariga o'rganib ketgan. To'yda bir xil ohang, majlisda boshqa... Gap ohangi ham suhbatdoshining martabasiga qarab bo'ladi. Hovuz polvonday bir xilda gapiradiganlar kam. Chuvrindi hozir undan piching kutgan edi. Aniqroq aytilsa, Hovuz polvonning gap bilan uzib-uzib olishini xohlagan edi. Shunday bo'lganda ko'nglini yillar bo'yi bosib yotgan g'ubor ko'tarilardi. Afsus, unday bo'lmadi. Hovuz polvon o'zgarib turadigan buqalamun toifa emasdi.

Chuvrindi kutilmagan mehmonni uyga taklif qildi. Hovuz polvon o'jarlik bilan rad etdi. Mezbon qat'iyatlik bilan zo'rlayvergach, noiloj ichkari kirdi.

Mehmonxonada dasturxon tuzog'liq edi. Keldi-ketdi ko'p bo'lgani uchun dasturxon hamisha shunday turardi. Bundan bexabar Hovuz polvon "mehmon kelar ekan", deb o'yladi.

- Mahmudjon bolam, o'tir, gapimni aytamanu ketaman, - dedi u.

- Polvon tog'a, olovga keldingizmi, muncha shoshasiz?

- Uyingni mehmon bosadiganga o'xshaydi, oshga tushgan pashshadayin o'tirmayin.

Chuvrindi uning maqsadini tushunib, kulimsiradi:

- Xotirjam o'tiravering. Kelingiz mehmon kelib qolsa, shoshilmaylik, deb shunday tuzab qo'yadi. Sizdan bo'lak aziz mehmonimiz yo'q. Ketishni xayolingizga ham keltirmang.

Hovuz polvon bir oz xotirjam tortsa-da, shinam bezatilgan uyda yayrab o'tirolmadi. Gul solingan bu devorlar, o'ymakor shift uni bosayotganday bo'laverdi.

- Uying binoyi, - dedi Hovuz polvon. - Men bilan yurganingda bunaqa uyda yashamas eding. Qochib to'g'ri qilgan ekansan.

Chuvrindi xotini uzatgan choyni olib, mehmonning ro'parasiga o'tirdi. UZR aytish mavridi kelganini anglab, so'z boshladi:

- Polvon tog'a, o'shanda...

Hovuz polvon uning maqsadini darrov fahmlab, gapirishga yo'l qo'ymadi.

- Mahmudjon bolam, uyingni ko'rdim, agar xo'p desang, hovlida o'tirsak. Yoz bo'ldi uyga kirsam, yuragim siqilaveradi.

Mehmonning istagi darrov bajarildi. Hovlidagi so'riga o'tirishlari bilan ikki kosada lag'mon keltirildi. Hovuz polvon mulozamatni kutmayoq kosani qo'lga oldi. Kichikroq kosa uning baquvvat panjasida piyoladay ko'rindi. Chuvrindi o'rnidan turib, oshxonaga bordi-da, xotiniga "kattaroq kosa yo'qmidi, yana bir kosa olib bor", deb tanbeh berdi.

Hovuz polvon asli qo'shni xo'jalikda yasharkan. Bir tomoni xo'jalik kambag'alroq, bir tomoni ayolmand bo'lganidan ancha qiynalibdi. Ikki kilo guruchni damlab osh yeb, qorni to'ymagan oilani tasavvur eting. Hovuz polvon to'ysa, bolalar to'ymaydi, bolalar to'ysa - u och qoladi. Hullas, boyroq hisoblangan xo'jalikka kelib, boshpana so'raydi. Xo'jalik boy bo'lsa, ortiqcha joy ham bo'lmaydi. Rais baquvvat bu odamdan bir ish chiqarmikin, deb hovuz tozalashda qarashishni taklif etadi. Hovuz polvon qarashish u yoqda qolib, boshqalarni aralashirmayoq bu ishni bir o'zi bajarib tashlagan. Uning ovqat yeyishi ham ishiga qarab edi. Qishloq ahlining loy otishi shart emas, unga ovqat yetkazib berib tursa bas edi.

Ot hovuz Chuvrindi yashaydigan uyning yonginasida edi. Hovuz polvon shuni tozalayotganda birdan hovliga ketma-ket palaxsa-palaxsa loy tusha boshlaydi. Hovuz polvon "Hoy mirob, ovqat berasizmi yo yo'qmi!" deb baqiradi. Ikki-uch yil ichida u Mahmudning bobosi bilan do'stlashib, shunday hazil qilishga haddi sig'ib qolgan edi.

- Hozir, hozir, - deb shoshgan edi bobosi o'shanda. - Xudo senga o'xshagan polvonlarni loy yeydigan qilib yarata qolsa nima bo'ladi, a? Qishloqdagilar seni ko'rsa, oshxonasiga gulf uryapti...

Chuvrindi ikkinchi kosada lag'mon kelgach, bobosining o'sha gapini eslab kulimsirab qo'ydi. Bobosining yoshi Hovuz polvonnikidan ancha katta, lekin xuddi tengdoshday munosabatda bo'lardi. Bularning do'stligi ham, hazillari ham beg'araz edi. Chuvrindi bu do'stlik haqida ko'p o'ylab: "Minnatsiz, riyosiz do'stlikdan odamlar nega qochadilar?" deb ajablanardi. Xudo uni yemoq-ichmoqdan, mol-dunyodan qismadi, aynan shundan qisdi. Unga Sobitxon aytgan bir gap ma'qul kelib, yaxshi eslab qolgan edi. Sobitxon: "Rasulilloh "haqiqiy do'stlarni ko'paytiringlar, bular yaxshilik kunlarda ziynat bo'lurlar, balo tushganda boshpanadirlar" deganlar", deb edi.

Durust, ammo haqiqiy do'st topish osonmi ekan? Chuvrindi mana shundan dog'da. Ba'zan yuragi siqilganida bor molimni bitta dardkash do'stga almashardim, deb o'ylardi...

Hovuz polvon kosadagi ovqatga qo'l uzatmadi.

- Ilgarigi polvon tog'ang yo'q endi, - dedi u. - Qariganda bir kosa ovqat ham ko'plik qilib qolarkan.

- Qaridim, demang-e.

- Qaridim, bolam... qaridim. Endi sen hadeb turaverma, jim o'tir, gapimni eshit. Meni bu yerga bir dard boshlab keldi. Shuni aytvolay. Gapimning avvali shuki, sen u ishdan xijolat tortmagin, bolam. Bola eding, ko'p narsalarga tushunmagansan. Men seni ayblamayman. Mendan o'zingni olib qochib yurganingni bilaman. Aybingni tushunibsan, shuning o'zi katta gap. Bez bo'lib yurganingda adabingni berib qo'yardim. Endi... maqsad shuki... kichigim sal bevoshroq chiqqan. O'zim u yoqda bo'lib, tarbiyasi boshqacharoq kechdi-da. Ha, mayli, Xudo insof berib qolar. Xullasi, shu supra qoqdi o'g'lim kechagi ola-to'polondan so'ng bir-ikki oshnasi bilan Farg'onaga tushibdi. Turklar tashlab ketgan uylarga kirishibdi u ahmoqlar. Nazarimda ul-bul ko'ziga chiroyli ko'rinib olgan-ov... Ana endi qamoqda o'tirishibdi. Ayb ish qilgan ekan, qamashsin, jazosini tortsin. Bunisiga roziman. Lekin... qamoqda battar bu-ziladimi, deyman-da. U yoqni o'zim ko'rdim, bilaman. Men-ku, esimni taniganimda tushdim. Bu bolalarning esi yo'q hali, yaxshi-yomonni ajratmaydi. Ikkita boshi buzuqning orqasidan ergashib ketvoradi... Bu dardimning bir tomoni, dardimning yarali tomoni ham bor... O'g'ringing bolasi o'g'ri bo'libdi, degan ta'nani ko'tarib yurolmayman. Boshimni egsa shu ta'na egadi, o'ldirsa ham shu o'ldiradi meni...

- Kuyunmang, Polvon tog'a, men bir surishtirib ko'raman.

- Ha, surishtir, omma, bir mening o'g'limni emas, oshnalarini ham chiqartirasan. O'g'lim chiqib, ular qolsa insofdan bo'lmaydi.

- Xo'p, tog'a, men surishtiray. Agar maskovlik tergovchilar qo'lga tushmagan bo'lsa, yo'li osonroq.

- E, nima deyapsan, maskovlikmi, bu yerlikmi - barining jig'ildoni bor. Jig'ildon bor joyda ish bitmay qolmaydi. Sen gaplashovur. So'raganini tovib beramiz. Puli yo'qligidan keldi, dema. Pul bor, Xudoga shukr. Gaplashadigan lab-dahan yo'q, bizda. Sening dovru'ingni eshitganmiz.

Hovuz polvonning "o'zim u yoqda bo'lib, tarbiyasi boshqacharoq kechdi-da", degan gapi Chuvrindiga og'ir botdi. "Sen tufayli qamalmaganimda bolamni yaxshi tarbiya etar edim, o'g'irlik bilan qo'lga tushmas edi, senga bosh egib yalinmasdim..." degan ma'noda angladi. "Hamonki shunday ekan, bolaning bu holga tushishiga men aybdor bo'lib chiqaman. Uni qamoqdan qutqarib qolish ham mening zimmamda. Xo'p, unda nima uchun "surishtirib ko'raman", deb lanjlik qilyapman?!" U shunday deb o'zidan-o'zi nafratlandi.

- Polvon tog'a, qo'yingizni darrov puch yong'oqqa to'ldirib qo'ymay, degan maqsadda surishtiramiz, dedim. O'zim borib o'tirsam ham o'g'lingizni chiqartiraman.

- O'zing o'tirma, bolam, birovni o'tirgulik qilmasin.

- Keyin uni menga topshirasiz. Hamma havas qiladigan odam bo'ladi. O'qisa o'qitamiz.

- E, yo'q, o'qiydag'on bolamas u. Xafa bo'lma, omma, senga ham topshirmayman.

- Siz meni ham...

- Yo'q, sen o'g'ri emassan.

- Bir-ikki joyda limonad tsexim bor. Kooperativ taksilarim bor. Men uning cho'ntagiga pul solib qo'ymayman. Ishlab topadi. Pul topishni o'rganadi.

- Ma'qul, avval chiqsin, keyin mulohaza qilarmiz.

Chuvrindi kerakli joylarga telefon qilib, masalani hal eta boshlagach, Hovuz polvonning ko'ngli joyiga tushib, ketishga hozirlandi.

Chuvrindi buguncha qoling, deb yalinsa ham, Hovuz polvon unamadi.

- Bugungi poezdda qaytmasam bo'lmaydi, - dedi u qat'iy ohangda.

- Pattangiz bormi? - deb so'radi Chuvrindi.

- Be, shu paytgacha patta bilan yuribmanmi? Beshta so'm beraman, ketovraman-da.

Chuvrindi uning tashvishini tushundi - ko'ngli bolasida. Bu yerda parto'shak solib bersang ham tikonzorda yotgandek bo'ladi. U telefonda yigitlardan biriga patta to'g'irlab qo'yish haqida buyruq bergach, mehmonga qarab:

- Poezd ketishiga hali ikki soat vaqt bor, shoshilmang, - dedi.

Chuvrindining xotini tanbehni inobatga olib, palovni katta laganga suzdi. "Lag'monga ishtahalari bo'lmadi" deb o'ylagan edi.

Hovuz polvon palovni ham avvalgidek tanovul qilmadi. Bu chindan qarilik ta'sirimi edi yo o'g'il tashvishi ishtahani bo'g'gan edimi, Chuvrindiga qorong'i. U mehmonga qarab turib: "Shunday odamni ham dard yengishi mumkin ekan-da, a?" deb qo'ydi. Bekatda ularni kalta yengli ko'ylagining tugmalarini kindigiga qadar yechgan, bo'yniga tilla zanjir osgan bir yigit kutib oldi. Xo'jayinining yonidagi odamni ko'rib ajablendi. "Nozik odam deganingiz shumi?" deganday ko'zini lo'q qilib turdi.

- Bo'ldimi? - dedi Chuvrindi uning ajablanganini sezmaganday.

- Bo'ldi, joy nishtyak, - dedi yigit.

- Boshla.

Ikki kishilik kupe dim edi. Kun issiqligiga qaramay galstuk taqib olgan o'rta yashar kishi gazetadan yelpig'ich qilib, yelpinib o'tirardi.

- Mana, Polvon tog'a, shu o'rin sizniki, - dedi Chuvrindi bo'sh joyni ko'rsatib. - Bahuzur hordiqni chiqarib borasiz. Choy-poydan xabar olib turishadi.

Galstukli kishi bo'ynidagi terni ro'molchasi bilan artib, Hovuz polvonga boshdan-oyoq razm soldi-da, ensasi qotdi.

- Boboyning biletlari bormi? - dedi u Chuvrindiga qarab.

Chuvrindi unga javob bermay, norozi qiyofada yigitga boqdi.

- Bilet bor, - dedi yigit. Keyin engashib uning qulog'iga nimadir deb shivirladi. - Bu yoqqa chiqaylik tushuntirib beraman...

Galstukli kishi dovdirab o'rnidan turdi-da, yigitga ergashdi. Bir necha daqiqadan so'ng qaytib, narsalarini oldi:

- Adashibman, biletim boshqa vagonga ekan, - deb shoshganicha chiqdi.

Chuvrindi yigitga qaragan edi, u bosh barmog'i bilan ko'rsatkich barmog'ini birlashtirib, teshik kulcha holatiga keltirdi-da, "hammasi joyida" deganday chap ko'zini qisib, kulimsiradi.

Chuvrindi Hovuz polvon bilan xayrlashib chiqqach:

- Uni nima balo qilding? - deb so'radi.

- Ikki og'izgina gapirdim. Xalqparvar odam ekan, umumiy vagonda xalq bilan birga ketgisi keldi.

2

Chuvrindi uyga qaytgach, karavotdagi ko'rpachaga yonboshladi. Ayvonda akalari bilan o'ynab o'tirgan kenjatoyi uni ko'rib "adda, adda" deb harakatga tushdi. Oshxonadagi yumushlarini endigina bajarib bo'lgan xotini bolani ko'tarib keldi. Kenjatoy otasini yalab-yulqay boshladi. Ota uchun mas'ud damlar boshlandi. Dunyo tashvishlari unutildi. Kimningdir o'g'li o'ldirilgani, kimningdir o'g'li qamoqda o'tirgani, kimningdir bergan qarzini undirolmayotgani, kim-ningdir umid qilgan amaliga yetisholmayotgani, kimningdir qayg'usi yoki shodligi... hammasi unutildi. U hozir farzandining shirin tilidan chiqqan bittagina so'z uchun dunyo nima ekan, jonini berishga tayyor edi. Afsus shuki, mas'ud damlar uchun vaqt xasislik bilan ajratilgan bu dunyoda telefon degan matax borki, uning asabiy jiringlashi kishini baxtiyorlik ummonidan tashvish cho'liga irg'itib tashlaydi. Tavfiq to'tisiga yetishmak nasib etguniga qadar bu cho'lda g'azzolani quvgan sari sarsari kezadi... Hozir ham shu hol yuz berdi. Chuvrindi bolasining erkalgiga to'ymasidan telefon beto'xtov jiringladi.

- Boshqa shahardan shekilli? - xotini shunday deb o'rnidan turdi-da, ayvon sari ildam yurdi. Go'shakni quloqqa tutib, salom-alik qilgach, eriga ajablanib qaradi-da, telefonni ko'tarib keldi.

- Kim? - dedi Chuvrindi bolasini bag'ridan bo'shatmay.

- Bilmadim, - dedi xotini, so'ng ajablanganini yashirmay dedi: - Ovozlaridan Jamshidjonga o'xshatdim.

- Esing joyidami? - Chuvrindi shunday deb bolani unga berdi-da, go'shakni qulog'iga tutdi: - Allo, kim bu?

- Menman...

Darhaqiqat, Jamshid edi...

Chuvrindi xotiniga qarab qo'ydi. Bu qarashning ma'nosini anglagan xotini otasiga intilib talpinayotgan bolasini bag'riga bosganicha ayvon sari yurdi.

- Nima gap, tinchlikmi? - dedi Chuvrindi, xotini uzoqlashgach.

- Tinchlik, - dedi Jamshid.

- Yaxshi kutib olishdimi?

- Kutib olishdi.

- Unda nima uchun telefon qilding? Jim yuratur, devdim-ku?

- Jim yurolmayapman, Mahmud aka. Bek akamga nima gunoh qildim, aytsinlar. Gunohim bo'lsa mayli, o'ldirsinlar. G'ing degan - nomard.

- Ovozingni o'chir. Mishiqi bolaga o'xshab ming'irlashingni qara! Bek akam hali bir narsa demadilar. So'rashning mavridi kelsa, o'zim so'rayman, seni o'zim topaman. O'sha yoqda jim yur. Ye, ich, ayshingni sur. Faqat bir ishkali chiqsagina telpon qil. Boshqa gaping yo'qmi?

- Yo'q.

- Omadingni bersin... - Shunday deb go'shakni joyiga qo'ydi.

Avvaliga Jamshidning betoqatlik qilganiga achchiqlandi. Keyin uning ahvoliga tushundi. U hali o'zining "dorga osilib, so'ng murdasi yoqib yuboril-gani"ni bilmaydi. Bilgani - Asadbekning g'azabga minib, uni o'limga hukm etib yuborgani. Nimaga g'azablendi - hech kimga aniq ma'lum emas. Chuvrindi Asadbek bilan birga Elchinnikiga borgach, Zaynabga aloqador bir ish bo'lganini fahmlagan, ammo gumonga suyanib ish ko'rmaslikni odat qilgani uchun bu taxminga ishonib-ishonmaydi. Shu fikr dastlab xayoliga kelganida "Nahot Jamshid shu darajada ahmoq bo'lsa!" deb ajablendi. Xayrlashar mahalidagi Jamshidning javdiragan ko'zlariga boqib "yo'q, bunday qilishi mumkin emas", degan to'xtamga keldi.

Asadbek o'shanda buyruqni qat'iy tarzda bergan edi. Muhlat ham oz - hukm ertalabgacha ijro etilmog'i shart. O'ylashga, mulohaza yuritishga fursat yo'q. Buyruq berilishi bilan Chuvrindi: "Balki ablahlik qilgandir, lekin dunyoda undan besh battar ablahlar yashab yurganida u ham tirik qolsa bo'lardi", degan aniq bir to'xtamga keldi. Lekin uning jonini qanday saqlab qolish kerak - shu muammo yechilmog'i lozim edi. Asadbekni fikridan qaytarish qiyin. Yagona yo'l - o'likxonadan egasiz o'lik sotib olish. Chuvrindi bu yo'lning to'g'ri ekaniga shubha bilan qaradi, oxir-oqibat katta tashvishlarga taqalishini ham oldindan ko'ra bildi. Ammo o'sha damda boshqa chorasi yo'q edi. Bu ishga o'zlarining yigitlarini aralastirishmadi. Jamshidni Chuvrindining o'zi kuzatdi. Ikkita kavkazlikni yoniga olib, murdani Kesakpolvon topib keldi. Murda yonayotgan mahaldayoq Chuvrindi o'zicha "bu - ikkinchi xato" deb qo'ydi. Shilimshiqning osilib turishini ham u ma'qullamagan edi. "O'ldirdi, o'chini oldi, xumordan chiqdi, endi murdani

yo'qotib yuborish kerak", dedi. Lekin uning gaplariga quloq osmadilar. "Elchin shuni ma'qul ko'ribdimi, osilib turaversin", dedilar. Mana endi Zohid Sharipov degani kavlashtirib yotibdi. Chuvrindi undan qo'rqmaydi, ishning o'zlari o'ylaganlaricha yopilishiga ishonadi, ammo ungacha ancha bezovta bo'lib yurishi yoqinqiramaydi. Zohidning chaqiruvidan so'ng nozik akaxonlaridan biriga buni aytdi. U "rasm-rusmlarni qilish kerak-da. Xo'p, deb turing, bir oz kavlashtirib xumordan chiqsin. Sal og'sa o'zimiz to'g'rilab qo'yamiz", deb tinchlantirdi.

Hozir Jamshid bilan gaplashganidan so'ng o'yg'a tolib, mana shularni esladi.

3

Elchin Hosilboyvachchanikidan chiqqach, o'ylab o'tirmayoq shahar markazidagi uch qavatli uy tomon yo'l oldi. Bo'tqaga uchrashib, Chuvrindining uyida ekanini aniqladi.

Bu kun Chuvrindi Hovuz polvonning iltimosini bajarish bilan ovora bo'lib, yaxshilikka olib boruvchi yo'l topgan, ishni yuritish uchun yigitlardan birini endigina Farg'onaga jo'natib, ko'ngli tinchigan holda uyga qaytgan edi. Hali bir piyola choy ichishga ulgurmay, eshikdan kirib kelayotgan Elchinni ko'rib, hayron bo'ldi.

- Ha, Hofiz, tinchlikmi? - dedi uni uyga boshlab.

Elchin Chuvrindi ko'rsatgan joyga o'tirib, muddaoga ko'chib qo'ya qoldi. Halimjon Chuvrindini ham qiziqtirib qo'ydi. Yo'q, unda yigitni darhol xizmatga olish fikri tug'ilmadi. Chuvrindi bunaqa holda arqonni uzun tashlaydi. Kingadir yaxshilik qiladi. Ana shu paytda burunga burunduq ilishni ham unutmaydi. Vaqti-soati yetib, lozim bo'lganda burunduqni asta tortadi. Jamshidni qamoqdan barvaqt chiqishiga yordam berganida ham uning sadoqatli yigit bo'lishini o'ylamagan edi. "Chiqaversin-chi, balki foydasi tegar", deb xayol qilgandi. Jamshid o'sha yaxshilikka sadoqat bilan javob berdi. Asadbek Jamshiddan so'ng boshqa yigitlarni yoqtirmay turibdi, balki shu ma'qul bo'lar, degan fikr xayolini yoritib, Hosilboyvachchaga qo'ng'iroq qildi:

- Boy, jensovetga rais emishsanmi, muborak bo'lsin, - deb gapni kalta qila qoldi.

Shundan so'ng oraga sukut cho'kdi. Elchin yeryong'oqning po'chog'ini barmoqlari bilan ezg'ilab xayolga cho'mib o'tirardi.

Chuvrindi uning dardini bilardi. "Hozir dardini yoradi, xuddi Jamshidga o'xshab savoliga javobni mendan axtaradi", deb o'yladi. Yanglishmadi.

Elchin dardini yorib, hasrat qilmasa ham so'radi:

- Jamshidning o'limini... nega mendan ko'rdinglar?

Chuvrindi savolni kutgan bo'lsa-da, javobga shoshilmadi. Keyin bu bir arzimas gapday:

- Bek akaga shunday tuyulibdi, - dedi.

- Bir gumon bilan badnom qilib yuboraverasizlarmi? - dedi Elchin.

- Badnom? - Chuvrindiga bu gap yoqmay, qoshlarini chimirdi. - Sizni hech kim badnom qilmadi. Bek akam gumonlarini shunchaki aytdilar. Agar gumonsiramay aniq bilganimizda gapimiz boshqacha bo'lardi. Jamshidni o'ldirish ko'nglingizda yo'q edimi? O'g'il bola gapni ayting.

- O'g'il bola gapmi? O'g'il bola gap shuki... hali ko'p qon ichishim kerak men...

- Bu gapni xayolingizdan chiqarib tashlang. Odam qo'lidan keladigan ishga harakat qilishi kerak. Ko'rpaga qarab oyoq uzatavering. Agar menga ishonsangiz bir gap aytay.

- Ayting.

- Aniq bilaman: xotiningizning o'limiga faqat Shilimshiq aybdor, Jamshidning aloqasi yo'q edi. U paytlar Jamshid g'o'r edi, bunaqa ishlarga aralashmasdi. Shilimshiq bilan borgani to'g'ri, ammo aralashmagan. Bu ishda qonunchilarga nisbatan Bek akamning hukmlari qattiqroq bo'lgan. Siz o'shanda... - Chuvrindi "nodonlik qilgansiz" demoqchi edi, "yana jirillab yubormasin", deb fikrini boshqacharoq ifoda etdi: - O'zingizga o'zingiz jabr qildingiz. O'sha mardligingiz bilan nimaga erishdingiz? Kim sizga "barakalla, qoyil, o'g'il bola!" dedi?

Bu so'zlar igna o'qqa aylanib Elchinning vujudiga sanchilaverdi. O'q har sanchilganida yuragi bir larzaga tushdi. Mashoyixlar "bedardning oldida boshimni og'ritma", degan ekanlar. Elchin Chuvrindining gapini shart bo'lib "Senlarda yurak degan narsa bormi? Yuraklaring qon haydashdan boshqa yumushni ham biladimi!" deganga o'xshash gaplarni aytgisi keldi. Ammo o'zini tutdi. To'g'ri, u ko'p hollarda tuyg'uning quliga aylanardi. Tuyg'u qayoqqa undasa o'sha yoqqa yurardi. Ba'zan tuyg'uning shaytonbuloqdan suv ichib qo'yishini esa inobatga olmas edi. Elchin ayrim odamlarni tuyg'usizlikda ayblab, ulardan nafratlanar edi. Ammo ayni damda insonga berilgan ulug' ne'matlar orasida aql ham mavjudligini, tuyg'u achchiq haqiqat oldida ojiz qolishini hisobga olmasdi. Chuvrindi hozir haqiqatni aytayotgan edi. Uning ovozida haqorat, masxara yoki tahdid ohangi yo'q, samimiy do'st kabi ohista, so'zlarni chertib-chertib gapirardi. Uning so'zlari garchi o'q kabi botayotgan bo'lsa-da, Elchin uchun yangilik emasdi. Qamoqda ekanida dardini aytganda Zelixondan bundan beshbattarlarini eshitgan. Shu sabablarga ko'ra ham Chuvrindiga gap qaytarmay o'tirdi.

Chuvrindi gaplarim qanday ta'sir etyapti, degan fikrda hamsuhbatiga qarab, bir oz sukut qilgach, yana so'zlarini davom etdi:

- Maktabda Aleksandr Matrosov jasoratini gapiraverib, tinkamadorimizni quritishardi. U-ku, har kuni ming o'limga duch kelavermay, deb oson o'lim yo'lini topgan, jonidan to'yganu tappa tashlagan. Siz ham o'shanga o'xshadingiz. Sizing aybingiz ham bor: qimorga aralashmangizda bu mashmashalar yo'q edi. Siz eslamasangiz men eslayman. O'sha voqeadan oldin Bek akam "Hofiz, qimor o'ynama" deb ogohlantirgandilar. Endi men bir gap aytay, siz xafa bo'lmang: siz mushuk-sichqon o'ynashni yig'ishtiring. Siz ikki dunyoda mushuk bo'lolmaysiz. Anavi chechen bolangizga ishonavermang. Ha, aytmoqchi, ko'rinmay qoldimi?

- Yurtiga ketgan.

- Yaxshi qilibdi. Kelishdik, a?

- Nimaga?

- Siz bundan buyog'iga ashulangizni aytib, tinchgina yurasiz.

Elchin zaharli jilmaydi.

- Men siz bilan sulh tuzgani kelmagan edim.

- To'g'ri, siz iltimos bilan keldingiz. Lekin eski paxtani chuvaganingiz uchun men omadi gapni aytdim.

- Men eski paxtani chuviganim yo'q. Jamshidning o'limi sababini bilmoqchi edim.

- Buni Xudo biladi.

Shu gaplardan so'ng ko'zlar to'qnashdi. Ayni nafasda ikkalasining ko'ngliga bir mazmundagi gap kelgan, ammo tilga ko'chirishga

andisha qilishayotgan edi. Andisha qarshisida til o'z qolgan mahalda ko'zlar bevafoqlik qilib, fikrni oshkor etishi mumkin. Hozir shu hol yuz berdi.

- Jamshid Zaynabga... suykalgan edimi? - deb so'radi Elchinning ko'zlari.

- Suykalganini ko'rganim yo'q, ammo uyingga borganini aniq bilaman, - dedi Chuvrindining ko'zlari.

- Asadbek... qaynotam buni qayoqdan bilib qoldi?

- O'z ko'zlari bilan guvoh bo'ldi...

- Zaynab... shilta qizlardan emas edi?

- Bu dunyo hayotidan har narsani kutish mumkin...

So'nggi savolga javobni Chuvrindining ko'zlari emas, Elchinning ko'ngli aytdi. O'z savoliga o'zi javob berdi-yu, yuragida sanchiq turib, beixtiyor chap ko'kragini ushladi.

- Maza qochdimi, Hofiz, - dedi Chuvrindi. Elchin javob bermagach, xuddi o'ziga-o'zi gapirganday past ovozda dedi: - motorni ehtiyot qilish kerak.

Elchin o'rnidan turdi. Eshik tomon bir qadam tashlab, Chuvrindiga o'girildi:

- Motor, Xudo xohlasa, yelkadagi yukni manzilga olib borishga chidaydi.

XII bob

I

Shunday odamning bolasi?!

Anvar bundan qirq yil avvalgi tergov hujjatlarini o'rgana turib, o'ziga tez-tez shu savolni berar, ammo tayinli maqbul javob topa olmas edi. Necha ming odam chaquv, tuhmat qurboni bo'lgan yillarda Asadbekning otasi hech bir chaquvsiz, hech bir tuhmat holda jazoga tortilgan edi. Uni qamash uchun chaquvning hojati yo'q edi. Huquq ilmini o'rganayotgan talabning urushning dastlabki oylaridayoq safarbar etilgani, qo'shin qurshovda qolgani, ko'plar qatori asir olingani, kontslagerdan qochgani, Yugoslaviya o'rmonlarida, tog'larida jang qilgani... chaquvga muhtoj emas, barchasi hujjatlarga muhrlangan edi. Uning aybi bir - Yugoslaviya dohiysi Tito bilan shaxsan tanish bo'lgan. Bu ham tuhmat emas. Urush tugagach, dohiy uni bag'riga bosib suratga tushgan, qahramonlik nishoni topshirgan. Avvaliga u ham Ittifoq qahramoni sifatida qadr topganday bo'ldi. So'ngroq, Stalin bilan Tito orasidan ola mushuk o'tgach, Yugoslaviya partizanlari bilan birga jang qilgan barcha sovet askarlari xoinlar ro'yxatidan o'rin oldilar. Ularga "Sen Tito qo'shinida jang qilgansan" deb ayb taqashmadi. Unga qadar asirga tushgan edilar, qamash uchun shuning o'zi kifoya edi. Tergovdagi savollarning mazmuniga qaraganda ular kontslagerdan qochmasliklari lozim ekan, jonlarini garovga qo'yib, jang qilmasliklari shart ekan. O'zbekiston qayoqdayu Yugoslaviya qayoqda?! Asadbekning otasi ming kecha-kunduz yo o'larini bilmay, yo qolarini bilmay ajalning soyasida yashadi. Asadbekning onasi erining na tirik ekani, na o'lik ekanini bilmay umid oftobida qovjirab hayot kechirdi. Ming kun-a!? Shuning mukofotiga yana qamoq, yana ayriqlik va nihoyat Sibirning ovloq bir yerida o'lim topish. O'lim topganda ham nomini qora ro'yxatlarda qoldirib, armon bilan ko'z yumish...

"Ajab... - deb o'yladi Anvar, - dushman bir bo'lsa, uning chap tomonida turib urishding nimayu o'ng tomonida turib urishding nima? O'ng tomondagilari xalq qahramonlari, chap tomondagilar esa xalq dushmanlari bo'lib chiqsa... Bundan ham ortiqroq ahmoqlik bo'larmikin bu yorug' jahonda..."

Anvar hujjatlar bilan tanisha turib Xolidiyning suyuqlik shogirdlaridan biri tomonidan yozilgan maqolani esladi. Shogird ustozga sodiq qolgan holda Yugoslaviya partizanlari safida jang qilganlarni siyosiy ongsizlikda ayblagan edi. Oradan ko'p yillar o'tdi. Vaziyat o'zgardi. Ammo o'sha maqola hanuz hayot, qayta-qayta nashr etilayotgan tarix kitoblarida biron-bir nuqta o'zgartirilmagan holda turibdi. Asadbekning otasi ham "harakatida jinoyat izlari bo'lmagani sababli" afv etilgan. "Nahot u olimlar bundan bexabar qolishgan? - deb o'yladi Anvar. - Oradan o'ttiz besh yil o'tyapti... Bu hujjatlarni nima uchun o'g'liga - Asadbekka ko'rsatishmadi? Bunga o'xshagan odamlar yana qancha?..."

2

Eshakni yo'qlasang qulog'i ko'rinadi, deganlariday, hech kutilmaganda eshik ochilib, Xolidiy ko'rindi.

- Ie, mulla Anvarjon, - dedi u jilmayib, - xursandman, bag'oyat xursandman.

- Meni ko'rganingizdanmi? Ertalab uchrashuvdik-ku? - dedi Anvar.

- Ish bilan, ilm bilan mashg'ul shogirdlarimni ko'rsam, quvonib ketaman, - dedi Xolidiy bo'sh stol tomon yurib.

"Biz ham shogirdlar safiga qo'shilibmiz-da, a? Shunday oliy maqomda ekanmanu bilmay qolganimga dog'man endi", deb o'yladi Anvar. U bir piching gap otib "ustoz"ning g'ashiga tegishni mo'ljal qilib turganda shu idora xizmatchisi kirib Xolidiyga hujjatlar to'plamini uzatdi.

- Bu davru davroning qadriga yetmoq kerak, - dedi Xolidiy hujjatlarni varaqlay turib. - Shuncha yil ilm qilib hujjatlarning asl nusxalarini varaqlashga endi erishdik. Bizning fojiamiz shunda ediki, azizim, biz hujjat ko'rmay, tarix ilmini yaratdik.

"Bu odam ham to'g'ri gapirar ekan-ku, a? - deb o'yladi Anvar. - Hujjatga asoslanmagan ilm yaratgani to'g'ri, ammo hujjatni o'zi ko'rishni istamaganmi yo yo'l berishmaganmi? Bu odamga hamma eshiklar ochiq edi-ku? Endi nima uchun hujjat titkilab qoldi? Titkilash vazifasi shogirdlaridan ortmas edi?.. Qiziq..."

Anvar muhim ish bilan band odamday satrlarga qo'z tikib jim o'tiraverdi. Aslida o'qiydiganini o'qib, aniqlaydiganini aniqlab bo'lgan, chiqib ketaverishi ham mumkin edi. Biroq, Xolidiyning tashrifi ajablantirgan, bu tashrifdan maqsad ne, intiho ne ekanini bilmoq istagi uni ushlab turardi. Xolidiy ko'zlarini sahifalarga qadab harf terar, zarur joy kelganda xuddi yalab oladiganday tilini chiqarib qo'yardi. Anvar zimdan kuzatar, uning qo'lidagi hujjatlar kimga tegishli ekanini bilishga qiziqish tobora ortardi. Har baloga aqlim yetadi, deb hisoblovchi, haqiqat baribir qaror topadi, buning uchun kurashmoq shart, deb ishonuvchi Anvar bu hujjatlar to'plami Xolidiy qo'lidan ko'p marta o'tgani, "ustoz"ning fikri hozir bu hujjatlar bilan emas, boshqa narsalar bilan band ekani, hademay tilga kirajagini bilmas edi.

"Dushmanni bir hamlada yo'q qilish har qanday ahmoqning qo'lidan keladi, - deb o'ylardi Xolidiy. - Xudoga shukur, men ahmoq emasman. Men - merganman. Bir o'q bilan istasam o'n quyovni uraman. Dushmanni esa boshqa bir dushmanim qo'li bilan yanchaman. Hamisha shunday qilib kelganmanmi, bu usul menga pand bermadimi, bundan keyin ham shunday bo'ladi... Nodon bola... Hujjat titish senga nima beradi? Xo'p, haqiqatni anglading, keyin nima bo'ladi? Sening haqiqating hech kimga kerak emas. Har bir davrning o'z haqiqati bo'ladi. Esing butun bo'lsa sen ana shu haqiqatni fahmlab ol. Yo'-o'q... bunga fahming yetmaydi. Sening haqiqating jinnixonada. Qani, meni kuzataver-chi. Ertaga boradigan joyingga borgach, meni sog'inib qolarsan..."

Xolidiyning bu darajada dadil fikrlashi bejiz emas edi. U kecha muhim bir masalani yechib, ko'ngli shodlangandi. Anvar jinnixonadan chiqib kelganidan beri uning ichini it tatalardi. Qariyb yarim yil badalida bu "bola"ni yo'qotishni o'ylab, boshi gangidi. Jinnixonadan Asadbek hukmi bilan chiqarilganini bilib ancha vaqtgacha hadiksirab yurdi. U umri mobaynida o'ziga yoqmagan odamlarni g'anim deb bilib, qanchasini yanchib tashladi. Ular oldida Anvar bir qumursqa. Oldiga ozgina shakar sepib qo'ysa, o'zi bilan o'zi ovora bo'ladi. Aslida olishishga ham arzimaydigan bir "mishiqli bola". Lekin shu mishiqlining oliftagarchiligini hazm qila olmaydi. Bu oliftagarchilik boshqa yoshlarga yuqmasin, deydi.

Xolidiy o'ylay-o'ylay, achchiqni achchiq kesadi, degan aqidaga amal qilib, Asadbekning kushandasi kim bo'lishi mumkin, deb so'rab-surishtirdi. Asadbek hammadan zo'r bo'lgani bilan albatta kimdir, qaysi bir kavakda turib bo'lsa ham unga qarshi tish qayraydi. Kimdir chalishga payt poylaydi. Shunday odamning mavjudligini, uning nomi Hosilboyvachcha ekanini bilib, quvondi. Xolidiy Hosilboyvachchaning otasini yaxshi tanirdi. Ularning tanishligi Hosilboyvachchaning bolaligi o'tgan hovlining oldi-sottisidan boshlangan. Hukumat tomonidan Xolidiyning xizmatlari taqdirlanib, unga ikki qavatli uy berilgach, u mahalladagi hovlisini Omilga - Hosilboyvachchaning otasiga sotgan edi. O'shanda bir kenglik qilib, joyning pulini birato'la yaxlit holda emas, uchga bo'lib bir yil davomida to'lanishiga ko'ngan edi. Omil uning bu himmatini unutmay, hozirga qadar ham izzatini joyiga qo'yib, har ko'rganda qulluq qilib turardi.

O'g'lida shunday obro'li odamning yumushi borligini bilgan Omil bu gapga ishonib-ishonqiramay ajablendi. Xolidiy buni sezib, izoh berishni lozim topdi:

- Endi Omilbek, zamon shunaqa bo'lib qoldi. Idora bajara olmaydigan ishni o'g'lingizga o'xshagan shovvozlar bir nafasda, xamirdan qil sug'urganday do'ndirib qo'yishyapti.

- Birontasi qarz-parz olib, bermiyotibdimi? - dedi Omil soddalik bilan.

- Omilbek... shunaqa desak ham bo'ladi, - dedi Xolidiy noxush ohangda.

- Yo'q, siz qarzini qistaydigan odamlardanmassiz. Bir dardingiz boru aytgiz kelmiyotibdi.

- To'g'ri fahmladingiz. Ba'zi ishlarni buyurtmachi-yu, bajaruvchining o'ziga bilgani ma'qul. Har- holda, teshik quloq, tilning esa suyagi yo'q. Hali bizning gapimizga Hosilboy nima deydilaru...

- Nima derdi, bizga bir ishingiz tushibdi. Biz himmatni unutadigan noshukur bandalardanmasmiz. Yuring, ketdik, uyiga boramiz.

- Shu yerga chaqira qolmaysizmi?

- Chaqirishga chaqiramanu kelishga vaqti bo'ladimi, yo'qmi...

Xolidiy shu gapdan Hosilboyvachchaning havosi ancha baland ekanini angladi. Katta boshini yana bir marta kichik qilish lozimligidan dili g'ashlandi.

Hosilboyvachchaning uyida mehmon bor ekan. Shomil ularni shiyponga boshlab bordi.

- Shefni chaqirib bo'lmaydi. Xohlasangiz kuting, bo'lmasa ertaga keling, - dedi o'tirishga joy ko'rsatib.

Bu gapni eshitib, Omil savol nazari bilan Xolidiyga qaradi. Xolidiy Shomil ko'rsatgan joyga o'tirib "kutamiz" dedi. Baobro' ziyofatlarning to'rida viqor to'kib o'tirishga ko'nikkan Xolidiy uchun bu holda kutib o'tirish xorlikday tuyulib, malol kelsa ham, erta kel, indin kel, degan gaplar chiqib qolishini hisobga olib, bu tahqirga chidadi.

"Bularning ziyofatini ham bir ko'rib qo'yaylik-chi..." deb o'zini ovutdi.

Ziyofat ancha cho'zildi. Xolidiy kelganiga pushaymon yeya boshladi. Bu yerga bosh egib kelishga majbur etgan Anvarni so'kdi.

"Ziyofat beruvchi uy egasi tashqariga ham chiqmas ekanmi?" deb g'ijindi. Itining fe'li egasiga ma'lum deganlariday, Omilga o'g'lining bu qiligi malol kelmadi. Omil hayotida ozmi-ko'pmi xiyonat ko'chasiga kirgan bo'lsa-da, bir narsaga - uyquga hamisha sodiq qolgan. Uyquning sharpasi sezilishi hamon uni noumid qaytarmagan. U faqatgina yurayotgan mahalida uxlashga o'rganolmagan, boshqa har qanday holatda mizg'ib olishi mumkin edi. Og'aynilari "Omilga yostiqlarning rasmini chizib ko'rsatsang ham uxlayveradi", deb bejiz hazillashishmasdi. Xolidiyga Omilning bu odati noma'lum bo'lgani sababli, o'tirgan yerida boshini osiltirib pishillashidan g'ashi keldi. Ro'parasida o'tirib pivo simirayotgan g'ilayga qarab jahli chiqdi.

"Kimsan, qanday odamsan ham demaydi-ya... Shunchalik dimog'dormi bular. Omil to'nka ham tanishtirib qo'ymadi. Bu g'ilay nima qilib o'tiribdi o'zi?.." Xolidiy shu zaylda bir oz g'ashlanib o'tirgach, o'zini o'zi ovuta boshladi:

"Bular kim o'zi? Alifni kaltak deydigan befarosat odamlar. Ular uchun akademik ham bir, ko'chada yotgan alkash ham bir. Bular odamning qadrini pul bilan o'lchashadi. Agar ko'chada yumalab yotgan alkashning cho'ntagida ming dollar bo'lsa, ularga akademikdan ko'ra shu qadrliroq. O'sha dollar uchun uning mishig'ini ham artib qo'yishadi. Agar men olim emas, falonchi boy bo'lganimda bu g'ilay hozir pivo ichib gazagiga oyog'imni yalab o'tirardi..."

Xolidiyning toqati toq bo'lib endigina ketishga jazm qilganda, ayvonda Hosilboyvachcha ko'rindi. G'ilay sapchib turib ko'cha eshik tomon tez-tez yurdi. Bashang kiyingan ikki kishini Hosilboyvachchaning o'zi ehtrom bilan kuzatdi. U ko'chada uzoq qolmadi, xayrlashuv marosimi ortiqcha takallufsiz, tez tugadi. Shiyponga qaytib, avval otasi bilan, so'ng Xolidiy bilan so'rashdi. "Uzr, kuttirib qo'ydim" kabi lutf unga begona edi. U otasining yoniga o'tirib, yayrab kerishib, esnadi.

- Charchabsan, bolam, - dedi Omil.

- Buyoqni tanimay turibman, - dedi Hosilboyvachcha, otasining mehribonchiligiga e'tibor bermay.

- Bu kishi Xolidiy domla, uyni shu odamdan olganmiz-da, esingdan chiqdimi?

- Kunda mingta odam bilan muomala qilgandan keyin bunaqa gaplar esda qoladimi?

- Domla o'shanda bizga rosa himmat qilganlar. Bir ishlari tushibdi. Yo'q demay, qilib ber. - Omil shunday deb o'rnidan turdi. - Gaplarini mensiz aytaveradilar. Men ketdim.

- Shomilga uchrang, bolalar olib borib qo'yishadi, - Hosilboyvachcha shunday degach, Xolidiyga yuzlandi. - Bugun shoirlar bilan uchrashadigan kun ekan. Hali bittasi keluvdi.

- Men shoir emasan, - dedi Xolidiy.

- Adam "domla" dedilaru, baribir emasmi? - Hosilboyvachcha shunday deb og'zini baralla ochganicha esnadi-da, so'ng pastak kursi ustida yotgan kitobchani qo'lga oldi. Xolidiy kitobni ko'rgan, "bular ham o'qishar ekan, durust", deb qo'ygan edi.

Hosilboyvachcha kitobni unga uzatdi. - Yozganini o'qing.

Xolidiy dastxatni o'qidi: "O'zbekning ulug' farzandi Hosiljon akamizga jonim tasadduq".

- O'qidingizmi? - dedi Hosilboyvachcha. - Gapini qarang. Ko'chada bizni o'g'ri, deb so'kadi. Ishi tushsa joni tasadduq bo'lib qoladi. Vey shoir bola, men o'g'riman, shunday deb yozgani uyalmadingmi, dedim. Men bu kitobini boshimga uramanmi! - u shunday deb kitobni ulotirdi. - Moshinasini o'g'irlab ketishibdi. Shunga ming'irlab kelibdi. Hoynahoy, sizning moshinangizni ham shimo qilishgandir. Bizga himmat qilgan bo'lsangiz ham aytib qo'yay: men unaqa mayda ishlar bilan shug'ullanmayman.

- Mashinamni o'g'irlashganda kimga borishni bilardim, - dedi Xolidiy. Bu bilan "sizlarning davrangiz menga ma'lum" deb shama qildi. So'ng gapni uzoqroqdan boshlab, muddaosini bayon etdi. Hosilboyvachchaga uning gaplari avvaliga erish tuyuldi, esnadi, kerishdi. Asadbek nomi tilga olingach, bir oz sergaklandi. Ana shunda Xolidiy bu yerga kelib yanglishmaganiga ishonadi.

Xolidiy gapini tugatgach, Hosilboyvachcha bir oz o'ylandi-da:

- Shaharda boshqa jinnixonona ham bor, - dedi. So'ng qo'shib qo'ydi: - Yo butunlay qorasi o'chsinmi?

- Yo'q, yo'q, - dedi Xolidiy. - Uning boradigan yeri - jinnixonona.

- Chiqimidan qochmasangiz bo'ldi. Ertaga Shomil sizga uchraydi. Ishni birgalikda pishitib olasizlar.

Xunob bo'lib kutganiga yarasha masala ko'nglidagiday hal bo'lib, quvondi.

Hozir o'ziga tanish sahifalarni varaqlay turib Anvarga xayolan gapirdi: "Sening masalang kecha hal bo'lgan, bola. Bir qumursqani supurib tashlay olmagani Xolidiy bu dunyoda ortiq yashamasa ham bo'ladi. Sen chiranma, bola. Agar seni yanchmay turib o'lib qolsam, atrofimda yig'lab qoluvchilar baribir seni yanchishadi. Men-ku, seni yosh, deb ayabman. Ular - o'zingning do'stlaring, ular ayashmaydi. Men ekkan daraxtlar meva beradi. U hech qachon qurimaydi. Sen men ekkan daraxtlar soyasida quriysan. Oftob ko'rmay, suv icholmay quriysan. Sen tutantiriqdan boshqa narsaga yaramaysan..."

Xolidiy xayolidan shu gaplarni o'tkazib, Anvarga qaradi:

- Vo darig'! Vo darig'! - dedi u sahifalarni shapatilab. - Zolim falakning beayovligini qarang. Kim shunday bo'ladi, deb o'ylabdi-ya! Imonli, insofli, diyonatli deb yurgan do'stimizning etagiga axlat ilashgan ekan-u, a? Inoyatulloday odamning yuziga oyoq qo'ygan ekan, a? Birga yurib biz ham bilmagan ekanmiz. Mana, hujjatning kuchi qaerda! Hamma narsa birdan oydinlashdi!

Anvar bu gaplarni eshitib, Xolidiyning navbatdagi nayrangi boshlandi, deb o'yladi. Inoyatullo nomini eshitgach, ancha sergaklandi. "Hujjatlar domla Inoyatulloning "ishi" ekanmi? Uning yuziga kim oyoq qo'ygan?"

Ahli ilm bu odamni o'limidan so'ng ham "domla Inoyatullo" deb hurmat qilardi. Asli turkman bo'lgan bu olim o'ttizinchi yillarda, yigit chog'ida kelib qolgan, dastlabki qama-qama shamoli adolat istab kelgan bu yigitni ham chetlab o'tmagan edi. O'shanda bir yildan so'ng afv etilib, yana ilmga qaytgandi. Zunnuniy merosi bo'yicha Anvarning bobosi bilan matbuotda ancha tortishgani sababli uning qamalishiga shu bahsni asos qilib ko'rsatuvchi gaplar ham mavjud edi. Xolidiyning xitoblarini eshitib, Anvar o'sha gumonni esladi. "Buvang kim bo'lgan, bilib qo'y, jirillamay yursang ham bo'ladi" degan maqsadda atayin kelgan shekilli?" deb o'ylab, badaniga muz yugurdi.

- Inoyatulloni bilar edim. Bizga dars berardi. Papirosni tutatib olib, o'ychan holda turib gapirardi. Men bunaqa o'tkir tarixchini ko'rmaganman. Bunaqasi boshqa tug'ilmaydi. Zunnuniy merosi masalasida ko'pchilik uni qoraladi. Bir yil o'tirib chiqishi balki shundandir, Xudo biladi. Urushga borib kelganidan keyin yana qamab, yo'q qilib yuborishlariga tushunolmay yurgan edim. To'rt yil urushda unga necha ming o'q otishgan ekan, qarang, mulla Anvarbek, shu minglarcha o'qdan bittasi ham tegmabdi. Lekin bir-ikki bo'hton o'qi tegibdi. Shaxtada ko'mir qazib yurganida falokatdan o'libdi. O'limidan so'ng uch hafta o'tib nomi afvi umumiyya yozilib tursa... Bo'hton o'qlari yomon ekan... Bu o'qlarni kim otganini bilarsiz? Bilmaysizmi? Mening aziz do'stim Hikmat O'rolov. Yuvoshgina, mo'mingina, beozorgina... Hamma uni yaxshi ko'radi. Inoyatullo ham yaxshi ko'rgan. Ammo bir gap aytib ketgan ekan. "Hikmat - baliq, qo'lda ushlab turish mumkin emas". Zo'r gap, a?

Anvar endi Xolidiyning muddaosini tushunganday bo'ldi. Ilmda o'zgarish kutilayotgan damda Xolidiyning ko'p yillik faoliyati puch ekanini aytib, unga zarba bera oluvchi yagona olim - Hikmat O'rolov edi. To'g'ri, u tabiatan ancha ehtiyotkor edi, ammo aytish mumkin bo'lmagan gaplarni uningdek ustalik bilan ayta oluvchi ham yo'q edi. Ilmda halollik va adolat bo'lishini istagan yoshlar uni ustoz sifatida qadrlar edilar. Xolidiy yaqinlashib kelayotgan qora bulutni sezgan. Qichishadigan yerini avvalroq qashib qo'yadigan bu odamning Hikmat O'rolovni yanchish rejasida ekanini Anvar shu so'zlarni eshitib angladi. Nafrati jo'shib, joni hiqildog'iga kelganday bo'lib, o'rnidan turdi.

- Ha, mulla Anvarbek, eshitmaydilarmi? - dedi Xolidiy, labini yalab.

- Ishimni tugatdim. Bir yerda zarur uchrashuvim bor edi, - dedi Anvar.

- Ha, boring. Zarur uchrashuvdan qolmaslik kerak... Darvoqe... mulla Anvarbek, eshitganlaringiz o'zaro gap-a?

Anvar "ma'qul" ishorasini qilib bosh iring'adi-da, xonadan chiqdi.

"O'zaro gap uchun shu yerga o'zaro bo'lib kelib o'tirarkanmi bu odam" deb o'yladi u.

3

Anvar favvora yonidan o'tayotib, beixtiyor to'xtadi. Hovuz yuzasi ancha kirlangan, Xudo farosatdan qisgan odamlar tashlagan sigaret qutilari, qog'oz parchalari, yana allanima balolar suv yuzasida qalqib turibdi. Kirlangan hovuzning naq o'rtaida shiddat bilan ko'kka qarab otilyotgan suv Anvarning diqqatini tortdi. Bu favvora yonidan ko'p marta o'tgan, hovuz sathining iflosligini, suvning shiddat bilan otishini ko'p ko'rgan, ammo bu manzara xayolini bugungiday tortmagan edi. O'rindiqdagi hali daraxtlarning soyalari yetib kelmagani tufayli, bo'sh edi. Anvar oftobga orqasini qilib favvoraga tikilib o'tirdi. Uning nazarida otilyotgan suv quvurlar orqali kuch bilan purkalmay, balki toza suv ifloslangan hovuzdan qochishga harakat qilayotganday edi. Toza suv bir zungina bo'lsin bu ifloslik bag'ridan yulqinib chiqadi, bir zungina bo'lsin quyosh nurlarida rohatlanadi, ammo... nachoraki, butunlay uzilib keta olmaydi, yana shu hovuzga qaytadi. So'ng... yana intiladi, so'ng... yana qaytadi... Bu orada kimdir muzqaymoqni yeb, qog'ozni g'ijimlab shu hovuzga tashlaydi, kimdir sigaretini o't oldirib gugurt cho'pini chertadi, kimdir tupuradi... Yaxshiki, atrof gavjum, bo'lmasa boshqa bema'niliklarni qilishdan ham toymaydiganlar topilar. Balki qorong'ida odam siyraklashgach, unday ish ham bo'lar...

Shu fikr xayoliga kelishi bilan ko'z oldida Xolidiy gavdalandi. Nazarida o'sha bema'ni ish faqat shu Xolidiyning yoki sheriklarining qo'lidan keladiganday tuyulib ijirg'andi. Hovuzga tupurib o'tgan odamni ko'rganida Hikmat O'rolovning "ustoz" haqidagi gapini esladi.

... Bir odam har kuni besh mahal uydin atayin chiqib, mahalla hovuziga tupurar ekan. Mahalla ahli yaxshi gapiribdi - bo'lmabdi, po'pisa qilibdi - foyda bermabdi. Oxiri maslahat qilib, pul to'plashibdi-da, "zora Xudo insof bersa", deb uni Makkai mukarramaga yuborishibdi. U odamning Makkaga borib birinchi qilgan ishi - Zamzam bulog'iga tupuribdi...

Hikmat O'rolov bir kuni shu rivoyatni ayta turib "Ustozing shunaqa xilidan", deb qo'ygan edi.

Anvar xayolini chalg'itish uchun atrofga alangladi. Bu ham Hikmat O'rolovning o'giti. Anvarning arzimagan narsadan ham asabiylashib yurishini bilib, "asabingiz buzilgan damda atrofga alanglang, xayolingizni chalg'iting", degan edi. Anvar bir necha marta bu o'gitga amal qilmoqchi bo'ldi, ammo eplay olmadi. Hozir ham shunday bo'ldi. Ko'zi o'ng tomondagi binoga tushib, beixtiyor o'yladi: "Qachondir shu bino yerto'lasida mahbuslar saqlangan ekan. Ular qanday qiynoqlarni ko'rganlar - bilmaymiz.

Qanchalari qiynoqlarga chidolmay necha-necha hujjatlarga imzo chekib berishgan ekan? Biz hozir ularni ayblaymiz, muhokama qilamiz. Oldinlari odamlar bu binoga qo'rquv bilan qaraganlar. Endi atrofida bemalol sayr qilib yurishibdi. Shu binoning ro'parasidagi maydonchada mazza qilib muzqaymoq yalashadi. Qiziq... hozir ham yerto'lada mahbuslar bormikin? Paxta ishi bilan qo'lga olinganlar balki shu yerdadir? Balki ularni ham qiynashayotgandir? Balki kimdir qiynoqqa chidolmay kimnidir sotayotgandir. Ayni shu damda sotayotgandir... Oradan yana ellik yil o'tgach, yana kimdir hujjatlarni titib, ularning qilmishini muhokama etar, ayblar. Hozir esa... imzolar chekilyapti, shu imzolarga qarab hukmlar o'qilyapti... Ellik yil avval Falonov bilan Pistonchiyan bu binoda gerdayib ish yuritishgan. Ajabki, hozir Pistonov bilan Falonchiyan shunday. Bu nima? Taqdir hazilimi yo qonunimi? Yana ellik yil keyin bu binoda kim gerdayib yuradi?.."

Anvar bu binodan ko'zini olib, favvoraga tikildi. "Narigi binoda "ustoz" o'tiribdi. Nimalarni xayol qilib, qaysi tirnoq ostidagi qanday kirlarni izlayapti ekan? Hikmat domlaga borib aytayinmi? Nima deyman? "Sizga qarshi bir ish qilmoqchi" deymanni? Buni eshitib, domla odaticha kulib qo'yar. "Ustozingizning kasbi shu", deyish bilan cheklanar. Ichini it tatalasa ham sezdirmas. Men gap tashuvchi bir nodon bola kabi izimga qaytarman..."

Anvar hujjatxonadan chiqayotganidayoq Hikmat O'rolovnikiga borishni mo'ljal qilgan edi. Bir oz yurib, o'ylangach, Xolidiyning maqsadini aniq bilmay turib borishni ma'qul ko'rmadi. Favvoraga yana bir muddat tikilib o'tirgach, oftobda qizib, o'rnidan turdida, uyga qarab ketdi. Mahallaga yetganida "Elchinning xotini chiqqandir, xabar olay, yana oqibating yo'q, deb ming'irlab yurmasin", deb o'ngdagi tor ko'chaga burildi.

Darvoza eshigi ochiq bo'lgani uchun qo'ng'iroqni chalmay, ichkariga kirdi-da "Elchin!" deb chaqirdi. Elchin daraxt soyasiga buklama karavotni qo'yib, uxlab yotgan edi. Anvarning ovozi eshitib, erinbgina boshini ko'tardi.

- Sen ham o'ris generallariga o'xshab joningning huzurini bilasan, - dedi Anvar karavot qirrasiga o'tirib. - Arman radiosidan "kunduzi kim uxlashi mumkin?" deb so'rashganda "Boyning kuyovi" deb javob bergan ekan.

Elchin uning haziliga jilmayib ham qo'ymadi. Aslida Anvar ham hazillashadigan kayfiyatda emasdi. "Oshnamning dardi menikidan og'irroq", degan fikrda o'zicha Elchinning ko'nglini ko'tarmoqchi edi.

- Ha, - dedi Anvar uning tumtayib yotganini ko'rib, - qani, bir o'ng tomoning bilan tur-chi. Seni odam deb ko'rgani keldim.

- Kelganing yaxshi bo'ldi, uyingga bormoqchi edim,- dedi Elchin yotgan yerida.

- Nechuk? Biz g'ariblarni...

- Bachkanalashma. Masala jiddiy, - dedi Elchin qaddini ko'tarib. - Sen anavi gapni birovga aytibmiding?

- Qaysi gapni?

- Asadbekning gumonini.

- Unimi? - Anvar chuchmalroq tarzda javob bermoqchi edi, ammo gapni aylantirib, aldagisi kelmadi. - Aytuvdim... bir tanish prokurorga...

- Uningni aralashtirma, devdim-ku?

- Aralashtirganim yo'q. Shu masaladan ogoh bo'lib turing, Asadbek tuhmat qilib qolsa, laqqa tushmang, dedim. Birov surishtirdimi?

- Prokuraturaga chaqirtirishdi.

- Kim?

- Sharipov degani.

- Zohidmi? Nima dedi?

- "Qaynotangiz nima uchun sizdan gumonsiradi?" deb so'radi.

- Nima deding?

- Nima sababdan gumonsiraganini bilmayman. Bilib qolsam, Anvar degan laqqa oshnam bor, o'shanga aytaman, sizga oqizmaytomizmay yetkazadi. Keyingi paytda shunaqaroq bo'lib qolgan, dedim.

Bu gapdan Anvar ranjidi. "Shuni odam deb yo'qlab keldimmi?" deb afsuslandi. Hozir uning pichingiga javob qaytarsa gap talashib qolishlari mumkinligini bilib, indamadi. Boshini xam qilib o'tirdi. Elchin bu holatni pushaymonlikdan deb tushunib, jahl otidan tushdi. Bir nafaslik sukut keraksiz gaplar seli yo'liga to'g'on bo'ldi.

- Zaynab chiqmadimi? - deb so'radi Anvar boshini ko'tarmay.

- Uch-to'rt kundan keyin, deyishyapti.

- Tezroq chiqsa sen ham tinchirding, uying ham huvillamas edi. Xotanim onasinikiga ketsa, uy meni yutvoray deydi. Bir kunga zo'rg'a chidayman. Tag'in ham sen temirdan ekansan.

- Sen ham tinchirding, deysanmi?.. Qaydam... Men go'rda ham tinchimasam kerak. Jinnixonadaligingda dunyoning formulasini topganingni aytuv-ding, esingdami?

- U esdan chiqadigan formula emas.

- Men ham bekorchilikda yoti-ib, boshqacharoq formula kashf etdim, - Elchin shunday deb ko'krak cho'ntagidan shapaloqday gazeta parchasini olib uzatdi.

Anvar gazeta hoshiyasidagi Elchin "formula" deb atagan yozuvni o'qidi:

- "Dunyo = qalloblik + firibgarlik + muttahamlik + hasad + ig'vo + poraxo'rlik + zo'rlik + kazzoblik + fahsh = (o'lim)".

Formulanga uncha tushunmadim?

Elchin gazeta parchasini uning qo'lidan olib, ikki bukladi-da, yana cho'ntagiga soldi.

- Tushunish uchun o'qish kerak. Buning maktabida men o'qib kelganman.

- Shunaqa dono bo'lib ketdingmi? - dedi Anvar kesatib.

- Endi bildingmi? O'n yil akademiyada o'qidim. Sen bitta qallob bilan olishib ming'irlab yuribsan. Men ko'rgan qalloblar oldida seniki farishtaning o'zi-ku?

- Ol-a! Sen shu farishta bilan o'n yil emas, o'n kungina birga bo'lsang bilarding.

- Men bilgan narsalarni bilishing uchun sen yana yuz yil yashashing kerak. Men kashf etgan formula - haqiqat! Buning chorasi esa yolg'iz o'lim. Qallobni o'ldirasan - firibgar senga ro'para bo'ladi. Firibgarni o'ldirsang, fahshga duch kelasan. Bularni o'ldirib qutuldim, deb turganingda qallobning farzandi ulg'ayib turibdi-da. Qayoqqa qochasan? Birdan-bir panohing - o'lim!

- Sen menga taqlid qilyapsanmi?

- Senga ahmoq odam taqlid qiladi.

- Unda o'limni istab qoldingmi?

- O'lgim ham yo'q... Xohlaymizmi, xohlamaymizmi qachondir o'lamiz. Ungacha muttahaamlarning oyoqlari ostida xor bo'lib yashash alam qiladi. Dunyoni osonlikcha ularga tashlab ketish undan ham yomonroq.

- Ko'nglim xijil bo'lib turuvdi, yurakni battar siqding.

- Ana shunaqa, haqiqat chatoq narsa. Hatto adolatparvar olimlarning ham yuragini siqib yuboradi.

- Bas qil, bo'lmasa hozir yorilib ketaman, - dedi Anvar ovozi bir oz balandlatib. - Men bu yerga bir ish bilan keldim. Qaynotangga uchrashishim kerak.

- Nechuk, qaynotamga ishing tushib qolibdi? Bunaqa odamlardan hazar qilar eding-ku? Formulamning yana bir isboti bu: dunyo shunaqaki, hazar qilgan odamlarning qarshisida tiz cho'kasan.

- Formulangni qo'ya tur. Qaynotang bitkazib beradigan ishim bitmay qo'ya qolsin. Bir marta jinnixonadan chiqarib bergani butun umrimga tatiydi. Esingdan chiqdimi, otasi masalasida iltimos qiluvdi. Arxivni kavlashtirdim, endi natijasini aytishim kerak.

- O'zi nimayu otasi nima bo'lardi?

Bu gapni eshitib, Anvar kulimsirab, qo'lini uning yelkasiga qo'ydi:

- O', kuyov bola, sal pastroq tushing. Ertaga "Elchinboy falonchining nevara kuyovi" deyishsa kerilib yurarsiz. Katta qaynotangizga atalgan imtiyozlardan foydalanib mashinalar, uylar olarsiz...

- Aravani quruq olib qochish bo'yicha jahon chempionati bo'lar ekan, bormaysanmi? - dedi Elchin, ensasi qotib.

- Hazillashayotganim yo'q. Jiddiy aytyapman. Zo'r odam ekan. Eshit...

Anvar hujjatlarda o'qiganlarini bir boshdan bayon etdi. Elchin uning gaplarini bo'lmay eshitdi. O'rnidan turib, sigaret tutatdi.

- Xo'sh, endi nima deysan? - dedi Anvar g'olib odamning ovozi.

Elchin darrov javob bermadi. Bir oz o'ylanib turgach, buklama karavotning qirrasiga o'tirdi.

- Nima derdim, kesakdan olov chiqibdimi? Bunaqa qahramonlar son mingta. Sezib turibman, sen hujjatlarni o'rganib, o'zingcha bir narsani kashf etgansan. Hozir shuni pesh qilib, men bilan bahslashasan.

- Sezgingdan o'rguldim, sening. Qani, ayt, nimani sezding? - Anvar shunday deb qog'ozlarini tartibga keltirdi.

- Sezganim shuki, otasi qamalmasa, Asadbek bunaqa bo'lmas edi, yaxshi odam bo'lardi, demochisan.

- To'g'ri.

- Unda ayt: boshqa ming-ming qamalgalarning bolalari-chi? Ular ham Asadbekka o'xshashdimi?

- Hammaning sharoiti bir xilmi? Men qaynotangning yonini olmoqchi emasman. Ammo jamiyatning, muhitning aybini ham chetlab o'tib bo'lmaydi. Dunyoda hamma narsa bir-biriga bog'liq. Qiziq narsa, eshitgin-a: urush bo'lmasaydi, Asadbekning otasi jangga bormas edi. Asirga tushmasaydi, Yugoslaviya partizanlari safida yurmas edi, shunday ekan, demak, qamalmas ham edi, qamalmagach, bolasini yaxshi tarbiya qilar edi. Asadbek yaxshi odam bo'lsa, demak, Noila o'ldirilmasdi, sen qamalmasding, Jamshid tirik qolardi. Va nihoyat...

- Va nihoyat, - dedi Elchin, do'stining so'zini bo'lib, - sen arxivda hujjat titib kelib, mening boshimni qotirmasding.

- Maynavozchilik qilmay tur. Yana bir narsa...

- Yana bir narsa shuki, - dedi Elchin gapni bo'lib, - adang oyingga uylanmaganlarida sen tug'ilmas eding, men ham mag'zava gaplardan qutular edim.

- Hali gapimiz mag'zava bo'ldimi? - dedi Anvar ranjib.

- Mag'zava bo'lmas nima? Unaqa bo'lmasaydi, bunaqa bo'lmasaydi... Bu Asadbek bo'lmasa, boshqasi chiqardi. Unisi bo'lmasa bunisi o'ldirardi. Jamshid Asadbekka xizmat qilmasa, ana, Hosilboyvachchaga, hatto Manasyanga xizmat qilaverardi. Peshonaga yozilganidan keyin kimga xizmat qilsa ham baribir shunaqa o'lim topardi. Yuzta-yuzta qilamizmi, otasanmi?

- Yo'q, menga qaynotangni topib ber.

Elchin ichkari kirib, telefon qilib chiqdi:

- Shu yerda o'tirib tur. Hozir kelib, izzatingni joyiga qo'yib olib ketishadi.

4

Elchin qo'ng'iroq qilganida Asadbek uyida xotini bilan gaplashib o'tirgan edi. Bugun ertalabdan eti uvishib, yuragi siqilib turgani uchun ko'chaga ham chiqmadi. A'yonlari kelishgan edi, ularga ham javob berib yubordi. Yolg'iz qolishni istadi. Xotiniga achchiq mastava buyurdi. Ovqat pishgach, ishtahasi bo'g'ildi, bir-ikki qoshiq ichgan bo'lib, kosani surdi. Keyingi paytda yelkasidan bir nima bosib, suyaklari zirqiraydigan, nafasi qaytib, yuragi siqiladigan bo'lib qolgan edi. Shunaqa paytda odam zotini ko'rgisi kelmay qolardi. Bu hol bir-ikki qaytarilgach, xotiniga aytdi.

- Voy adasi, darrov o'qitib tashlash kerak, - dedi Manzura.

Asadbek bunaqa narsalarga ishonmas edi, qo'l siltab qo'ya qoldi. Lekin Manzura aytganini qildi: erining ko'ylagi, ro'molchasi, qant, choy, mayiz olib borib domlaga dam soldirib keldi. Shu amalning ta'sirimi yo boshqa sababmi, keyingi bir oy ancha yengil edi, nechundir bugun ertalabdan og'ir bo'lib turdi.

- Adasi, doni qolsa ham, suvini iching, - dedi Manzura, yalinish ohangida.

Asadbek xotining ko'ngli uchun yana bir qoshiq ichdi-da:

- Zo'rlama, - dedi. - Ko'nglim g'ash. Ishtaham yo'q.

Manzura kosani olib xontaxta chetiga qo'ydi-da, boshini egib indamay o'tirdi.

Ertalabdan beri Asadbekning nazarida uy huvillab, egasiz bo'lib qolganday tuyulayotgan edi. Hozir xotining mung'ayib o'tirishiga qarab faqat uy emas, vujud ham egasiz ekanini, ruhi ham huvillab qolganini his qildi. Ajab... axir kecha ham, bir oy oldin, yarim yil oldin ham ahvol shu edi. Kunlik ishlar, tashvishlar quyosh botishi bilan chekingach, er-xotin yolg'iz qolishardi. Ammo nechundir Asadbek yolg'izlikning tirnoqlari temirdan ekanini, zabtiga olganda bu qadar ayovsiz bo'lishini sezmagani edi. "Tag'in ham Manzuraga qoyil qolishim kerak. Zaynab uzatilganidan beri uyda bir o'zi... Kun bo'yi qaytishimni kutadi. Avvalgiday joynamoz ustida o'tirib, qo'rqib kutmasa ham, xavotirlanadi. Men haqimdagi mish-mishlarni eshitadi. Eshitadi-yu... bu laqma shu gaplarning ko'piga ishonadi-ya?.. He, noshud... Kechqurun esa men kelaman... jahlim chiqsa ko'pirtirib so'kib qolaman. Shunda ham chidaydi...".

Asadbek xayolidan shu gaplarni o'tkazib, ajablendi. "Menga nima bo'lyapti? Bunaqa gaplarni o'ylamasdim. Qiziq...".

O'zi gapirmasa xotinidan sado chiqmasligi Asadbekka ayon. Shu sababli nimadir deb, u o'laksa sukunatni haydashi lozim edi.

Bugun bosh tabib Zaynabning ahvolini bayon etgan bo'lsa-da, xotinidan so'radi:

- Qizing bugun-erta chiqib qoladimi?

Manzura eriga qaradi, keyin gunohkor odamday ko'zini olib qochdi:

- Ertaga chiqaramiz, deyishuvdi, bugun yana mazasi qochibdi. O'zim ham qo'rqib ketdim.

- Nima bo'ldi?

- A'zoi badanida birdan titroq turib o'zini bilmay qoldi. Hartugul, ukoldan keyin tinchib, uxladi.

- Kasalxonadan chiqa qolgani ma'qul. Kasallarni ko'raverib, dardi battar oshadi. Uyiga qaytsa, yengillashadi. Do'xtirlar kelib, qarab turishadi.

- Uyga kelgani ma'qulku-ya... - Manzura shunday deb, hadiksiraganicha eriga bir qarab oldi.

- Gapingni yamlama, - dedi Asadbek, noxush bir yangilik aytilajagini sezib.

- Endi... qanday yashab ketarkin, deyma-da...

- Bu nima deganing? Oldin qanday yashagan bo'lsa, bundan keyin ham o'shanday yashayveradi.

- Eriga g'alati gaplarni aytvordi-da...

- Qachon?

- Osgan kuni... Kuyovingiz keluvdi-ku?..

- Nima dedi?

Manzura eshitganlarini bir oz yumshatib aytishga harakat qildi. To so'nggi so'z tilidan uchgunga qadar azoblandi. Yuragi tuzoqdagi qush kabi potirladi. Agar uni birov bo'g'sa yoinki bo'g'izlasa, bunchalik azoblanmagan bo'larmidi... Bunaqa ahvolda ayol kishining suyanadigan tog'i - yig'i bo'ladi. Ammo Manzura yig'lashga eridan qo'rqdi. Gapira turib dam-badam eriga xavotir bilan mo'ltillab qarab qo'ydi. Gapingni bo'lgach, qochib chiqib ketgisi keldi. Nailojki, bunday qilolmadi. Endi erining so'zini, hukmini tinglashga majbur edi. Hukm Manzura kutmagan holda, birgina so'zdan iborat bo'ldi:

- Ahmoq!

Erining ovozi titroq sezib, Manzura cho'chidi - bu yaxshilik alomati emas...

- Jon achchig'ida aytdi-da, - dedi qizini oqlashga harakat qilib. - Hamma gapi yolg'on, alamidan aytib yubordi.

- Sen ahmoqsan! - dedi Asadbek ovozi ko'tarib. - Shu gapni aytguncha indamay turdingmi? Urub, og'zini yorib yubormadingmi?

- Voy, adasi...

Manzuraning gapi chala qoldi. Asadbek shu paytgacha qilmagan ishini qildi - choyi sovib ulgurmagan piyolani olib, xotiniga qarab otdi. Jaholat bilan piyolani qo'lga olganida qandaydir g'oyibona bir ovoz "bunday qilma!" deganday bo'ldi. Ammo piyolani otish uchun qo'lga olgan, demak, otmog'i lozim edi. Ayni chog'da, g'oyibona ovoz hukmidan ham qutula olmadi - mo'ljalni atay buzdi. Piyola Manzurani yonlab o'tdi-da, deraza tokchasiga tegib, sindi. Manzura qo'rquvdan sapchib, o'rnidan turdi.

- O'tir! - deb baqirdi Asadbek.

Manzura endigi bo'ladigan hukmni, yoki harakatni kutib, titroq barmoqlarini dasturxon popugi ortiga yashirib o'tirdi.

- Qizing to'g'ri erinikiga boradi. Gapni chuvalaydigan bo'lsa o'zim osaman uni!

Manzura eriga qaradi. Qo'rquvdan javdirayotgan ko'zlarida "Kimni, kuyovingiznimi yo qizingiznimi?" degan savol muhrlangan edi. Asadbek bu savolni uqdi:

- Qizingga tayinla, qadamini bilib bossin. U ko'chadagi bir qalang'i-qasang'ining emas, Asabdekning qizi! Men qizimning baxtli bo'lishi uchun hech narsadan qaytmayman.

Asadbek o'sha voqeadan so'ng, vaqti kelsa nomus haqida gapirib qo'yaman, deb o'ylagan edi. Hozir aytishni ham mo'ljal qildi.

Lekin xotining ahvoliga qarab, bugunga shunisi ham yetarli, degan to'xtamga keldi.

Xuddi shu paytda Elchin telefon qildi. Qo'ng'iroq ovozi eshitib, Manzura o'rnidan qo'zg'almoqchi edi, Asadbek: "O'tiraver, bolalar olishadi", dedi. Manzura gap tamom bo'ldi shekilli, deb dasturxon ustini yig'ishtira boshladi. Bu orada bolaxonadagi yigitlardan biri derazani asta chertib, ovoz berdi:

- Bek aka, Hofiz akam so'rayaptilar.

Bu xabarni eshitgan Manzura eriga savol nazari bilan boqib, joyida qotdi. Asadbek o'rnidan turib "ishingni qilaver", dedi-da, uy burchagidagi yumaloq stol tomon yurdi. Sadaf rangli telefon go'shagini qulog'iga tutdi-da:

- Ha, Hofiz, tinchlikmi? - dedi.

Elchin maqsadni bayon qilguncha uning gapini bo'lmadi. So'ng:

- O'sha yerda o'tira tursin. Hozir mashina yuboraman, - deb gapni kalta qildi.

Manzura hanuz eriga savol nazari bilan qarab turardi.

- Ishingni qilaver, dedim-ku! Senga taalluqli gap emas, - dedi Asadbek zarda bilan. Keyin xotining mo'ltillagan ko'zlariga ko'zi tushib, unga rahmi keldi. Picha yumshoqroq ohangda unga dalda bermoqchi bo'ldi: - Zaynabdan ko'ngling xotirjam bo'lsin.

Kuyoving bitta gapga ishonib ketadigan ahmoq emas. Ishonganida shu paytgacha bir narsa derdi.

Telefon xabarini yetkazgan yigit ayvondan uzoqlashmay, Bek akasining amrini kutib turgan edi. Asadbek tashqariga chiqdi-da: "Mahmud akangni top", deb buyurdi.

Jamshid yo'q bo'lganidan beri ayrim dasturxon ishlari ham Chuvrindining zimmasida edi. Bir necha daqiqadan so'ng yigit "telefonda Mahmud akasining kutayotganini" ma'lum qildi.

- Mahmud, dam olayotuvdingmi? - deb so'radi Asadbek.

- Xizmat bo'lsa aytavering, - dedi Chuvrindi.

- Hofiznikiga o'tsang, oshnasi o'tiribdi. Shu yigitni tez olib kel. Ha, hali so'rash esimdan chiqibdi: mashina masalasi nima bo'ldi?

- Oqidan yo'q emish. Nol to'qqizning oqidan bor. Odamlar hozir shunga ishqiboz.

- Odamlar ishqiboz bo'lsa olaversin. Menga yoqmaydi, o'risning tobutiga o'xshaydi. Uzog'i bilan ikki kun ichida bo'lsin. Zaynab shunga qarab, yo erta, yo indin chiqadi. Erining o'zi o'sha mashinada olib chiqishi kerak.

- Yaxshi. Kalitni o'zingiz berasizmi?

- Shunga ham dabdabami? Mashinani olib bor. Kalitni ber. Gapni kalta qil. Oliftagarchilik qilib ming'irlasa e'tibor berma. Ha, yana bir gap: yigitlarningdan biriga tayinla - yaxshilab bozor qilib, olim bolaning uyiga tashlab qo'ysin. "Anjondan keluvdik, bir suhbatlarini olmoqchi edik, yana kelamiz"mi degandek gap qilsin, - Asadbek shunday deb go'shakni joyiga ildi.

"Olim bolaning xabarini eshitishimni sezganimdan yuragim siqilgan bo'lsa kerak", deb o'ylab, Anvarning kelishini kuta boshladi.

Sharif Namozovning qamoqdan chiqarilishi haqidagi xabarni olib kirganidan beri bu odamni Zohid yoqtirmay qolgan edi. Keyinroq bilsa, prokuror yordamchisi bilan yaqin aloqada bo'lgan bu tergovchini boshqalar ham uncha xushlashmas ekan. "O'zi chaqa olmaydi, ammo odamni seskantiradi, bu - suvilon", deb atasharkan uni. Uning qo'lida tayinli ish ham yo'q. Hali u xonaga, hali bu xonaga kirib laqillashdan boshqa narsani bilmaydi. Uning odati shumi, yo gap o'g'irlab yuradimi - Zohid aniq aytolmaydi. Unga ma'lum bo'lgani - "Suvilon" kirishi bilan tilga qulf urmoq zarur. Qo'shningni o'g'ri tutma, ammo o'zingdan ehtiyot bo'l, deb bejiz aytishmagan-da.

"Suvilon"ning suhbatidan bahramand bo'lish baxti bugun Zohidga nasib etgan ekan.

Zohid ekskumatsiya xulosalarini o'qib o'tirganda u kirib keldi.

- O', yosh hamkasbim, ishdagi yutuqlar qalay, yaxshimi? - deb ko'rishdi.

O'zidan ikki-uch yoshgina katta bu "yoshulli hamkasb"ning lutfi Zohidning g'ashini keltirdi. "Boshimni qotirmay tezroq chiqib ketarmikin", degan o'yda ro'yxush bermay ko'rishib:

- Yuribmiz, tuproqdan tashqarida, - deb qo'ydi.

- Qoyilman, chiroyli gap aytdingiz, - dedi "Suvilon" kulib. - Bizning sohamizda tuproqdan tashqarida yurishning o'zi katta boylik! Ishdan gapiring, ishlar qalay?

- Bo'lyapti.

- Tezroq bo'ldirishga harakat qilavering. Lekin sizga ham havasim keladi, ham achinaman. Havasim kelganiki, zo'r ishlarni sizga ishonib topshirishdi. Eplasangiz, tez ko'tarilib ketasiz. Achinishimning sababi shuki, hali g'o'rsiz. Eplay olmasangiz, fisht, - u "kelgan joyingizga qarab jo'naysiz", degan ma'noda hushtak chalib qo'ydi. - Lekin siz tushkunlikka tushmang. Qiynalsangiz, mana, biz bor. Tortinmang. Sizga shahar "ugro"sidagi Soliev yordam beryaptimi? O'madingiz yo'q ekan, lanj u odam, ishni rezinkaday cho'zadi. O'rdakka o'xshab, tumshug'ini balchiqqa tiqib olib, loy titkilaydi.

- Cho'zsa ham puxta ishlaydi. Xom ishdan puxtasi durust-da.

- Yanglishyapsiz. Bizning ishimizda eng birinchi galda tezlik turadi. Bilib qo'ying, yangi bo'lgan eng kattamiz boshlig'imizni suhbatga chaqirib "sust ishlayapsizlar" deganmish. Tushundingizmi? Yangi rahbarning talabi ham yangicha bo'ladi. "Sust ishlayapsizlar" debdimi, demak, bizdan operativlik talab qilinadi. Ishni cho'zdingmi, tamom, joyini bo'shataver. Mana, siz: bo'yingizda ikkita qotillik turibdi. Ikkita retsdivistni ushlabsiz. Nima qilmoqchisiz?

- Nima qilardim, tergov-da.

- G'o'rsiz, dedim-ku. Omad qo'lingizga qo'nib turibdi-ya! Guvoh bormi, bor. Oldingi qotillikni ham ularning bo'yniga qo'ying-da, yoping ishni. Ularning borar yeri tayin, - u shunday deb barmog'i bilan havoda sirtmoq shaklini chizdi. - Bitta qotillikka ham shu, o'ntasiga ham. Nima so'rasa, xo'p deng, va'dani kattaroq qilavering. Bo'yniga oladi. Ishning ko'zini bilish kerak, uka.

Uning gaplarini eshitib, Zohidning ko'nglida bir shumlik uyg'ondi.

- Shunaqa deysizu talabini bajarish qiyin-da,- dedi u, sodda odamning niqobiga kirib.

- Nima deydi? - dedi "Suvilon" sergak tortib.

- Qotillikni bittasi bo'yniga olmoqchi. Shuning evaziga sherigini, yana ikki kishini chet elga o'tkazib yuborishi kerak ekan. Bu mening qo'limdan kelmaydi-da.

- E, siz va'dani beravermaysizmi?

- Petrashvili degani pixini yorgan ekan. Avval ular chet elga ketsin, o'sha yerdan menga xat yozsin, keyin men bo'ynimga olaman, deydi.

- Obbo zang'ar-e, qaltis joyidan ushlabdi. Men bir o'ylab ko'ray-chi, yo'li topilar, - "Suvilon" shunday deb xonadan chiqishga shaylandi.

Zohid bu gapni shunchaki qitmirlik uchun aytgan edi, uning o'zgarishini ko'rib, ajablandi-da, eshikka yetgan joyida to'xtatdi.

- Sizda mabodo Mahmud Ehsenovning telefoni yo'qmi?

"Suvilon" to'xtab, orqasiga o'girildi:

- Mahmud Ehsenov? Kim u? - deb so'radi talmovsiraganday bo'lib.

- Ikkinchi murdani uning uyidan chiqarishgan-da. Asadbekka yaqin odam, deb eshitdim.

- Uni nima qilmoqchisiz?

- Hech nima qilmayman. Faqat ekskumatsiya xulosasi bilan tanishtirib qo'yay devdim.

"Suvilon" bu gapni eshitib, o'ylandi-da:

- Bir qaray-chi, bo'lsa aytaman, - deb xonadan chiqdi.

"Agar Ehsenovning telefonini olib kirib bersang, g'irt ahmoq bo'lasan", deb o'yladi Zohid.

2

- Ha, "Suvilon"ing chindan ham ahmoq ekan, - dedi mayor Soliev, Zohidning gaplarini eshitgach.

- Bechora dovdirab qolgan. Agar bu qilmishini egalari bilib qolsa...

- Bilib qolishsa ham buni balo urmaydi. Buning ahmoqligini egalari bilishmaydi, deysanmi? Har- holda, aqlli odam ularga xizmat qilmas deyman-ov...

- Har qanday idorada hech bo'lmasa bitta ahmoq topiladi, demak, ular istagan idoralariga in qo'yishlari mumkinmi? Gapingizni shunday tushunishim kerakmi?

- Xohlasang shunday tushun, xohlamasang o'zing bilasan. Aniq gap shuki, ular hozir istagan idoralariga kirib bora oladilar. Lekin bunga bitta-ikkita ahmoqni sabab qilib ko'rsatish noto'g'ri. Asadbekka o'xshagan odamlar o'tgan tarixda ham bo'lgan. Bunaqalar nihoyatda ziyrak, payt poylashadi. Agar hokimiyat qattiqqo'llik ko'rsata boshlasa, bular in-inlariga kirib ketadilar, qo'ydek yuvosh tortadilar. Shoirlarning tili bilan aytsam, bo'rilar qo'y po'stiniga o'ralib, payt poylashadi. Bo'ring urg'ochisi qo'chqordan qochsa ham baribir bo'ri tug'adi. Bular qo'y po'stagi ostida urchib yotaverishadi. Hokimiyatda bo'shanglar paydo bo'lsa - tamom, qo'y po'stini yechiladi. Hozir biz shunaqa davrning cho'qqisiga keldik. Sen mening "qarilik gashtini surishga" qanday ketganimni bilarsan?

Zohid bu voqeaning tafsilotini orqavorotdan eshitgan edi, shu bois xijolatdagi odamning kulimsirashi bilan "yo'q", deb qo'ydi.

- Chet elda ishlab kelgan ikki odamning uyini o'g'ri uribdi. Iziga tushdim. Tappa bosdim. Ishonasanmi, o'n olti-o'n yettidagi bolalar. Pulga muhtoj ham emas. O'g'riboshisi kattalardan birining bolasi ekan. Ota-onasi dam olishga ketib, uyida maishat qilib yotgan ekan. Sheriklari ham o'ziga o'xshagan takaslanglar. Ayblarini bo'vinlariga qo'ysam ham o'zlariga suv yuqtirishmaydi.

Bezgina bo'lib turaverishdi. "Bitta telefon qilib olsam maylimi" devdi, "qani, nima qilarkin", deb ruxsat berdim. Mening xatoim shu bo'ldi. Bola otasining yordamchisiga qo'ng'iroq qildi. Biz o'g'irlangan mollar ro'yxatini olgunimizcha yordamchi yetib keldi. Avval yumshoq gapirdi, keyin po'pisa qildi. Ikki soatlardan keyin bolaning otasi Yaltadan telefon qildi. Ochiq savdo bo'ldi. Men bolalarni qo'yib yuboradigan, u esa falon-falon narsalarni undiradigan bo'ldi. Savdo pishmadi. Ertalab boshliq chaqirib turibdi. Yana yaxshi gap, yana nasihat, yana po'pisa... Bularning tili birligini ko'rib, hayron qolasan. Xipchin ushlagan joyingdan emas, egilgan yeridan sinarkan. Men xipchinning bir uchini ushlab ahmoq bo'lib qolaverdim. Avval to'rt xonali uyni bo'shat, er-xotinga bir xonali ham bo'laveradi, deyishdi. O'g'limning oilasi bilan chet el xizmatida ekani, hademay qaytishiga ham parvo qilishmadi. Uyni bo'shatdim. Yangang bilan ajralib ketishimga sal qoldi. Xullas, izzat-ikromsiz qarilik gashtini surishga kuzatishdi. Bir yarim yildan keyin haligi kattaning o'zi qarmoqqa ilindi. Bolasining ishi qayta qo'zg'alib, men yana ishga qaytdim. Mukofot tarzida menga endi besh xonalik uy ham berishdi. Ko'rdingmi, ahvolni? Sen adolat tantana qildi, deb o'ylayapsan, a? Bekor gap! - Soliev shunday deb qo'l siltadi. - Hali kattaning aybini yana ham bo'rttirish uchun meni eslab qolishdi. Hozirgi kattalar o'zlarini adolatli qilib ko'rsatishga urinishyapti. Ular boshqalarga jilmayib qarashadi, barmoqlari esa bo'g'zimizda. Bo'g'ib turib "nega yaxshi nafas olmaysan", deb bizni ayblashadi. O'zlari esa oppoq. Mana, kechagi rahbaringni qara: Farg'onadagi fojining sababini qulupnay bozoridan qidirib, katta minbarda laqillatdi. Endi dumini tugishar, devdim, yana ham kattaroq amalni berib o'tirishibdi. Yuqoridaki shunaqa ahvolmi, pastdagilarga ajablanma.

- Pashshangni qo'rib o'tiraver, demoqchimisiz?

- Bu endi har kimning vijdoniga havola. Men ko'pni ko'rdim. Bilganim shuki, tegirmon toshi bir xilda aylanmaydi. Lekin zamon o'zgaruncha chidashga to'g'ri keladi. Ke, qo'y, bu gaplarni, - Soliev shunday deb tizzasiga shapatiladi. - Nimaga chaqirding?

- Ekskumatsiya natijasini oldim. Dastlabki ekspertiza natijasi asosan tasdiqlandi. Ekskumatsiyaga Ehsanovni chaqirtirgan edim, kelmadi.

- Keladi, deb o'ylovdingmi?

- Kelishiga o'zim ham uncha ishonmagan edim. Kelmagani bir jihatdan yaxshi bo'ldi. Uyiga borishga bahona izlab turuvdim.

- Uyida nima qilasan?

- Bir ko'ray-chi, qanday yashar ekan?

- Ish uchun zarur deb o'ylaysanmi?

- Yo'q, o'zim shunchaki qiziqyapman.

- Qiziqmaganing ma'qul.

- Nima uchun? Axir men nimaning evaziga jonlarini xatarga qo'yganlarini bilishim kerak-ku?

- Jonlarini mol-dunyo uchun tikkanlar, nimasiga tushunmaysan?

- Tushunmayman, Maqsud aka, tushunmayman. Xo'p hovlisida favvora bordir, hojatxonasining devorlariga chexlarning gulli, yaltiroq kafellari yopishtirilgandir, shipiga kiyikning rasmi chizilgandir. Shumi? Jon shuning evaziga tikilgan bo'lsa, arzon ketmaydimi? Axir favvorasiz ham, kafelsiz ham, kiyikning rasmisiz ham yashasa bo'ladi-ku? Odamlar bularsiz ham yashab yurishibdi-ku?

- Yashayapti. Qizig'i shuki, bular ham bir paytlar dabdabasiz yashashgan.

- Men ham shuni o'yladim. Men ba'zan hamma narsadan bezib ketaman. Dadamning yonlarida ketmon chopib yurganimni qo'msayman. Hozir borib ketmonni qo'llaridan olsam, kechagidan yomon yashamayman.

- Sening yaxshi hunaring bor ekan. Men bechora nima qilay, birdan-bir hunarim - jinoyatchini quvib yurish.

Zohid Solievning gaplarida istehzo ohangini sezib, keraksiz hissiyotga berilganini fahmladi-da, kulib qo'ydi.

- Siz nima bo'lsangiz, men ham shu. Hozir birov menga ketmonni ishonib bermas, deymen. Siz menga bir masalani yechishda ko'maklashing: "Suvilon" aniq maqsad bilan kirgan edi, men uni boshqa yo'lga burib yubordim shekilli.

- Qani, o'sha aniq maqsadini ayt-chi?

- Tushunmadingizmi? Ishni yopishim zarurligini shipshitib qo'ymoqchi bo'ldi.

- Sen qanday xulosaga kelding?

- Ishni-ku, yopmayman, ammo yo'nalishni o'zgartiraman. Qotilni emas, Jamshid Sunnatullaevni qidiraman.

- Sabab?

- Sabab - Sunnatullaev tirik.

- Buni ular bilishadimi?

- Bilishmasa ishni yopishga urinishmas edi.

- Xo'sh, qidirding, topding ham deylik?

- Kalavanning bir uchi o'sha yigitning qo'lga bog'langan.

- Birinchi qotillik-chi?

- Birinchisi ham.

Soliev qat'iy tarzda aytilgan bu fikrni eshitib, stol ustini nog'ora qilib chertib, o'yga toldi.

- Chigal, nihoyatda chigal ish, - dedi og'ir tin olib.

- Ikkinchi savol xuddi shundan kelib chiqadi. Nima uchun bu chigal ish aynan menga, tajribasiz bir tergovchiga topshirildi. Axir bunaqa ishlar tajribali odamga, yoki prokuror yordamchisining o'ziga topshirilar edi-ku? Bu g'o'r bola chigal ishni yechishga erinib, qo'l siltab qo'ya qolar, deyishdimi? "Suvilon" bu ishni yopganimdan keyin ko'tarilishim mumkinligini shunchaki pisanda qilmagandir?

- To'g'ri anglabsan. Bu yog'ini endi o'zing o'ylab ko'raver. Senga bir yangilik bor, kecha zargarlik do'koni o'marilgan, shu ishni menga berishdi. Hamdam esa Farg'onada...

- Shunga hayronman, Farg'onadagi ishlar bilan markazdan kelganlar shug'ullanaytuvdi shekilli?

- Sen hayron bo'lma, o'yla. Mendan ko'ngling to'q bo'lsin, yolg'iz qoldirmayman. Petrashvilini so'roq qildingmi?

- Ha. Ammo yangi gap chiqmadi.

- Undan chiqmaydi ham. Yangisini senga men aytaman. - Soliev shunday deb, portfelini ochib, muqovalangan bir dasta qog'ozni oldi-da, Zohidga uzatdi. - Tanishib chiq, Petrashvilining ishi.

- Bunisi qiziq bo'ldi, - dedi Zohid, peshonasini silab. - Shunaqa makkorlik bilan ishlagan odam nima uchun bu shilta ishga ilashib qoldi?

- Bular me'yorni bilishadi. Petrashvilining uslubi eskirdi. Endi u arzon-garov qo'g'irchoqqa aylangan, qadri ketgan. Petrashviliga qandaydir va'da berishgandir. Bir narsaga zoriqmasa, bunaqa ishni zimmasiga olmas edi. Uni boshqa qamoqxonaga ko'chirishga harakat qilish kerak.

- Nima uchun?

- Nima uchun? - Soliev bosh chayqadi. - Sezmadimgi? Petrashvili ham, sherigi ham yo nashavand, yo giyohvand. Bu qamoqxonada ularning odami bordir. Yetkazib berayotgandir. Yetkazuvchi zanjirini uzish kerak. Ana shunda ular xumordan tutaydi. Boshini devorga uradi. Bir chekim nasha uchun otasini ham sotadi. Hozircha "men o'ldirmaganman, men yoqmaganman", deb turibdimi, xumordan qiynalganda birinchi aytadigani "men o'ldirganman" deydi. Qotillikni bo'yniga oladi. Sen ularga ishonganday bo'lasan u boshqa tomondan bosasan. Sen shu kunlar ichi boshliq bilan yakkama-yakka gaplashishga urinib ko'r. Eshitishimcha, yangi rahbar uni suhbatga chaqirgan. Qattiq talab qo'ygan. Hozir uchrashishning ayni payti. Faqat bu idorangdagilarga bildirma. Ungacha turmada kapitan Musaev degan yigitga uchrash. Ko'rsang, xuddi chumak arining o'zi. Agar u yerda yuzta halol odam bo'lsa, yuzning biri, bittagina bo'lsa, shuning o'zi. Unga tayinlasang, kavkazliklaringga ko'z-quloq bo'lib turadi.

Zohidga bu fikr ma'qul tuyuldi.

3

Chuvrindi uyga hazin bir ahvolda qaytayotgan edi. Bugun unga onasining xastalanib qolganini ma'lum qildilar. U "yana o'sha eski darddir" deb o'ylab, borishga shoshilmadi. Mo'ljalidagi ishlarni baja-rib bo'lib, borib qarasaki, ahvol u o'ylagandan yomonroq.

Onasi ayvonda shiftga tikilib, bemajol yotibdi.

- Kayfi yo'qmi? - deb so'radi Chuvrindi peshvoz chiqqan uy bekasiga.

- Yo'q, kechadan beri so'ramaydi ham.

- Dispanserdan nima uchun olib keldingiz? - deb so'radi Chuvrindi uy bekasidan.

- Xabar olgani borgan edim. Do'xtirlar olib ketganingiz ma'qul deyishdi... - uy bekasi shunday deb labini tishladi. U asosiy gapni aytolmadi.

Chuvrindi shu paytgacha onasiga salom bermagan edi. Ajabki, o'zi istamagan holda, past ovozdagi bo'lsa ham salom berdi. Onasi uning ovozi eshitib, shiftdan ko'zini olib, u tomon qaradi. Lablari titradi. Bir ozdan so'ng yonog'iga bir tomchi yosh dumaladi. Bu ayolni tanimagan odam uni hali oltmishga kirmaganiga zinhor ishonmas, kamida sakson yil umr ko'rgan kampir, deb baho berar edi.

Uy bekasi asosiy gapni aytolmagan bo'lsa ham, Chuvrindi uning nima demoqchi ekanini anglagan edi. Hozir onasiga qarab "Nahotki?" degan fikr yuragiga bir lahzalik yengil titroq berib o'tdi. Ona deyishga ham arzimaydigan bu shilta xotin o'lsa bir tukim ham qilt etmasa kerak, deb o'ylardi. Hozirgi ahvoliga o'zi ham ajablendi. "Achinayapmanmi? Nega? Bu dunyoda bor bo'ldi nimayu yo'q bo'ldi nima? O'ziga yarashasini oldi. Itday xor bo'ldi. Endi xorliklardan qutuladi. U-ku xorlikdan qutuladi. Men-chi? Isnoddan qachon qutulaman?"

Chuvrindi onasiga qarab shularni o'ylardi. Shu o'ylari bilan yuragida g'imirlayotgan achinish hissini bo'g'moqchi bo'lardi.

Onasi esa... unga qaraganicha unsiz yig'lardi.

Nima uchun yig'layotganini o'zi ham bilmasdi.

Bu dunyodan qanday armon bilan o'tayotganini idrok qila olmasdi...

O'g'liga bir nima degisi kelardi, ammo tili gapga aylanmas edi...

Nima desin? "Bolam" desinmi? Haqqi bormi shunday deyishga. Tuqqanidan beri biror marta "bolam" deb suymagan, endi o'lari oldida shunday deyishga til ham bo'ysunmaydi. Yuragida "Bolajonim!" degan faryod uyg'onadi, ammo qotib qolgan til, bu faryodni egasiga yetkazib bera olmaydi. Yurakning tarjimoni bo'lmish til ojiz...

"Rozi bo'lg'in", desinmi? Qaysi qilgan yaxshiligi uchun rozilik tilaydi?

"Roziman" desinmi? O'g'li zormi ekan uning rizoligiga?

Bu ayolning hozirgi ahvolini bilgan odam umr bo'yi Yaratganga munojot etib, "Yo Rabbim, meni bu bandang holiga sola ko'rma" deb zorlanib o'tardi.

Chuvrindining onasi "bolam" deya olmayotganidan, rozi-rizolik tilay olmayotganidan o'kinmas edi. Chunki bunday tushunchalar uni allaqachonlar tark etib ketgandi. To'mtoqlashgan aqli ja'miki nurli tuyg'ularni bo'g'ib o'ldirib bo'lgan edi. U yana bir necha soatlik yoki bir necha kunlik umri qolganini bilmas edi. O'lim to'shagida azob chekib yotardi, deyish nojoizdir, chunki u aroq topolmagan kezlari bundan battar azobga duch kelardi...

Hozir yig'lagisi keldi. Unsizgina yig'ladi. Avvallari kulgisi kelardi, kulardi, maishat qilgisi kelardi, qilardi. Ana endi yig'lagisi keldi...

Ajab manzara: ona va o'g'il... Hech qachon birga bo'lmagan, hech qachon bir-biriga mehr ko'rsatmagan ikki tirik jon. Bu dunyoda nima uchun yashamoq lozimligini anglamagan ikki banda. Bir-birlariga aytmoqqa so'zlari yo'q...

Mudhish manzara: hademay jon berishi mumkin bo'lgan onasiga aytmoqqa o'g'ilda so'z bo'lmasa?!

Onaning aytadigan gapni bor. Uzoq yillar asragan gapini aytishi kerak. Bu haqiqatni go'riga ortmoqlab keta olmaydi.

- Kelib tur, aytadigan gapim bor, - dedi ona xasta ovozdagi.

- Gapingiz bo'lsa... ayting, - dedi o'g'il.

- Hozir aytmayman... Jonim uzilishidan oldin aytaman.

- Nega?

- Qo'rqaman.

- Kimdan?

- ...

Bilmaydi... Chindan ham shunday. Erining o'limidan beri qo'rquvda yashadi, ammo kimdan qo'rqqanini o'zi ham aniq bilmadi. Bu qo'rquv o'sha mash'um voqeadan so'ng uyg'ongan. O'shandan beri bu qo'rquv xoja, u esa cho'ri. Shu qo'rquv bolasini tashlashga majbur qildi. Shu qo'rquv uni shaharga haydab keldi. Aroq ichib, kayf qilgandagina qo'rquv uni xoli qo'yardi.

- Kelib tur, - u shunday deb boshini burib, nigohini yana shiftga qadadi.

- Ertalab kelaman, - Chuvrindi shunday deb darvoza tomon yurdi.

- Omonat gaplari borgan o'xshaydi, - dedi uy bekasi. - Kelib turing. Aytmasalar jon berishlari qiyin bo'ladi.

- Nega? - Chuvrindi to'xtab, unga qaradi.
- Odamlar shunaqa deyishadi. Keyin... harna bo'lsa ham sizni tuqqanlar, "roziman", deb qo'ying. O'zingiz ham roziliklarini oling.
- Hozirmi?
- Yo'q. Hozir orqaga qaytmang, ertaga kelaman, deyapsiz-ku?
Chuvrindi uyga kelgach, mashinasini odaticha ko'chada qoldirdi. O'rtancha o'g'li mashinani tozalab, ichkariga haydab kirishga ishqiboz.
Shom qorong'usi tusha boshlagani uchun o'ng tomondagi daraxtga suyanib turgan odamga e'tibor bermagan edi. Darvoza tomon uch-to'rt qadam tashlagach, tanish ovoz eshitildi:
- Ehsanov!
Uni hech kim bunaqa deb yo'qlamasdi, shu sababli ajablanib, taqqa to'xtadi. Daraxtga suyanib turgan odam unga yaqinlashdi.
Chuvrindi uni tanib, hayronligi oshdi:
- Ie, prokuror, sizmisiz?
- Menman. Sizni kutib turuvdim.
- Tinchlikmi?
- Eks gumatsiyaga chaqirgan edim, daragingiz bo'lmadi. Ish ko'pmi?
- Ish-ku... ko'pmas... Lekin ochig'ini aytsam... O'likdan qo'rqaman. Gapim kulgilimi?
- Men uchun kulgisi emas. Chunki ko'pchilik murdadan qo'rqadi. Tirikdan qo'rqishmaydi, shunisi menga qiziq tuyuladi.
- Qiziqmi? - Chuvrindi Zohidga sinovchan nazar tashladi. - Tirikdan qochib yo berkinib qutulish mumkin. O'likning arvohidan qayoqqa qochadi odam?
- Siz haqsiz. Ruh bir yopishsa qutulib bo'lmasa kerak.
Zohid shu gapni aytgach, "uyiga taklif qilarmikin yo yo'qmi?" deb o'ylandi. Chuvrindi esa uning bemalol turib olib gapni cho'zayotganidan maqsadini fahmladi: "Uyga kirmoqchi shekilli?"
- Ovora bo'lib kelibsiz, xizmatigizda bo'laylik, - dedi ozgina kinoya bilan. - Tintuv qilgani kelmagandirsiz, a?
- Tintuvga kelganimda sizni kutib turmasdim. Agar sizga ma'lum kelmasa, shu yerda turib gaplashaveramiz.
Zohidning keyingi so'zlari Chuvrindining kinoyasiga hamohang tushdi. Chuvrindi buni sezib, kulimsiradi.
- Mening uyimga kelganlar ostonadan noumid qaytishmagan. Shu uy qurilganidan beri darvoza qulf nimaligini bilmaydi. Ishonmasangiz ana, qarang. - U shunday deb uy tomon yo'l boshladi. Zohid darvozaga ko'z tashladi: chindan ham tutqich boru qulf yo'q.
- Men qishloqda tug'ilib o'sganman. Qishlog'imizda qulflanadigan bironta ham eshik yo'q edi. Shaharda ham shunday qilsa bo'larmikin, devdim.
- Bo'lyaptimi? - dedi Zohid ostona hatlab.
- Bo'lyapti shekilli?
"Bo'lmay-chi - deb o'yladi Zohid. - Bu uyga qaysi botir o'g'ri, kimning yuragi bilan yaqinlashar ekan? Qulf nima ekan, aslida bu xonadonga darvoza ham shart emas..."
Chuvrindi uni kichik mehmonxonaga boshladi. Bu xonadonda uchta mehmonxona bo'lib, biri katta, ikkinchisi o'rta, uchinchisi kichik hisoblanardi. Uchchovida ham dasturxon hamisha tuzog'liq turar, odamlar soniga, hamda darajasiga qarab u yoki bu mehmonxonaga taklif qilinardi. Chuvrindi avvaliga Zohidni katta mehmonxonaga boshlab qoyil qoldirmoqchi edi. Keyin "bularning zoti qitmir bo'ladi, bir baloni boshlamasin", deb "kamtarona" hisoblangan xonaga taklif etdi.
Ostona hatlab hovliga kirgan odam bir qarashdayoq xonadonning sarishta ekanini ko'radi. Mo'jaz favvora, shiypon, uylarning joylanishi - hammasi risoladagiday. Agar hovliga tovu bilan kiyik qo'yib yuborilsami, ertaklardagi xon saroyining o'zi bo'lishi mumkin.
Chuvrindi bir necha daqiqa Zohidni mehmonxonada yolg'iz qoldirdi. Bu muddatda Zohid uy ichini ko'zdan kechirishga ulgurdi. Hovlida yurishi kerak bo'lgan tovu mehmonxona devoriga muhrlanibdi. Rassom rang tanlashga usta ekanu ammo me'yorni bilmabdi. Devorlaru shift tabiat va jonivorlar tasviri bilan to'lgan, tasvirda faqat eshagu it bo'lmasa kerak. Bu rassomning kaltabinligimi yo xo'jayin istagimi - Zohidga qorong'u.
Chuvrindi kirib:
- Suratlar yoqdimi? - deb kulimsiradi.
- Rassom yaxshi ekanu...
- Hayvonot bog'i qilib tashlabdimi?
- Ha.
- Men safarda edim. Kichkinam kirib "uni chizing" desa ham chizibdi, "buni chizing" desa ham chizaveribdi. Men o'zim bunaqangi bachkanalikni yoqtirmayman.
- Me'morchilikdan xabaringiz bormi, deymen?
- Nega so'rayapsiz?
- Uy tartib bilan, yaxshi qurilibdi. Me'morning qo'li sezilib turibdi.
- Buni to'g'ri topdingiz. Bir me'mor oshnam ishboshi bo'lib qurgan bu uylarni. O'zimda savod yo'q. Maktabda ham chala-chulpa o'qiganman. O'qishga havas zo'r edi-ku, sharoit to'g'ri kelmadi.
- Nima sababdan?
- Buning tarixini aytsam, ming bir kecha bo'ladi. - Chuvrindi shunday deb tuzog'liq dasturxon ustiga yoyilgan dokani yig'ishtirib oldi.
- Qani, marhamat qiling.
- Mehmon kutuyotdingizmi? - deb so'radi Zohid. - Bemavrid kelibman, shekilli?
- Kutayotgan mehmonim - siz, desam ishonasizmi?
- Yo'q, ishonmayman, - dedi Zohid kulimsirab.
- To'g'ri, ishonmaysiz. Hamma gapga ishonaversangiz prokuror bo'la olmas edingiz, - dedi Chuvrindi ham jilmayib.
- Eks gumatsiya xulosalari...
Zohid shunday deb gap boshlagan edi, Chuvrindi shart kesdi:
- Bu gapni qo'ya turing. Avval taom, ba'daz kalom, deyishganmi?

Zohid "ma'qul", deganday qo'lini ko'ksiga qo'ydi.

Yaxshi hamki Chuvrindi so'zini bo'ldi. Dam o'tmay taom kiritilib, sho'rvani ichayotgan paytda Zohid mayor Solievning "Jamshid tirik ekaniga ishonishimizni istashyapti", degan gapini esladi. Ajab holat: avvaliga kuydirilgan murda - Jamshid, deydishi. Endi o'zlari "yo'q, u Jamshid emas edi", deydishmoqchimi? Zohid sho'rvani icha turib Chuvrindiga bir-ikki o'g'rincha qaradi. Chuvrindi xotirjam ovqatlanar, yuzidan, ko'z qarashidan biror ma'no uqish qiyin edi.

"Bularda bir sir bor, - deb o'yladi Zohid. - O'zlariga yoqmagan odamni o'ldirib, ko'mib tashlashsa ham bo'lardi. Namoyishkorona osishlari nimani anglatadi? Maqsud aka bir narsada yanglishadilar. Ularning maqsadlari faqatgina bizni laqillatish emas.

Sunnatullaev - Asadbekning odami. Agar uni Asadbek o'ldirtirsa, bunday osib qo'ymas edi. Izsiz yo'qolgan odamlar ro'yxatiga kirardi. Boshqa to'da o'ldirgan bo'lsa, bular nega jim? Nima uchun xotirjam? Payt poylashyaptimi? Ular kutgan fursat qachon keladi? So'ng qanday balolarni boshlashadi? Biz odatdagiday g'aflatda qolmaymizmi? Nahot bularning payini qirqa olmasak?" Zohidning qorni och edi, sho'rvani ham ichdi, keyin qo'yilgan xasipni ham yedi, noz qilib o'tirmadi. Tashqaridan qaragan kishi bularni ikki qarama-qarshi qutb odamlari emas, jonajon ikki do'st shirin suhbat qilib, ovqatlanyapti, deb o'ylashi mumkin edi. Chuvrindi "Ehsonov!" deb chaqirilib, to'xtatilganida g'ashlangan edi. Hozir Zohidning aynan shu kech kelganidan o'zicha rozi bo'ldi. Zohid kelmaganida yolg'iz o'tirib, onasining tashvishi bilan band bo'lardi. Zohid tashrifi bilan undagi anduhni bir oz bo'lsa-da, chekintirdi. Ayniqsa gaplarida rasmiyatchilik ohangi yo'qligi Chuvrindiga ma'qul keldi.

"Ovqat yeyayotganda tuppa-tuzuk odamga o'xsharkan, a? - deb o'yladi Chuvrindi. - Lekin mendan nima istaydi bu? Nahot meni hammasini aytib beradigan go'l deb o'ylasa? Xo'p, hozir hammasini to'ppa-to'g'ri aytib berayinmi? Shunda ishonib, indamay ketadimi? Ishonib bo'пти. Yana lanjlik qiladi, yana befarosat o'rdakka o'xshab tumshug'i bilan balchiq titaveradi. Bo'ladigan gap shu - balchig'ini titib kunini ko'raversin. Balchiqdagi bularga yem bo'luvchi chuvalchang qayda-yu, osmondagi burgut qayda?!" Ovqatdan so'ng Zohid ikki piyola choy ichgach, labini sochiqqa artdi.

- Choydan quyaymi? - deb so'radi Chuvrindi, iltifot bilan. Bu iltifot pardasi ortida "qani endi gapingizni aytavering", degan ma'no yotgan edi.

Ovqatlana turib bir qarorga kelgan Zohid Chuvrindi uchun kutilmaganda qisqa gapirdi:

- Eks gumatsiya xulosasida aytarli yangilik yo'q. Murda Sunnatullaevniki, degan taxminda turibmiz.

- Taxminda, deganingiz nimasi?

- Aniq xulosaga kelish uchun qo'shimcha dalillar kerak.

- Qanaqa dalil?

- Bunisi endi tergov jarayonida ma'lum bo'ladi. Sizdan bir iltimosim bor: biror masalada bezovta qilsam, achchiqlanmang. Sizdan gumonsirayotganimiz yo'q, faqat marhumni yaqindan bilganingiz uchun u-buni so'rab turamiz.

- Hayriyat-e, - dedi Chuvrindi kinoyali jilmayib. - Meni gunohkor qilib qo'yasizmi, deb jonim halakda edi. Endi eks gumatsiya xulosasiga kelsak, u meni mutlaqo qiziqtirmaydi. Biz uni Jamshid deb o'ylab, izzati bilan joyiga qo'ydik. Boshqa jihatlari bilan shaxsan mening ishim yo'q. Murda boshqa bo'lsa, Jamshid tirik bo'lsa, marhamat, topib bering. Topsangiz, suyunchisi bizdan. Men sizning iltimosingizni qabul qilay. Siz ham mening nasihatimni qulog'ingizga oling: balig'i yo'q hovuzga qarmoq tashlab ovora bo'lmang.

- Qani, bir urinib ko'raylik-chi, balki suyunchi yoningizga qolar. Balki qarmoqqa baliq ham ilinib qolar? - Zohid shunday deb fотиha qilgan bo'ldi-da, o'rmidan turdi.

"Agar niyatlari bizni laqillatish bo'lsa, men ularni chalg'itdim", deb o'yladi Zohid.

XIV bob

1

- Ko'rinishingdan chechenga o'xshaysan u ona tilingda gapirmaganingga hayronman, - dedi mashina haydovchisi.

Zelixon unga darrov javob bera olmadi. O'zgina sukut saqlagach, bir xo'rsinib dedi:

- Men chechenman. Ota yurtimda tug'ildimu boshqa yurtda ulg'aydim. Ona tilimni bilaman. Gapirsangiz yaxshi tushunaman u o'zim silliq gapira olmayman. Til qotib qolgan.

- Tilim qotdi, deysanmi? Unda sen ado bo'lgan odam ekansan, og'ayni, - dedi haydovchi, orqa o'rindiqda o'tirgan Zelixonga ko'zgu orqali qarab.

- Gapingga tushunmadim? - dedi Zelixon.

- Ona tilini bilmagan inson o'zini odam sanamasa ham bo'ladi.

- Tiling juda uzun ekan, - dedi Zelixon achchiqlanib, - ammo aqling kaltaga o'xshaydi. Urush davrida chechenlar boshiga tushgan kulfatni eshitmaganmisan?

Zelixonning aql xususidagi gapi haydovchiga malol keldi, qoni bir qaynadi-yu, ammo "harholda bu o'z qondoshim", deb darrov o'zini bosdi. Zelixonning gapiga xotirjam javob berdi:

- Eshitganman, lekin odamning o'zini o'zi unutishi uchun bu hech qanday imtiyoz bermaydi. Inson o'z ona tilini o'lgunicha unutmasligi kerak, - haydovchi shunday deb bir oz sukut qildi-da, so'ng qo'shib qo'ydi: - Balki o'lgandan keyin ham unutmasligi kerakdir. U dunyoda qaysi tilda hisob beradi? Senga o'xshab ruschadamas deyman, a?

Zelixon uning bir aytgan fikridan qaytmasligini bilib, kulimsiradi:

- O'jarligingdan chechenga o'xshaysan.

Bu gap haydovchiga ma'qul kelib, xaxolab kuldi.

- Nima desang, de: men chechenman! Ha, meni qiymalab tashlasang ham har bir bo'lak go'shtim "men chechenman!" deb hayqirib turadi. Ana, tog'larni ko'ryapsanmi? Mening bobolarimning bobolari, ularning-da bobolari ana shu tog'lar kabi mag'rur bo'lishgan. Otam ham mag'rur edi, men ham mag'rurman. Chechen bo'lganim uchun mag'rurman. Mening bobalarim ham mag'rur. Ularning bobalari ham mag'rur bo'ladi. Tog'ni shamol yoki yomg'ir yemirib tamom qilganda bizning g'ururimiz ham yemiriladi, uqdingmi, dono odam?

Haydovchi shunday deb qo'shiq ayta boshladi. Zelixon bu qo'shiqni avval eshitmagan edi. Ayrim tanish so'zlardan, qo'shiqning avjidan vatan haqida ekanini angladi.

"Baxtli odam ekan, bu o'jar, - deb o'yladi Zelixon. - Vatan bor, g'ururi bor. Bolalari ham bor. Ular ham mag'rur. Xuddi tog' cho'qqilariday mag'rur... Menda nima bor?"

Shu gaplarni xayolidan o'tkaza turib Ismoilbeyning g'amgin chehrasi ko'z oldiga kelib, qulog'i ostida uning ovozi jarangladi:

"Vatani yo'qning iymoni yo'qtur..."

Zelixon xayolga berilib, qo'shiq tugaganini sezmay qoldi. Haydovchi unga avval ko'zgu orqali qaradi, so'ng bir o'girilib oldi:

- Nimalarni o'ylayapsan? Qo'shiqqa tushudingmi?

- Tushundim. Vatan haqida kuylading.

- Hech baloga tushunmabsan. Men dedimki, agar Vatan meni suymasa men uni suyarman. Agar meni nimtalasalar-da bir bo'lagimni Qora dengizga, birini Oq dengizga, birini Hazorga tashlasalar mayli, roziman, faqat bir o'tinchim bor: yuragimni Vatanda qoldirsinar. Ana shunda mening nimtalarim yuragimga talpinarlar, kelarlar va birlasharlar! Yurak - Vatandir, Vatan - yurakdir! Kim o'z yuragidan voz kechadi? Hech kim! Ey Rabbim, o'zga yurtida jonimni olib, jannatdan joy berganingdan ko'ra, jonimni o'z Vatanimda olu shuning evaziga joyni do'zaxingdan beraver! Endi qo'shiqning mazmunini angladingmi, birodar?

- Angladim, - dedi Zelixon. Keyin bir tin oldi-da, Ismoilbey so'zlarini takrorladi: - Vatani yo'qning iymoni yo'qtur...

- Yaxshi aytding. Ona tilingni bilmasang ham, kallang joyida ekan.

- Buni men aytmadim. Bir turk oqsoqoli aytgan edi. Urush davrida ularni ham Vatandan haydaganlar. Musofirlikda o'ldi, Vatanga qarab turib, joni uzildi.

- Qarab turib, dedingmi? Tushunmadim?

Zelixon Ismoilbeyning so'nggi daqiqalarini aytib berdi. Haydovchi gardanini silab qo'yib:

- Ha-a... - dedi. - O'zbeklar yomon qilishdi. Ulardan buni kutmagan edim. O'zbek yigitlar bilan birga xizmat qilganman. Mo'min bolalar edi, hayronman...

- Nega hayron bo'lasan? Ularni bila turib shu ig'vo gaplarga ishondingmi?

- Ishonmay bo'ladimi? Televizorda ko'rsatib turibdi. Gapirob turibdi. Kattasi ham aytdi, qulupnay talashishibdimi?

- Xafa bo'lmaginu, ammo ahmoq ekansan. Oldingi gaplaringni eshitib senga ixlosim oshayotuvdi. Bu gaplaring ko'nglimni aynitdi.

- Xo'p, men ahmoqman. Televizor yolg'onni aytayotgan ekan, o'zbeklarning nimaga jim turishibdi? G'ururi bormi o'zi ularning?

Bizga tuhmat qilyapti, deb dunyoni alg'ov-dalg'ov qilib yuborishmaydimi!

- Aytishga oson. Hozir men cho'ntagimdan ingichka sim arqon olib bo'yningga tashlab siqay, sen esa dunyoni alg'ov-dalg'ov qilib ber menga.

Haydovchi indamadi. Yo'l ikkiga ayrilgan joyga yaqinlashgach, mashinani sekinlatdi.

- Menga qara, birodar, ovulingga bugun borishing shartmi?

- Nima edi?

- Shu yerdan o'ttiz chaqirim yursak, mening ovulimga yetamiz. Sen chechen bo'lsang ham hozir qo'noqsan. Qo'noqni ovulimdan chetlab olib ketsam, menga la'nat yog'iladi.

- Shoshilayotganim yo'q... Meni birov kutayotgani ham yo'q.

- Shoshilmaganing yaxshi, ammo birov kutmagani yomon. Chechenni birov kutmasa yomon, juda yomon.

Kichikroq bir dovonni oshib o'tishgach, pastda bir qishloq ko'rindi. Aslida ularni bu yerda hech kim kutmayotgan edi. Haydovchi daryo yonidagi bir uy oldida mashinani to'xtatdi.

- Bu uy opamniki, - deb ichkari kirdi. Bir ozdan so'ng qaytib chiqib, Zelixonni ichkari taklif qildi. Xonadonda erkaklar ko'rinmadi. Ayollar tezlik bilan joy hozirlashdi. Choy qaynaguncha erkaklar ham kelishdi. Dam o'tmay hovli odamga to'ldi. Birov Zelixonga sen kimsan, qaerdan kelding, boshingda qanday tashvishlar bilan yuribsan, demadi.

Bu xonadonda bir soatcha o'tirishgach, boshqa xonadonga taklif etildilar. Shu zaylda yarim tunga qadar mehmondorchilik bo'ldi.

"Hammani ham shunday kutishadimi yo mengagina iltifot ko'rsatishyaptimi?" deb o'yladi Zelixon.

Tunda daryo bo'yidagi sayhonlikda gulxan yoqildi. Zelixonni boshlab kelgan taksi haydovchisi yurakni larzaga soladigan hazin qo'shiq boshladi. Bir nafasdan so'ng uch-to'rt erkak unga jo'r bo'ldi. Sayhonlikka odam to'plana boshladi. Qishloqdagilar uxlayapti, deb o'ylagan Zelixon ajablandi. Hazin qo'shiq oxirlagach, kuy yangradi. Dilni yayratdi. Yoshlar o'yin-kulgi boshladilar...

Tongga yaqin haydovchi bir ozgina mizg'ib olgach, yo'lga tushdilar. Zelixon undan "qalay, ovulim yoqdimi?" degan savol kutdi.

Undan hadeganda sado chiqavermagach:

- Ovuling menga yoqdi, - dedi.

- Hayron bo'lma, sening ovuling ham xuddi shunday, - dedi haydovchi.

2

Uch-to'rt odam qulochi arang yetadigan yo'g'on chinor qishloq guzari hisoblanardi. Chinor soyasida gurunglashib o'tirgan qariyalar to'xtagan mashinaga, undan tushgan yo'lovchiga jiddiy e'tibor qaratmadilar. Haydovchi ularga yaqinlashib, salom bergach, maqsadini aytdi. Shundagina qariyalar mashinadan tushib, ochiq eshikka jag'ini tirab turgan Zelixonga tikilib qarashdi. Haydovchi iziga qaytdi-da, Zelixonga:

- Avval shularga salom ber. Bular ota-bobongni eshladi, - dedi. Keyin joyiga o'tira turib qo'shib qo'ydi: - Ovulimni ko'rding.

Boshingga ish tushib qolsa to'g'ri boraver. Kechagi gaplarimga xafa bo'lma. Men to'g'ri gapni yaxshi ko'raman.

Zelixon unga rahmat aytib, kelishilgan kira haqini uzatdi. Haydovchi bir pulga, bir Zelixonga o'qrayib qaradi-da:

- Sening chechenligingga ishonmay qoldim! - deb eshikni jahl bilan yopdi.

Zelixon shitob bilan qo'zg'olgan mashina ortidan bir oz qarab turdi-da, pulni cho'ntagiga qayta solib, og'ir qadamlar bilan qariyalar tomon yurdi.

Nazarida bobosi olamdan o'tgach, bu yerga kelib qolganday, shu qariyalar davrasiga qo'shilganday, hozir esa davradan ajralib chiqib quchoq ochib kutib oladiganday edi. Shu fikrda davraga yaqinlashgach, bobosiga o'xshagan bir qariyani ko'r-di-yu, yuragi shig' etib ketdi.

Oqsoqollar salomiga alik olishib u bilan qadrdonlarday quchoqlashib ko'rishishdi. So'ng davra o'rtasidan joy berishdi. Zelixon bulardan ham "tilingni bilmaysanmi" degan ta'nani eshitmayin, deb xijolat bo'lib turgan edi, bobosiga o'xshatgan qariya ruschalab gap boshladi:

- Bobongni tanirdim. U tengsiz polvon edi. Chechen ovullar nima ekan, u yoqda ingush ovullar, u yoqda avarlar, qo'miqlar... Eh-

he, kurash bor joyda polvonlar undan zirillab turishardi. Uning kuragi bir marta yerga tekkan. Uni o'ttiz oltinchi yilda men yengganman. Xuddi shu yerda. - Qariya shunday deb mo'ylovini burab qo'ydi. - Men yosh edim, u esa keksaya boshlagan edi.

Yiqitishga yiqitib qo'yib, "ustoz, kechiring" debman. U o'rnidan turib, meni quchoqlab, peshonamdan o'pdi. Keyin bir tarsaki tushirdi. Odamlar hayron bo'lib so'rashdi: "Quchoqlab o'pganing nimayu urganing nima?" U aytdi: "Meni yengani uchun

quchoqlab o'pdim. Kechirim so'ragani uchun tarsaki tushirdim" Ha... shunaqa odam edi... Ammo otangdan polvon chiqmadi. U urushga mendan oldinroq ketgan edi. Men qaytdim, undan darak bo'lmadi...

Qariyalar shoshilmasdan, birining gapiga ikkinchisi aralashmasdan qiziqqan savollarini so'ray boshladilar. "Shu paytgacha nima uchun kelmading?" degan savolga Zelixon "Uy-joy, bola chaqa bilan o'ralashdim", deb bahona qildi. Bu gapni eshitib oqsoqollar jim bo'lishdi. Ayrimlari "attang" deganday boshla-rini sarak-sarak qilib qo'yishdi. Bobosiga o'xshagan qariya esa burgutniki kabi o'tkir nigohini unga qadadi-da:

- Bobong tirik bo'lganida shu gaping uchun bir tarsaki tushirardi, - dedi.

Zelixon "nima uchun?" deb so'ramadi. Yolg'oni fosh bo'lganini sezdi.

- Boshqa sabablar ham bor, - dedi boshini egib.

- O'sha boshqa sabablarni gapirishing joiz edi. Bizni bu avloqda po'panak bosib yotgan chollar, deb o'yladingmi? Qamoqdan qachon chiqding?

- Bir yil bo'lib qoldi.

- Nima qilmoqchisan?

- Ovulga sig'sam, shu yerda qolaman.

- Ovulga sendaylardan millioni bo'lsa, millioni sig'adi. Qani, tur o'rningdan, orqamdan yur.

Ular bir yuk mashinasi sig'adigan tuproq yo'ldan yuqoriga qarab yurishdi. Qariya Zelixonidan chaqqonroq edi. Uch-to'rt qadamdayoq ilgari ketdi. Aylanma yo'llardan bir oz yurishgach, pastqamroq bir uy qarshisida to'xtashdi.

Hovlida jo'xori chopiq qilayotgan odam ularni ko'rib, ishini to'xtatdi-da, peshvoz chiqdi:

- Keling, Alibek og'a, - dedi u qariyaga, so'ng Zelixonga sinovchan tikildi: - Zelixonmisan?

- Ha, Zelixon, yanglishmading. Men senga aytardim-a, bir kunmas-bir kun keladi, deb... - Qariya Zelixonga qaradi. - Mana shu sening uying. Arslon urushdan qaytganda uyi kuyib ketgan edi. Maslahatlashib, shu yerga ko'chirdik. Sen xohlagan kuning uyni bo'shatib beradi.

Arslon o'z o'g'lini kutib olayotgan ota mehri bilan Zelixonni mahkam quchoqladi.

- Otang mening qadrdomim edi. Sen tug'ilganda chunon yayraganmizki, sen so'rama, men aytmayin.

Uy uch xonadan iborat, ikkitasini Arslon band qilgan, bittasiga uy egalardan nimaki qolgan bo'lsa, asrab qo'yilgan edi. Egallangan ikki xona supurib-sidirilganda, bu xona ham albatta tozalanardi. Arslon Zelixonni shu uyga boshladi. Xona egasizga o'xshamas, uy bekasi hozirgina yig'ishtirganday sarishta edi.

- Bu xona ketganlarindan beri seni kutyapti, - dedi Arslon. - Bobong bilan onangni Xudo rahmat qilsin, ularning qaytish qilganlaridan xabarimiz bor. Alibek og'am to'g'ri aytdilar, seni kutdik. Xudoga shukr, kelding. Ota-onang, bobongning buyumlari shu yerda. Hatto... - Arslon kulimsiradi, - sening ishtonchalarining ham javonda turibdi...

U shunday deb Zelixonni yolg'iz qoldirdi.

Zelixon oyog'idan mador ketayotganini his qilib, asta tiz cho'kdi.

Shu uyda kindik qoni to'kilgan, shu uyda emaklab yurgan, shu uyda "ona" deb tili chiqqan. Bu uyda otasi, onasi, bobosining izlari bor. Bu devorlarga ularning ovozlari singib qolgan... Balki ruhlari ham shu uyda uni necha yillardan beri chirqirab kutayotgandir? Nega shu paytgacha kelmadi? Agar Ismoilbey o'lmaganida, o'lim oldidagi gaplarini aytmaganida umuman kelmasmidi bu yerlarga... Shu tomonlarga necha marotaba yo'li tushdi. Bir yili "ovulimni borib ko'ray", deb qasd ham qildi. Ammo yarim yo'ldan qaytdi, oyog'i tortmadi. Oyog'i tortmaganining sababi bor - hali unda iymon ko'z ochmagan edi. Ruhi jaholat botqog'ida biqisib yotardi.

U o'rnidan turib javonga yaqinlashdi. Eshigiga yuzini qo'yib turdi. Shu eshikni onasi necha marotabalab ochgan. Qo'llari taftlari hanuz saqlanib qolgandir?..

Oradan ko'p o'tmay hovlida jonlanish sezildi. Zelixon tanimagan ovuldoshlari uni ziyorat qilgani yig'ila boshlagan edilar.

Uning hovlisi uch kechayu uch kunduz to'yxonaga aylandi. Qo'ylarni olib kelganlar kimlar, so'yganlar kimlar, dasturxon tuzaganlar kimlar - bilmaydi. Uch kun davomida qishloqning erka farzandi sifatida izzatda bo'ldi. Necha xonadonda mehmonda bo'lganini sanayman, deb sanoqdan ham adashdi.

To'rtinchi kuni Alibek oqsoqol kirdi.

- Endi nima qilmoqchisan, shu yerda qolasanmi? - deb so'radi u dabdurustdan.

- Shunday niyatim bor, - deb javob berdi Zelixon.

- Arslon uyni bo'shatsinmi?

- Men so'qqabosh bo'lsam, bitta xona ham yetadi. Ularga maloligim kelmasa bas.

- Qo'lingda hunaring bormi?

Zelixon panjalariga qarab, kulimsiradi. Gulday hunari bor-a, ammo cholga po'lat sandiqlarni qanday ochishiyu, qulflarni qanday ustalik bilan buzishini aytsinmi?

- Yomon, juda yomon, - dedi Alibek oqsoqol. - Chechen yigitning hunarsiz bo'lishi yomon. Sen otboqarga yordamlashasan, raisga aytib qo'ydim.

- Ish bo'lsa qochmas, yana uch-to'rt kun dam olay, - dedi Zelixon.

Bu gapni eshitib oqsoqol qalin qoshlarini chimirdi. Burgut ko'zlarini eslatuvchi nigohi yondi:

- Sen erkakmisan? Erkak odam og'zini ochib yotishi mumkinmi?

Zelixon uning chindan achchiqlanganini sezib:

- Xo'p, ertadan chiqaman, - dedi.

- Hoziroq ishga jo'naysan, qani, oldimga tush!

Zelixon qaysarlik qilmay unga ergashdi. Uning izidan bora turib "bobom tarsaki tushirib yaxshi qilgan ekanlar", deb qo'ydi.

3

"Otboqarga qarashasan", deyilganda "em-xashagini berarman, sug'orarman", deb o'ylagan Zelixon yanglishgan edi. Yoshi yigirma beshlarda bo'lgan qoruvli yigit ko'rinishi ziyolinamo yordamchisiga qarab, qoshlarini chimirib qo'ydi. Otboqar ham ko'pchilik qatori Zelixonni ziyorat qilgan, uning o'tmishi, hunari nima ekanini ham bilardi. Shu bois yangi yordamchisini xushlamayroq qabul qildi. Bir nima deb rad etishga Alibek oqsoqoldan qo'rqdi. Chol "Ollohga topshirdim", deb ketgach, Zelixon daraxt soyasidagi taxta o'rindiqqa borib o'tirdi.

Otboqar unga bir oz qarab turdi-da:

- Yuring, ishlash kerak, - deb otxona tomon yurdi.

Zelixon, "ishlasak ishlaymiz-da", deb ming'irlab unga ergashdi. Ichkariga kirgach, otboqar devorga suyog'liq belkurak bilan uzun dastali supurgini olib, unga uzatdi:

- Avval go'ngni bir yerga to'plang. Keyin zambilg'altakda tashib chiqasiz.

Otboqarning buyrug'i qat'iy, qisqa va lo'nda edi.

Bu buyruqdan Zelixonning bir ensasi qotdi, bir g'ashi keldi, bir jahli chiqdi. Keyin o'zini yengishga kuch topib, asta ishga kirishdi.

"Qamoqda ham bunchalik xor bo'lmagan eding, akademik, - deb o'yladi u, - yura-yura topganing go'ng tashish bo'ldimi?"

Bir qadam oraliqdagi go'ngni surgach, belkurakni joyiga qo'yib, tashqariga chiqdi-da, soyadagi o'rindiqqa borib o'tirdi. Saman otni qashlayotgan otboqar u tomonga bir-ikki norozi qiyofada boqdi. So'ng Zelixonning bemalol o'tirib olganidan achchiqlanib, unga yaqinlashdi.

- Darrov bo'ldingizmi? - dedi kinoya ohangida.

- Kunlik norma bitdi, - dedi Zelixon mazax ohangida. - Menga qara, komsomol, shu otxonaning hammasini tozalab chiqsam, kolxozing menga necha pul yozadi?

Bunday savolni kutmagan otboqar bir oz o'ylanib, so'ng javob berdi:

- Sakkiz so'm yozar deyman, buni surishtirmaganman.

- Agar sen tozalasang-chi?

- Men tozaladim nimayu siz tozaladingiz nima? Ish bir bo'lganidan keyin haq ham bir bo'ladi-da.

- Yo'q, men xashaki ishchiman. Sen esa tajribali otboqarsan. Sen bajargan ishning sifati boshqacha bo'ladi. Shuning uchun senga o'n so'm yozishar. Komsomol, kel, kelishaylik: men senga o'ttiz so'm beraman, sen esa meni tinch qo'yasan.

Otboqar qoshlarini chimirdi:

- Savdoni boshqacha qilaylik: men sizga oltmish so'm beraman, siz esa menga olihtagarchilik qilmaysiz.

- Xafa bo'ldingmi, komsomol?

- Siz shu gaplarni aytishga uyalmadingiz, a? Men esam gapingizni eshitib, sizdan nafratlandim, bilib qo'ying.

- Sen tushunmading, komsomol. Men ishdan qochadigan odam emasman. Kurortda yurib, allergiya degan kasal orttirganman.

Kasalim ot go'ngining hidiga qo'ziydi. Nafasim bo'g'iladi. Ishla, desang, ishlayveraman, bo'g'ilib o'lsam, tovonimga qolasan.

Otboqar rost gapiryaptimi yo yo'qmi, degan ma'noda qarab turdi-da, ensasi qotib, nari ketdi.

Zelixon savdosi pishmaganidan afsuslanib, yana bir oz o'tirdi-da, so'ng noiloj otxona tomon yurdi.

Uch kunlik izzat-ikromdan so'ng, u ham qishloqning oddiy faqiriga aylandi. "Endi ahvol shumi? - deb o'yladi u. - Ertalab uyqudan uyg'onaman, nonushta qilaman, so'ng otxonaga borib go'ng tashiyman, keyin uyga qaytaman, laqillab o'tiraman... balki bir bevaga uylantirib qo'yishar. Uni bag'rimga bosaman, sochidan molxonaning hidi kelib turadi..."

Zelixon bunday hayotga ko'nikmagan edi. Shu yoshga kirib biron yerda qo'nim ishlamagan, qo'nim uy-joyi bo'lmagan, shaharning olag'ovuriga, maishatlariga, dimog'i juvonlardan taraluvchi yoqimli hidlarga o'rgangan odam uzoq tog'li qishloqning osoyishta hayotiga ko'nika olarmidi?

Vatan tuyg'usi, Vatan mehri degan tushunchalar endigina uyg'onayotgan odam bir dumalab boshqa insonga aylana olarmikin?

Otxonadagi "mehnat faoliyati"ning beshinchi kuni otboqar unga "marhamat" ko'rsatib, otlarni qashlab qo'yishdek mas'uliyatli vazifani topshirdi. Zelixon qashqa bilan muomalasini endigina boshlagan paytda otxona hovlisiga oq "jiguli" shitob bilan kirib keldi-da, maydonchada keskin burilib, to'xtadi. Zelixon odatiga ko'ra sergaklanib, o'zini otning panasiga oldi. "Jiguli" haydovchisi mashinadan tushib, hushtak chaldi-da, u tomon qarab "bu yoqqa kel", degan ma'noda qo'l siltadi. Zelixon xuddi o'zini panaga olmaganday, mashina kirib to'xtaganini sezmaganday ishini davom ettiraverdi.

- Zelya! - deb baqirdi haydovchi, yana cho'zib hushtak chalib, - Zelya deyaqman! Karmisan?!

Zelixon o'girilib, unga qaradi. Keyin qashlag'ichini tashlab, mashina tomon yurdi. Mashinaga yaqinlashishi bilan orqa eshik ochildi.

- O'tir, - dedi haydovchi qo'rslik bilan.

Zelixon uning amriga so'zsiz itoat etdi. Haydovchi joyiga o'tirib, mashinani yana shitob bilan joyidan qo'zg'otdi. Otboqar nima voqea yuz berganini idrok etolmay ham qoldi.

Zelixon orqa o'rindiqda o'tirgan qora ko'zoynakli yigitni bir qarashda tanidi - Moskvada Xongirey yonida ko'rgan edi uni.

Qora ko'zoynakli yigit unga qo'lini uzatib ko'rishdi-da:

- Akademik amaliy mashg'ulot bilan band ekanlar-da, a? - deb piqillab kuldi.

"Kecha kelganingdami, akademikning go'ng tashiyotganini ko'rib, esing og'ib qolardi". Zelixonning xayoliga shu gap keldi, tili esa boshqani aytdi:

- Ha. Darvin degan shogirdim "odam mehnat qilib turmasa yana qayta maymunga aylanib qoladi", degan ekan. Bir otboqar misolida shu nazariyaning isbotini sinayatuvidim. - Zelixon shunday deb kiborona jilmaydi, keyin jiddiylashib so'radi: - Xongirey tinchmi? Nega meni yo'qlab qoldi?

- Xongirey tinch. Ammo sen tinch emassan, - dedi yigit. - Farg'onada ishkaling chiqibdi.

- Qanaqa ishkal?

- Kimlarni o'ldirmoqchi bo'lding?

- O'ldirmoqchi bo'lding? - Zelixon ajablandi. - Kimlarni o'ldirding, demoqchimisani?

- Sen qo'lingdan kelmaydigan o'yinga aralashibsan. Endi sen pachag'i chiqqan odamsan, akademik. Yaxshi hamki baxtingga Xongirey bor.

- Qani, gapni cho'zmay, maqsadni ayt-chi, - Zelixon shunday deb yigitning qora ko'zoynagini olib, unga tikildi.

- Sen qopqonga tushibsan. Endi chiqishing qiyin. Sen ishongan marja mentlarga xizmat qilgan. Sen Bo'ring tomiriga qora dori yubordim, deb o'ylab laqqa tushibsan. U qora dori emas, darmondori bo'lgan. Hozir mentlar izingga tushishgan. Seni ushlab sud qilishmaydi. Sen yo'q bo'lishing kerak, vassalom.

- Nega?

- Negaligini o'zing bilasan. Sen nimanidir bilasan. Bir maxfiy ishdan hid olib qo'ygansan. Kimki sen bilgan narsani bilsa o'lishi kerak.

- Tushunarli.

- Yo'q, hali tushunmading. Hozir uyingga borasan. Bir cholni ko'rdik, unga ishonsang bo'ladimi?

- Nimani?

- Unga aytasan: sheriklarim bilan oldi-sottida ishkal bor ekan, Maxachqal'aga ketyapman, yelkamga yuz ming ilib turishibdi. Shu ishni hal qilib qaytaman, deysan. Narsalaringni olma.

- Keyin-chi?

- Keyin sen Sochiga borasan. Kommunistlar ko'chasidagi o'ttiz yettinchi uyda seni bir jonon kutyapti. Ismi Valya. O'sha yerda tuxum bosib o'tirasan. Bizdan xabar yetmaguncha qimirlamayman.

- Keyin-chi?

- Nima keyin?

- Ovulda qanaqa gap tarqatasan?

- Men gap tarqatmayman. Ertaga qo'l-oyog'i, boshi kesilgan murdani qopga solib, tashlab ketishadi. Seni kiyimingdan tanishadi.

- Shu shartmi? Ovulga qirq yilda endi kelishim. Meni bu yerdan qidirishmaydi.

- Agar Xongireyni ahmoq deb o'ylasang, bilganingni qil.

Zelixon unga e'tiroz bildirmay, aytganlarini bajardi. O'sha kuni shom qorong'isi cho'ka boshlaganda o'zini Adlerda ko'rdi. Adlerda avtobusga o'tirib, Sochiga, so'ng tayin qilingan Kommunistlar ko'chasiga qarab ketdi.

Valya deganlari chindan ham kuydirmajon edi. U eshikni ochib, Zelixonni ko'rdi-yu, "sizga kim kerak, o'zingiz kimsiz?" deb so'ramadi. Xuddi safardan qaytgan erini kutib olayotganday bir shirin jilmayish hadya etib, "kiraver, yaxshi yetib keldingmi", dedi. Bunday holatga duch kelgan odam dovdirashi, "adashmadimmi, ishqilib?" deb ostona hatlashga shoshilmasligi turgan gap.

To'g'ri-da, begona shaharga, begona uyga kelsangu bir begona huriliqo chiqib xushnudlik bilan kutib olsa?... Tanimay turib jilmayganicha qarshilayapti, hali uyga kirgach nima bo'ladi, Xudo biladi.

Maosh olishni kutib yashovchi, ba'zan xizmat safariga chiqib qoluvchi, mehmonxona ostonalari tilanchiday mo'ltillab tong ottiruvchi odam uchun bu shunday g'alat tuyuladi. Zelixon mansub alam uchun esa odatiy bir hol. Xongirey bu joyni aniq tayin qilmay, shunchaki "Sochiga borib kutsin", deb amr qilganida ham Zelixon uchun boshpana muammosi bo'lmas edi. Harholda, akademik xor bo'ladigan odam emas...

Zelixon dahlizga o'tishi bilan Valya eshikni yopib, qulfladi-da:

- O'ngdagi eshik vannaxona. To'g'ridagisi yotoqxona. Kiyimlaring, hujjatlaring o'sha yerda, - dedi.

- Sen-chi? - dedi Zelixon, - Biror yoqqa ketmoqchimisani?

- Ha, - dedi Valya qo'llarini beliga qo'yib, - bormasam bo'lmaydi.

- Uzoqqami?

- Uzoqqa... Bu yerdan besh qadam. So'ng chapga. Oshxonaga. Vannadan eson-omon chiqsang yetib olarsan.

Zelixon qah-qah otib kulib yubordi.

- Hazilkash ekansan, menga shunaqalar yoqadi.

- Menga esa sendaqalar yoqmaydi. Soqolingni olishni unutma. Hayvonot bog'idan qochganga o'xshaysan.

Valya shunday deb keskin burildi-da, oshxonaga tomon yurdi.

Zelixon yuvinib chiqqach, Valya aytgan "yo'nalish" bilan borib, oshxonaga kirdi. Valya faqat o'ziga zeb beribgina qolmay, uyni ham orasta tutar edi. Zelixon juvonning o'zini tutishi, uydagi sarishtalikni kuzatib, "Bu yer Xongireyning qo'nog'i bo'lsa kerak", degan to'xtamga keldi.

- Bu yerga Xongirey ham kelib turadimi? - deb so'radi ovqatlanayotib.

- Bu sening ishing emas.

- Jahling tez ekan.

- Ha. Ovqatingni ye.

- Yaxshi. Birgina savolim bor: ovqatni yeb bo'lgach, nima qilamiz?

- Seni bilmayman. Ammo men yotib uxlayman, charchaganman.

- Ana xolos! Shunday so'lim shaharda, shunday so'lim kechada, shunday go'zal xonim uyiga biqinib olsa... Xudoning ham qahri keladi bunga.

- Buguncha qahri kelmaydi. Sen ham damingni ol. O'zingni quvnoq tutishga harakat qilma. Ahvolingni bilib turibman.

Zelixon ovqatni yeb bo'lgach, Valya tezgina idish-tovoqni yuvdi-da, "yaxshi yotib tur", deb xonasiga kirib ketdi.

Zelixon orqasidan kirayinmi yo yo'qmi, deb ikkilanib turdi. Keyin eshikni asta itarib ko'rdi: ichkaridan qulflanibdi. Zelixon "shunisi ham durust", deb qo'yib, balkonga chiqdi. Bu yerdan dengiz qirg'og'i baralla ko'rinib turibdi. Sohildagi rango-rang chiroqlar, qirg'oq bo'ylab asta suzayotgan katta-kichik kemalarning chiroqlari miltillab ko'rinadi. Bu shahar kun nima, tun nima bilmaydi. Maishat, buzuqlik tanaffussiz davom etadi. Erdan bezganlar ham, xotindan kuyganlar ham shu yerda topishadilar. Buzuqlik daraxtining nimaiki mevasi bo'lsa totib ko'rib, so'ng yaxshi dam olgan yoki davolangan odam qiyofasida uylariga jo'naydilar. U yoqda laqma erlar xotinlarini yoki nodon xotinlar erlarini guldestalar bilan kutib oladilar. So'ng... tunda sog'inch hislari jo'sh uradi... Aslida qiyomat sodir bo'lsa shu yerda boshlanishi kerak...

Balkonda turgan Zelixon bularni o'ylamaydi. Chunki buzuqlik uning uchun gunoh sanalmaydi. Ishtoni yo'q ishtoni yirtiqqa kuladi, deydi. Zelixon bu maqolning aksi o'laroq, ulardan kulmaydi, nafratlanmaydi. Qachonki bundaylarning birontasi nomus, poklik haqida va'z ayta boshlasa, g'azablanadi.

Zelixonning nigohi sohildagi chiroqlarga qadalgan, xayoli esa Farg'onada edi. U qanday xatoga yo'l qo'ydi? Nadulya... Bo'ri...

bular kimlar, o'ylab o'yiga yetolmaydi. Agar hukumat iziga tushgan bo'lsa, chatoq, uzoq vaqt qochib yurolmaydi. Xongirey nimani mo'ljal qilgan? Yo chet elga chiqarib yuborarmikin? Chet elda nima qiladi? Bu yerda "akademik" to'rtta bo'lsa u yoqda to'rt milliontadir? U yoqda almisoqdan qolgan po'lat sandiq, qulflar yo'qdir? Bu hunarining sariq chaqalik qadri bo'larmikin u yoqda? Yo go'ng tashib tirikchilik qiladimi?

Zelixon shu paytda yana ovuliga qaytgisi, yana o'sha otxonaga borgisi keldi.

Valya ikki marta eshikni o'g'rincha ochib, balkondagi Zelixonga mo'ralab qaradi. U qadrini oshirish uchun eshikni atayin ichkaridan qulflagan, Zelixonning bir-ikki chaqirishi qulfning ochilishi uchun kifoya edi. Valya balkondagi yolg'iz erkakka qarab turib "Akademik"ning aqli joyida shekilli?" deb o'yladi.

Ertasiga peshinga qadar ham uyda o'tirishdi. Valya kimningdir qo'ng'iroq qilishini kutdi. Qo'ng'iroq bo'lgach, Zelixonga "ozodlik e'lon qilindi". Ular ikkovlashib, sevishgan er-xotin singari sayrga chiqdilar.

Sayrning to'rtinchi kuni sohildagi restoranga bordilar. Nimqorong'i restoran gavjum edi. Ko'z nimqorong'ilikka ko'nika boshlagach, Zelixon odat bo'yicha atrofga razm sola boshladi. Cholg'uvchining chap tomonida o'tirgan yigit uning diqqatini tortdi. Jingalak sochli yigitning yonboshdan ko'rinishi unga kimnidir eslatdi. "Bo'lishi mumkin emas", deb o'ylab nigohini undan oldi. Ammo nigohi o'ziga bo'ysunmay o'sha jingalak sochga qadalaverdi. Bu orada kuy yangrab, bilgan ham, bilmagan ham o'rnidan turib raqsga tusha boshladi. Jingalak sochli yigitni nazardan qochirmaslik uchun Zelixon Valyani raqsga tortdi. Zelixon unga yaqinlashdi. Ko'zlariga ishonmadi - Jamshid! O'lgan odamni, yana murdasi yoqib yuborilgan odamning ovqat yeb o'tirishini ko'rib, esi og'ib qoldi, deb bo'lmas. Ha, boshqa bir odam hayratdan dong qotishi mumkin, badaniga yengil titroq yugurishi ham mumkindir. Lekin Zelixon bunday holat yuz bermaydi, yuz berishi mumkin ham emas. Chunki u hayoti davomida bunaqa hodisalarni ko'p uchratgan. "O'z qo'lim bilan o'ldirdim", degani "Bo'ri" tirik yurganidan keyin, bu Jamshid nima ekan? O'zi-chi? Hozir ovuldagilar uni achinish bilan eslashayotgandir. Kimningdir bo'laklangan gavdasini to'plab, qabristonga eltishgandir. Ota-onasini, bobosini eslashgandir? "Ota-onasi, bobosining qabri boshqa yurtlarda qoldi, Xudoga shukr, o'zi ota yurt tuprog'iga qo'yildi", deb o'zlarini ovutishgandir... Hozir shu restoranga Alibek oqsoqol yoki otboqar kirib qolsami...

Zelixon raqsdan to'xtab, Valyani chetga tortdi.

- Valyusha, - dedi u, - sen uyga boraver. Men bir tanishimni ko'rishim kerak.

Valya unga sinovchan tikildi-da:

- Birga keldikmi, birga ketamiz, - dedi qat'iy ohangda.

- Qo'rqma, qochib ketmayman, - dedi Zelixon hazilomuz tarzda.

- Qochib qaerga ham borarding, - dedi Valya qoshlarini chimirib. - Tanishingni birga ko'ramiz.

Zelixon joyiga borib o'tirdi. U Valyaga so'zsiz bo'ysunishi lozimligini bilardi. Valyaning atrofida albatta Xongireyning yigitlaridan borligi ham unga ma'lum. Hozir Valyaning "tanishingni birga ko'ramiz", deyishi uning o'jarligi emas, balki Xongirey ko'rsatmalariga qat'iy amal qilishi edi. Xongirey "bir nafas ham yolg'iz qoldirma", deganmi, demak, yolg'iz qo'ymaydi. Suyukli xotinday bo'yniga osilib yuraveradi.

- Valya, cholg'uvchilar tomonga qara, jingalak sochli odam o'tiribdi.

Valya Zelixon ko'rsatgan tomonga diqqat bilan tikildi.

- Osiyolikmi? Kavkazlikka o'xshamaydi.

- Ha, osiyolik. O'sha odam menga kerak. Nima uchun kerakligini senga uyga borgach aytaman. Ungacha sen uni... aylantirib ber.

U bilan bu yerda gaplasha olmayman. Sen u bilan tanishib Suxumiga taklif qilsang yaxshi bo'lardi.

- Nima uchun Suxumiga?

- Afon g'origa olib kirish kerak uni.

- Keyin-chi?

- Keyin... har ehtimolga qarshi ikkita yigit ham kerak. Agar bu reja ma'qul kelmasa uyingga taklif qil.

- Mumkin emas.

- Unda Suxumi... Qo'lingdan kelarmikin? - dedi Zelixon qitmirlik bilan.

Bu gap Valyaga malol keldi. Stol ustidagi qutidan bitta sigaret olib, nozik barmoqlariga qistirdi-da, nozli yurish bilan Jamshid tomon yurdi.

Zelixon undan ko'z olmay har bir harakatini kuzatdi. Valya Jamshidga yaqinlashib nimadir dedi. So'ng sigaretni labiga qistirib engashdi. Jamshid gugurt yoqdi. Valya jilmaydi. Nimadir dedi. Bo'sh stulga o'tirdi. Jamshid unga ichimlik quyib uzatdi. Valya oyoqlarini chalishtirib o'tirdi. Keyin Jamshidning sochini silab qo'ydi. Jamshid u bilan gaplasha turib atrofga alanglab oldi.

Cholg'uvchilarning tanaffusi tugab, kuy yangradi. Bir yigit kelib, Valyani raqsga taklif qildi. Raqs tusha turib yigit Valyaning qulog'iga nimadir dedi. Valya sergak tortib, Zelixon tomonga qaradi. Ko'zlar bir soniyagina uchrashdi. Valya shu soniyadan foydalanib ko'cha tomonni ishora qildi. Zelixon bu ishoraning ma'nisini tushunib, ofitsiant bilan hisob-kitobni pishitdi-da, tashqariga chiqib, chiroqdan panaroq yerda hamrohini kuta boshladi.

Valya uzoq kuttirmadi. Restorandan chiqib, xuddi yolg'iz ayoday, xuddi birov kutmayotganday hech qayoqqa alanglamasdan katta ko'cha tomon yurib ketdi. Zelixon orqasidan birov chiqib qolarmikin, deb poyladi. Valya uzoqlashgach, uning izidan ketdi.

- Senga nima uchun kerak bo'lib qoldi u odam? - deb so'radi Valya, orqasidan yetib kelgan Zelixonni qo'ltag'iga kirib.

- Oti nima ekan? - dedi Zelixon uning savolidan bo'yin tovlab.

- Jora.

- Balki Jamshiddir?

- Balki Jamshiddir. Xo'sh, nima uchun kerak?

- Seni raqsga taklif qilgan yigit kim? Xongireyning odamimi? U nima deb pichirladi?

- Xongireyning odami emas. Shu yerlik itbaliqlardan. Seni qiziqtirayotgan Jora ularning mehmoni ekan. "Unga tegmalar", dedi. Xo'sh, u nimaga kerak?

Valya o'jarlik bilan surishtirmasa ham Zelixon aytardi. Chunki aytganlari Xongireyning bu yerdagi noibiga yetib borishi kerak.

Jamshid bilan uchrashuv ularning yordamisiz bo'lmaydi. Shu sabablarga ko'ra ham Zelixon Jamshidning tarixini qisqa qilib aytdi.

- Ularning ishlariga aralashib nima qilasan? O'zingni o'ylasang-chi! Sening ishing unikidan battarroq-ku?

- Men undan faqat bir-ikki gapni so'rab olaman. U yoqda do'stimning ahvoli chatoq bo'lib qolishi mumkin. Chechen hech qachon do'stini yarim yo'lda qoldirib ketmagan. Ishonmasang, Xongireydan so'ra.

XV bob

1

Tunning dardlari arimasdan tong ota boshladi.

Oy botdi.

O'tli hasratlarning fig'onlari mangulikning sukutiga g'arq bo'lib botsa edi.

Tong yorishib borardi. Ammo dil qorong'uligicha qolaverardi. Har kun ahvol shu: dil qorong'i, dil og'riydi, ba'zan ko'zyoshlari yomg'ir kabi quyiladi. Ko'zlarni yosh kuydiradi.

Yuragi qiyma-qiyma, chilparchin, alamdiya Zaynab tongni shu zaylda kutib olib, kunni shu holatda uzatadi. Kech kirganda uning yolg'izligi boshlanadi. Orom ko'zlariga kela qolmaydi, tunning tushlari kipriklarini yuma qolmaydi.

Kasalxonaning alohida xonasida, alohida e'tibor og'ushida yotgan Zaynab yolg'iz qolgan kezlari boshini qaysi toshga urib yorishni

bilmay qiynaladi. Yolg'iz qolgan damlarida uning uchun na quyosh, na nur, na hayot qo'shig'i bor. U daryodagi egasiz, yolg'iz qayiqday mayoqsiz suzadi. O'zicha vaqtini orqaga surib, hammasini boshqatdan boshlagisi keladi. Agar yuzidagi uyat pardasini sidirib tashlab, Jamshidda ko'ngli borligini onasi orqali otasiga bildirsa, suygani bilan qovusharmidi? Axir ming-minglab odam aro ikkisi g'oyibona ip bilan qattiq ulangani yolg'onmi edi? Nahot otasi Jamshidni kuyov qilishni istamas edi? Bir necha og'iz so'z bilan taqdiri butunlay o'zgarishi mumkin edi. Ana shunda otarchining qiyshiq panjalari badanini silamas edi. Har tun motam choyshabi yopilgan o'rinda to'lg'onmas ham edi. Endi hech narsa yo'q. Sevinchi kabi yongan u chiroq o'chgan. Endi uning hayoti puch xayollar zindoniga berkilgan... Endi jonga halovatli xabar eshitmaydi...

Zaynab o'qigan, biladi: qadimda ovrupolik qiz-juvonlar bu dunyo hayotidan to'rganlarida rohibalik ridosini egnilariga ilganlar. Bu dunyo huzur-halovatlaridan voz kechganlar. Zaynabga endi bu dunyoda qanday huzur-halovat qoldi? Kundoshi zaharidan ko'z yumgan Kumushbibi undan ming chandon baxtli emasmi ekan? Dunyodan ketsa ham bir necha muddat suygani bilan qovushdiku? Murodiga yetdi-ku? Uning Otabegini o'ldirmadilar, yoqmadilar-ku! Uning pokiza badaniga Homidning nopok barmoqlari tegmadi-ku?..

Zaynab shu xildagi xayollarga cho'ri bo'lib o'tirganida ba'zan onasi kelardi. Onasi bilan nimani gaplashsin? Onasining qo'lidan nima keladi - yig'lashmi? Onasi har kelganida "odamning taftini odam oladi, xonangda yotavermay, chiqib, tengqurlaringga qo'shilib tur", deb tayinlaydi. Onasining aytganini qilib, ularga hamsuhbat bo'lgan taqdirda qanday naf oladi? Kimning eri qanaqaligini biladimi, yo bozorda chillaki uzumning narxi qancha ekanidan xabar topadimi, yo mashhur qo'shiqchi ayolning qancha o'ynashi borligi haqida bahslashadimi?

O'tgan kuni shunday bo'ldi. Onasini kuzatib qaytayotganida suhbatlashib o'tirgan juvonlarni bosib o'tib keta olmadi. Qorinlarini qappaytirib, yumshoq o'rindiqlarda yalpayib, xunuk bir alpozda o'tirgan juvonlardan biri "keling, ovsin", deb uni davraga chorladi. Suhbat mavzui o'sha qo'shiqchiyu uning o'ynashlari edi. Zaynab bu gaplarga toqat qilolmay o'rnidan turdi.

- Ha, ovsin, gapimiz yoqmadimi? - dedi davraga taklif qilgan juvon.

- Ha, yoqmadi, - dedi Zaynab.

- Voy savil, biz eshitganlarimizni aytamiz-da.

- O'sha qo'shiqchi xonimning qo'shmachisi sizlar bilgan narsalarning yarmini ham bilmasa kerak.

Juvon Zaynabning erini eslatib, chimchilab, uzib oladigan bir gap aytmoqchi bo'ldi-yu, kim bilan aytishayotganini unutmay "voy savil", deb labini cho'chchaytirish bilan kifoyalandi...

Onasi "odam taftini odam olar" deb shularni nazarda tutgan. Agar Zaynabning yuragi kengroq bo'lganida bunday bachkanaliklarga e'tibor bermagan bo'lardi. Kengga keng dunyo, torga tor dunyo deganlariday, hozir uning ko'ngliga hatto qil ham sig'maydi.

Zaynab bu yerga kelmasidan avval, shodon kezlari ham to'planib olib, g'iybat balchig'ini titib o'tiruvchi xotinlarni yoqtirmas edi.

Ba'zan o'qishdagi dugonalari ham shunday suhbatni boshlab qolishsa "o'llaring, qari kampirlarga o'xshamay", deb nari ketardi.

Xotinlar davrasining bu darajada bema'ni bo'lishini shu yerda aniqroq bildi.

Bu kasalxonada unga dalda bera oluvchi, ko'ngilga orom hadya etishga qodir birgina juvon - Mardona. Hamshira bo'lib ishlovchi bu juvonning suyaklari yo'g'on, yurishlari qo'polroq bo'lsa ham, chiroyli ko'zlari hamisha kulib turardi. Bir kuni shu Mardona emlashga kirib, hasrat dasturxonini yoydi. Sevgan yigiti aldab tashlab ketgani, undan bo'lgan bolaning o'lik tug'ilgani, so'ng erga tekkani, sakkiz yildan beri farzand ko'rmayotganini aytib, yig'ladi. Dardiga hamohang gaplarni eshitib, Zaynabning unga rahmi keldi. Shu-shu Mardona tez-tez kirib turadigan odat chiqardi. Kechki emlashni Mardona bajarganida Zaynab tiniqib, hatto rohatlanib uxlaydigan bo'ldi. Buni u Mardonaning suhbatlari asablarimni tinchlantiryapti", deb o'yladi. Onasiga ham shuni aytdi. Otasining kasalxonadan chiqarish haqidagi amrini eshitganida "unda uya Mardona borib tursin, xo'jayinlariga ayting", dedi. Mardona kim o'zi, aytgan gaplari chinmi yo aldovmi, na Zaynab, na Manzura o'ylab ko'rdi.

Qizlik paytida Shomilning qo'lga tushganicha uning xizmatlarini beminnat bajarib kelishini ular qaydan bilsinlar?

Asadbek ham shu masalada go'llik qildi. Xotining gapiga osonlik bilan ko'na qoldi. Oradan oylar o'tib bu go'lligi uchun o'zidan o'zi nafratlandi.

2

- Hofiz! Uydamisiz?

Elchin tanish ovozni eshitib, o'rnidan irg'ib turdi. Darvoza ostonasida ovoz bergan Chuvrindi javobni kutmay, o'z uyiga kirayotganday bemalol qadam bosib kelardi.

Elchin shoshilganicha yengi kalta ko'ylagini kiyib, unga peshvoz chiqdi.

- Uyquni pulga sotib olgansiz shekilli, a? - dedi Chuvrindi u bilan ko'risha turib.

Elchin bu hazilga kulimsirab qo'yib, uni ichkariga taklif qildi. Chuvrindi ichkariga kirishga unamadi.

- Oshiq Majnuningizning ishlari nima bo'ldi, Laylisi bilan qovushdimi? - deb so'radi u.

- Halimjonmi? - Elchin gap kim haqida ketayotganini fahmlasa ham, so'rab olib, so'ng javob berdi: - Laylisiga yetishibdi. Qizning otasi kelib fotiha beribdi. Shunga o'zi ham hayron. Kelib rahmat aytuvdi, sizga bu omonatni yetkazishni unutibman. Ayb menda.

- Majnuningiz hayron bo'lmasin. Laylisiga yetishgan bo'lsa yaxshi-da. Endi uni menga ro'para qiling. Gaplaringizga qaraganda durust yigitga o'xshaydi. Balki xizmatga olarmiz. Yaxshi odamlar qanotimizda bo'lishi kerak.

- Qachon uchrashtiray?

- Qancha tez bo'lsa, shuncha yaxshi. Itning oldidagi suyakni olsangiz irillaydi, a? Siz Hosilning og'zidagi laqqa go'shtni tortib oldingiz. Majnun bola shuni unutmasin. Tinch yashayman, desa biz bilan birga bo'lgani ma'qul. Nima deysiz?

Elchin yelka qisdi:

- Kim biladi, balki ma'quldir.

- Ma'qul! - dedi Chuvrindi keskin tarzda. So'ng cho'ntagidan mashina kaliti bilan hujjatini chiqarib, Elchinga uzatdi: - Bizdan sovg'a.

Elchin darrov tushundi. "Bu nima, nima keragi bor edi..." deb o'tirmadi. Kalitga bir oz tikilib qoldi. "Bizdan sovg'a? Nima uchun "bizdan", nima uchun "Asadbekdan" emas? Bu nima, "qizim bilan avvalgiday yashaysan", deganimi? Busiz ham ajralish haqida biron ishora qilmovdim-ku? Bu darajada mehribonlik?.."

Uning kalitga tikilib qolganini rad etishga chog'lanish, deb tushungan Chuvrindi izoh berdi:

- Aslida sovg'a emas, qarzimiz bor edi.

- Qanaqa qarz?

- O'shanda mashinangiz qarovsiz qolib, qarindoshlaringiz sotib yuborishgan edi. Chiqqaningizda o'rnini to'ldiramiz, deb niyat qilgandik. Sizga maslahatim b' b' ortiqcha gap-so'zni ko'paytirmang.

- Gap-so'zga o'rin yo'q, - Elchin qo'lini uzatdi.

- Qoyilman, o'g'il bola! - Chuvrindi kalitni uning kaftiga tashlab, kiftiga ohista urib qo'ydi-da, iziga qaytdi. Ostonaga yetganida to'xtab, o'girildi: - Bir soatdan keyin kasalxonaga boring. Kennoyim kutib turadilar. Zaynabga bugun ruxsat berishdi.

Elchin bir kaftidagi kalitga, bir Chuvrindining orqasidan qarab joyida qotib turdi. "Savdo osonlik bilan pishdi. Bahoim yomon emas". Elchin ko'cha tomon yurdi. Ko'chaning narigi betida, daraxt soyasida kulrang "Volga"ni ko'rdi-da: "Bahoim zo'r-ku!"

Durust, arzon-garov ketmabman", deb qo'ydi.

Elchinning mashinani osonlik bilan qabul qilganini ko'rib Chuvrindi: "Kutgan ekan-da, mol-dunyoga ro'para bo'lganida har qanday mard ham mo'm tishlab qoladi. Bek akam yetti qavat yer ostida ilon qimirlasa ham biladilar", deb o'yladi.

Uning xulosasi xato edi. Elchin bunday sovg'a kutmagan, hatto orzu ham qilmagan edi. Agar istasa, nari borsa yarim yilda o'zi shunday mashina sotib olishi mumkin. Agar Zaynabda ko'ngli yo'qligini birovg'a aytganida ham bu "sovg'a"ni (yoki "qarz"ni) o't qo'yib yoqib yuborsa yoqib yuborardiki, zinhor-bazinhor qabul qilmasdi.

Dastlab Zaynabga majburiyat orqasidan uylandim, deb o'ylagan edi. Keyinroq bilsaki, Zaynab u o'ylagan sal narsaga suyuладigan yoki kibrlanadigan qizlardan emas. Unga nisbatan asta-sekin mehr, boshqacharoq aytilsa, Noilaga bo'lgan muhabbati martabasida bo'lmasa-da, shunga yaqin darajada iliqlik uyg'ona bordi. Shu iliqlik, garchi gumon uyg'otgan bo'lsa-da, Zaynabning xiyonat haqidagi gapiga ishontirmadi, undan yuz o'g'irishga undamadi.

Gumon ba'zan Zaynabning xiyonatiga ishontirmoqchi bo'lardi, yurakni zabt etgan mehr esa bunga yo'l qo'ymasdi. Elchin Zaynabdan yuz o'girgan taqdirda Asadbek tomonidan qanday "mukofot" tayin etilajagini ham fahm etardi. Lekin uning shu "mukofot" qo'rquvida yashayapti, deyish haqiqatga mutlaq zid bo'lur edi.

Elchin faqat bir narsadan - Zaynab bilan yuzma-yuz qolishdan, xotining o'sha mash'um gapni yana qaytarishidan, ishontirishga harakat qilishidan cho'chirdi. Elchin yaxshi biladi - Zaynabning unda ko'ngli yo'q. Lekin ko'ngilsizlik hamisha xiyonatga boshlayvermaydi.

Ko'p hollarda ko'ngilsizlik o'ti sabr suvi bilan o'chirilib turiladi. Elchin Zaynabni shunday deb biladi. Agar Zaynab bir necha kechadan so'ng suya boshlaganida, mehri jo'sha boshlaganida uning tuyg'ulariga ishonmagan bo'lardi...

Mana hozir mashinaga o'tiradi. Kasalxonaga boradi. Qaynonasiga duch keladi, so'ng xotini chiqadi. Zaynab mashinani ko'rgani hamon "sizni sotib olishibdi-da", degan ma'noda nafrat bilan qarab qo'yar... So'ng uyga kelishar... So'ng qaynonasi ketar...

3

Shunday bo'ldi: mashinaga o'tirdi. Bordi. Qaynonasi Zaynabni boshlab chiqdi. Zaynab ozib, yuzidan rang qochgan. Elchinning nazarida u xasta emas, balki yanada suluvlashganday tuyuldi.

Uyga qaytishgach, qaynonasi oshxonaga kirib ovqatga unnadi. Zaynab avval xobgohga kirib, kiyimini almashtirib chiqdi, so'ng hammomga kirdi.

Xuddi Elchin kabi Zaynab ham yolg'iz qolishdan, eri bilan yuzma-yuz bo'lishdan cho'chiyotgan edi. Oshxonada esa Manzura noqulay ahvolda: bir ko'ngli tezroq ketgisi keladi, harholda kuyovining ko'zi oldida ivirsib yurishi ma'qul emas. Bir ko'ngli qizini tashlab ketgisi kelmaydi. Zaynabi eri bilan yolg'iz qolganda nima deydi? O'sha gapini takrorlamaydimi? Elchin-chi? Nima deydi? O'sha gapni yuziga solmaydimi?

Manzuraning qo'li ishda, xayoli esa ming turli tashvish ko'chalariga kirib chiqadi. Savollar sel oqimiday bostirib keladi. Qani edi, loaqal bittasiga javob topa olsa...

Sabzi-piyozni qovurib, suv solgunicha Zaynab yuvinib chiqib, oshxonaga, onasining yoniga kirdi.

- Guruchni o'zing solarsan, men boray, adang kutib o'tirgandirlar, - dedi Manzura qiziga o'tinch bilan boqib.

- Ovqatlanib borsangiz-chi? Adamga telefon qilib qo'yaylik.

- Adangning fe'llarini bilasan-ku?

Biladi. Uyda adasi intiq kutmayotganini, onasining bahonasi arzon-garov ekanini, ketgisi kelmagani holda shoshilayotganini ham biladi. Bilgani uchun ham noiloj yelka qisib qo'ya qoldi.

Qaynonasini qaytmoqchi ekanini bilib Elchin ortiqcha iltifot qilib o'tirmay:

- Olib borib qo'yaman, - dedi.

Qaynonasini yaxshi ko'rganidan yoki mehri jo'shib turganidan emas, Zaynab bilan yolg'iz qolishga yuragi betlamayotganidan kuzatmoqchi edi. Mashinani ko'z-ko'z qilib minib borishga toqati yo'q edi, ammo nachora, Asadbekning xotini avtobusda ketmaydi- ku?

Elchinning xavotiri o'rinsiz edi. Ko'chaga chiqib "Volga"sining ro'parasida "Jiguli" ko'rdi. Manzura ular bilan xayrlashib, yoshlarni duo qila-qila o'sha "Jiguli"ga chiqib o'tirdi.

"Hali ham nodonman. Kimlar bilan gaplashayotganimni unutib qo'yaman", deb o'yladi Elchin.

Hovliga qaytib kirib, ikkovlari ko'z urishtirib oldilaru aytarga gap topolmadilar. Zaynab nima qilarini bilmay oshxona tomon bir-ikki qadam qo'yib, to'xtadi-yu, orqasiga o'girilib so'radi:

- Guruchni solaveraymi?

Elchin beixtiyor soatiga qaradi:

- Hali erta-ku?

- Birovni kutyapsizmi?

- Yo'g'-a...

Aldadi. Kutyapti. Kasalxona yo'lida ammasinikiga kirib "tez boring", deb tayinlagan edi. Amma "shunday bozorga kiramanu chiqaman", devdi. Uning "kiramanu chiqaman" degani kamida ikki soat vaqtini olar. Shuning uchun ham Elchin soatiga qarab olgan edi.

Yaxshiki, qo'ni-qo'shnilar bor. Yaxshiki, xotinalarning "razvedkasi" zo'r ishlaydi. Zaynabning qaytganidan xabar topgan ayollar yo'qlab chiqishdi. So'ng "bozorga birrovgina o'tgan" ammasi "shoshilib" yetib keldi. Elchin bu tashriflardan foydalanib, Anvarnikiga borib, Risolat kampirni xabardor qildi. Oqshomda Anvar Xonzodasi bilan keldi. Shu zaylda shom qorong'usiga qadar ular yolg'iz qolishmadi.

Yo'qlovchilar ketgach, ularning uylarini vahimali sukunat zabt etdi. Televizorda kino boshlandi. Kinodagi gaplar, shovqinlar quloqlariga kirmaydi, sukunat bu ovozlarni ham bosib ketgan...

Elchin bu ahvol uzoq davom etishi mumkin emasligini biladi. Umuman... er suluv xotin bilan yolg'iz qolganida ma'ruza aytishi shartmi?.. U Zaynabning yoniga o'tirib, qo'ltig'i ostiga qo'l yubordi. O'z xayollariga bandi bo'lib o'tirgan Zaynab cho'chib tushdi. Eriga qaradi. Bu qarashda "o'sha gapdan keyin ham meni quchaverasizmi?" degan ma'no zohir edi. Elchin bu qarashning ma'nosini uqmaganday lablari bilan uning lablarini izlab topdi. Tun bir oz tahlkali, bir oz gumonli, bir oz esa... shirin o'tdi. Qo'rquv bilan kutilgan so'zlar aytilmadi... Butunlay aytilmaydimi yo vulqon kabi kuch yig'ib bir kunmas-bir kun otilib, hammayoqni vayron qilib tashlaydimi? Buni yolg'iz Ollohning o'zi biladi...

XVI bob

1

Shahar markazidagi uch qavatli uyning yerto'lasi keyingi paytda gavjum bo'lmay qoldi. Yangi rahbardan qo'rqibmi, "Volga"larda keluvchi aziz mehmonlar ham qadamlarini tortishdi. Asadbek bu holning vaqtincha ekanini bilardi. Katta yangi ish boshlaganda maydaroqlarining paytavasiga qurt tushadi. Odobli, ishchan, halol odamlarga aylanadilar. Kattaning e'tiboriga tushib yoki qo'ltig'iga kirib olgach, yana eski hunarlarini boshlaydilar.

Asadbek ishonchli nozik odamdan yangi rahbar-ning avvalgilariga o'xshamasligini eshitib, tungi mehmonlarning ishi pachava ekan-da, deb qo'ydi. Ayni choqda, o'zining ishlarini ham mulohaza qila boshladi. Yerto'ladagi xonasiga barvaqt kelganining boisi ham shunday.

Asadbek uydan chiqqani hamon xabardor etilgan Kesakpolvon u bilan ketma-ket yetib keldi. Chuvrindi ulardan ilgariroq kelishni odat qilgan, ular esa bunga ko'nikib qolishgan edi. Shuning uchun ham Kesakpolvon xonaga kirishi bilan:

- Mahmud ko'rinmaydimi? - deb so'radi.

- Mahmud Hofiznikiga borishi kerak. Undan onasini ko'rgani o'tmoqchi edi. Onasi og'ir emish, - dedi Asadbek.

- Og'ir bo'lsa - o'ladi, qaytga yaxshi, qutuladi, - dedi Kesakpolvon yumshoq o'rindiqqa yastanib o'tirib.- Men bo'lganimda bunaqa onani zahar berib bo'lsa ham allaqachon o'ldirib yuborardim. Mahmuding g'irt ahmoq, o'sha shiltani "onam" deb yuribdi. O'lmasa yana yuradi. O'lgani yaxshi-da.

- Birovga o'lim tilama. U Mahmudning onasi. Nima qilishni Mahmudning o'zi yaxshi biladi, u sening aqlingga muhtoj bola emas, - dedi Asadbek qat'iy tarzda. Kesakpolvon bu mavzuda gapirishni bas qilishi lozimligini uqdi.

Asadbek "nozik" odamdan eshitganlarini, o'zining xulosalarini Kesakpolvonga bayon qilgach, buyurdi:

- Orqa-oldingni o'nqlab ollaring. Ayniqsa sen qadamingni o'ylab bos. Hozir mayda-chuyda ishlarga aralashmalaring.

- Mayda-chuyda deganing nimasi, sen nima desang shuni qilyapmiz-ku?

- O'tgan kuni kimning mashinasini toptirib berding?

- Ha, umi? Yaxshi tanishlar o'rta tushishdi. Men toptirib berdim, shumo qilganim yo'q-ku?

- Toptirib berganing - o'g'irlaganing bo'ladi. O'zi o'g'irlab, soqqasini olib, qaytarib berdi, deyishadi. Mashinalarini kim tinchitgan bo'lsa, o'shanga borishsin. Biz ularni tanimaymiz. Salom-aligimiz yo'q ular bilan. Yigitlaringga ayt, do'konma-do'kon izg'ib yurishni to'xtatib turishsin. Do'kondorlaring ataganlarini o'zlari olib kelib berishsin. Bergisi kelmaganlarga hozircha indamalaring. Buning o'rniga tsexlarning ishini kuchaytir, savdo-sotiqqa zo'r ber, taksichilaringni tindirma.

- Tushundim. Vinzavod-chi?

- Vinzavod haqida gap yo'q. U bizniki, unga qaraydigan ko'z o'yiladi.

- Shunaqa deysanu, lekin Hosilning g'imirlashiga e'tibor bermayapsan. G'ilayi turmaga boribdi. Qilich bilan uchrashibdi. Qilichni sen chiqarasan. Xizmatni esa unga qilsa-chi?

- Ho'kizning o'lgisi kelib, boltadan toymasa, mayli, kimga xizmat qilsa qilaversin. Hosil vinzavodni tushida ham ko'rmaydi. Agar Qilichdan umidvor bo'lsa, bo'laversin. Qilich nima? Pashshaning yulingan qanoti. Puf desak, uchadi ketadi. Yaxshi tanbeh berding, Qilich chiqqach, u seniki. Har qadamini poylaysan. Sal toydimi, nima qilishni o'zing bilasan. Faqat shoshilma, arqonni uzunroq tashla. Sharifning ahvoli qanday, qanjig'ingni yo'qotdingmi?

Kesakpolvonga so'nggi gap yo'qmad. Qoshlarini chimirdi. Asadbek buni sezib, yana so'radi:

- Ha, nimaga chimirilib qolding? Sendan gap so'radim?

- Senga yo'qmagani o'sha qanjiq haqiqatparvar o'sha olimchangni gah desang qo'lingga qo'nadigan qilib berdi. Olimchangdan xavotir olma, davolanyapti.

- Sirkang suv ko'tarmayaptimi? Bir nima desam darrov jirillaysan-a.

- O'zing ham ba'zan oshirvorasan. Ayniqsa Mahmudning oldida yer qilib tashlaysan. Sen shunaqa qilganing uchun u ham ko'zlarini lo'q qilib menga aql o'rgatadi. Hech bo'lmasa boshqalarning oldida o'ylabroq gapirgin.

- Agar Mahmud aql o'rgatsa xafa bo'lma. U o'z jigaringdan a'lo bola. Aqli ham joyida. Sen zamonga qaramaysan. Senga qolsa hali ham kesak o'g'irlab yuraversang...

Asadbek gapni hazilga burmoqchi edi, Kesakpolvon battar tutoqdi.

Dumini gajak qilgan chayon kabi endi zahrini solishga shaylanganida eshik ochilib, Chuvrindi kirib keldi. Uning mung shabadasi yalab o'tgan chehrasini ko'riboq, ikkovi ham "onasi qazo qilibdi shekilli" deb o'ylashdi.

Chuvrindi akaxonlari bilan so'rashgach, odatdagi o'z o'rniga o'tirdi. Asadbek unga savol nazari bilan qaradi. Kesakpolvonning esa sabri chidamadi:

- Ha, onang o'ldimi? - deb so'radi u.

Chuvrindi bosh irg'ab qo'ydi. Asadbek esa Kesakpolvonning qo'pol muomalasidan g'ashi kelib, unga norozi qiyofada boqdi.

Lutf degan tushunchadan begona Kesakpolvon bu qarashning, Chuvrindining javob o'rniga bosh irg'ab qo'yishining ma'nolarini ham anglamadi.

- O'lgan bo'lsa, Xudo rahmat qilsin. Shu yerga ko'mdirasanmi?

- Qishloqqa olib ketishadi.

"Qishloqqa olib ketishadi", deyishi Asadbekni ajblantirdi.

- O'zing bormaysanmi? - deb so'radi u.

- Borishni ham, bormaslikni ham bilmay turibman.

- Borma, - dedi Kesakpolvon. - Tug'ilganingdan beri onang bormi, yo'qmi, bilmaysan. Ko'mgani bording nima-yu, bormading

nima? Yana ham tirikligida qarading. Sening o'rningda men bo'lganimda...

- Bo'ldi, cho'zilma, - dedi Asadbek.

- Xo'p, cho'zilmadim. Lekin bitta gapimni aytib olay: Mahmud, xafa bo'lmagin-u, ammo men sening o'rningda bo'lganimda uning xor bo'lib yurishlarini, xor bo'lib o'lishini, xor bo'lib ko'milishini videoga olib, televizorda ko'rsatardim. "Bolasini tashlamoqchi bo'lganlar, ko'rib qo'ylaring, erta-indin senlar ham xorlanasanlar", derdim.

- Haydar aka, - dedi Chuvrindi bosiqlik bilan, - qo'ying, bu gaplarni. Har bir narsaning sababi bor. Harholda meni... boshqalarga o'xshab... o'ynashdan orttirib tashlamaganlar.

- Men misol uchun aytdim, ko'nglingga olma.

- Misol uchun ham aytmang. Misolni boshqalardan keltiring.

- Bo'пти, men fas! - Kesakpolvon shunday deb qo'lini ko'tarib, oyoqlarini chalishtirib oldi.

- Sen bugun yo'lga chiq. Biz Haydar akang bilan ertaga fohitaga o'tamiz, - dedi Asadbek.

- Ovora bo'lib nima qilasiz? - dedi Chuvrindi.

- Unaqa dema, uka, hurmating bor. Ma'rakani o'tkazib kelganingdan keyin ikkalamiz Krasnoyarga jo'naymiz.

Bu gap a'yonlar uchun yangilik edi. Ikkovi ajablanib Asadbekka qarashdi.

- Krasnoyarda nima qilasan? - deb so'radi Kesakpolvon.

- Otam topildilar, - dedi Asadbek. Keyin Anvardan eshitganlarini qisqa tarzda aytdi. - Qabrlarini ziyorat qilib kelaman. Balki jasadlarini shu yerga ko'chirish kerakdir, a?

Asadbek shunday deb Chuvrindiga qaradi. U javobga taraddudlanib, yelka qisdi:

- Bunaqasini eshitmaganman. Mullalardan so'rab ko'rish kerak.

- Sen qaytishingda Sobitxonga uchra. Holidan xabar olib, bahonada shuni ham so'raysan. Bo'пти, boshqa gap yo'q bo'lsa, sen boraver.

- To'xta, gap bor, - dedi Kesakpolvon. - Kavkazliklar xol qo'yishibdi. Ishkal chiqadiganga o'xshaydi. Bittasini chet elga o'tkazib yuborishimiz kerakmish. Ungacha hech narsa aytmasmish. Tushunyapsanmi, bo'yniga olmasmish.

- Ishni pishiq qilganman, devding-ku?

- Ish pishiq edi. Shartga ko'nishgan edi. Hayronman, bu ahmoq gapni ularga kim o'rgatgan ekan? Xafa bo'lmagin-u, Bek, shu ishda bir yanglishdik.

- Sen yanglishding. Men yoqib yuborlaring, demovdim. Mahmud, nima deysan?

- Nima deyin, hayronman?.. Prokuror uyimga keldi. Tayin bir gap aytmadi. Murdani kavlatib yana tekshirtiribdi. Chaynalib-chaynalib qo'yishidan bir baloni yashirayotganini fahmladim. Boshdayoq ishni unga topshirtirib xato qildik. Ishonchli odamlar bilan bitiraversak yaxshi edi. Tajribasizini yo'lga solish qiyinroq bo'larkan. Agar kavkazliklar rostdan ham chet elni da'vo qilishgan bo'lsa, boshqa ishkallik ham chiqadi. Ularni boshqa turmaga ko'chirtirishlari ham mumkin. Boshqa turmaga ko'chsa, biz va'dani bajara olmasak, ular chidolmay qolishadi. Tergovchi shunda ularning hiqildog'idan oladi. Mana shunisi xavotirli.

- Xo'sh, nima qilish kerak, deysan! - dedi Asadbek bir oz asabiylashib.

- Prokuror bola bilan pachakilashmaslik kerak, - dedi Kesakpolvon. - Kavkazliklar chet elni xohlab qolishgan bo'lsa, yana yaxshi. Jo'nattiramiz. Faqat chet eldan sal nariroqqa...

- O'ylab ko'rish kerak, - dedi Chuvrindi.

- Nimani o'ylaysan? Ularni gumon bilan qo'lga olishdimi? Guvoh tanidimi? Bo'ldi-da.

Asadbek Chuvrindiga qaradi. Chuvrindiga bu to'xtam ma'qul bo'lmasa-da, xayoliga durustroq boshqa fikr kelmadi.

- Sen hoziroq ishga kirish, - dedi Asadbek, Kesakpolvonga qarab. - Ammo ehtiyot bo'l, latta hidi kelmasin.

- Xotirjam bo'laver, kesak o'g'irlaydigan zamonlarim o'tib ketgan, - dedi Kesakpolvon.

U o'rni kelganda Asadbekni cho'qib olganidan xursand edi. Ularning suhbatlaridan bexabar Chuvrindi bu so'z o'yiniga tushunmadi.

2

Chuvrindi mashina kalitini Elchinga topshirgach, onasidan xabar olgani o'tgan edi. U darvoza ostonasida ko'rinishi bilan uy bekasi shoshilib peshvoz chiqdi-da:

- Voy, xayriyat-e, nima qilishni bilmay, hozir otin oyiga bola jo'natdim. O'qimasa bo'lmaydi shekilli? - dedi.

- Tinchlikmi? - dedi Chuvrindi, ayvon tomon xavotir bilan qarab.

Uy bekasi boshini sarak-sarak qilib, labini tishladi.

Chuvrindi ayvonga yaqinlashdi. Onasining ko'zlari yumuq. Uning hali joni bor ekanini ko'kraginging dam-badam sal ko'tarilib tushayotganidan bilish mumkin edi.

- Egachi, o'g'lingiz keldilar, - dedi uy bekasi.

Bu gapni eshitishi bilan onasining yuzlari uchdi. Keyin ikkala ko'zi baralla ochildi.

- Yaqinroq boring, salom bering, keyin... roziliklarini oling, - dedi uy bekasi.

Chuvrindi uning amriga so'zsiz itoat etdi. Onasi sog'lom odamning ovozi bilan alik oldi. Buni eshitgan uy bekasi ajablanib, "astag'firulloh" deb qo'ydida, nari ketdi.

- Xudoga shukr, kelding, - dedi onasi. - Bir gapni aytishim kerak. Shunda balki mendan rozi bo'larsan, - onasi ko'zini bir yumib, ochdi. - Otangning qaerga ko'milganlarini bilib ol: hovlimizdagi baliqtutdan ikki qadam narida. Temir so'rining tagida.

Chuvrindi bu gap haqiqatmi yo o'lim oldidagi alahsirashmi, bilmadi. Yana nima gaplari bor ekan, deb ko'zlariga tikilib turaverdi.

- Otang rashkchi edilar. To'qqa chiqib ketsalar ham tez-tez xabar olib turardilar. Men unda... pokiza edim. Otang tirikliklarida sira xiyonat qilmaganman. Bunaqa ish xayolimga ham kelmagan. O'shanda pichanga ketdilar. Qaynonam... buving bilan munosabatimiz yaxshi emasdi. G'alati odatlari bor edi... u kishi ham rashkchi edilar, - onasi shunday deb kulimsirashga harakat qildi, ammo bu kulimsirash ozg'in yuziga ayanchli tus berdi. - Yolg'iz o'g'illarini hatto mendan ham qizg'anar edilar. Otangni kechalari ham chaqirib turardilar. Shunaqa asrardilar. Lekin... asragan ko'zga cho'p tushishini bilmagan ekanlar. Otang pichanga ketganlaridan keyin buving bilan aytishib qolib, uyimga ketdim. Sen hali qornimda eding. Uyg'a ketganimni kimdandir eshitib, bir kuni qorong'i tushganida kelib qoldilar. Ortiqcha gap-so'z bo'lmadi. Dadam, akam bilan o'tirib ichishdi, ovqatlanishdi. Keyin oralaridan gap qochdi. Yoqa bo'g'ishib qolishdi. Dadam bir urgan edilar... yiqilib, boshlari to'nkaga urildi. Shu bilan oppa-osongina jonlari chiqdi-ketdi. - Onasi shunday degach, ko'zlarini ohista yumdi.

Chuvrindi bu holni ko'rib qo'rqib ketdi: o'ldimi?! Shunaqa osonlik bilan jon berdimi? Yo'q, onasi hali tirik edi. Og'ir nafas oldi.

Ko'zlarini ochdi.

- U kishini tut tagiga ko'mdik. Odamlar bilib qolsa, dadam ham, akam ham ketar edilar. Otangning biznikiga kelganlarini odamlar ko'rmagan ekan, bizdan gumon qilishmadi. Men esam... uyga sig'may qoldim. Otangning ruhlari u uyda ham, bu uyda ham ta'qib qilaverdi. Tinchimni shaharda topmoqchi bo'ldim. To'g'ri ishlab, to'g'ri yurib, to'g'ri yashamoqchi edim. Odamlar darrov meni suyuqqa chiqarishdi. Seni tug'masimdan oldin pokiza edim. Xudoga shukr, sen haromi emassan. Senga haromning tomchisi ham tegmagan. Buving bilan buvang tirnoqqa zor edilar. Shuning uchun ham seni ularga... qoldirdim. O'zinning ota-onamga ishonmadim. Dadam bexosdan urib o'ldirgan bo'lsalar ham yomon ko'rib qoluvdim. O'zimni oqlamayman. Mayli, sen ham oqlama. Gunohlarimni bilaman. Seni tug'ib qaynota-qaynonam bilan birga yashayversam ham bo'lardi. Seni o'g'rincha tug'ib, o'g'rincha tashlamasligim kerak edi...

Dadil aytilayotgan gaplar asta o'chayotgan shamdek so'na boshladi. So'nggi so'zlar shamchiroq singari titradi. Ko'zlar yumildi. Yumilishi bilan bir tomchi yosh o'jiz kipriklar orasidan sizib chiqdi. Shu dam darvoza ochilib, boshiga oq ro'mol tashlagan ayol ko'rindi. Uy bekasi shoshilib borib uni kutib oldi. Ayol erkak kishini ko'rgach, yuzini to'sdi. Chuvrindi nari ketdi.

Ayol ayvonga chiqib bemorning yoniga o'tirdi-da, avval pichirlab, so'ng ovoz chiqarib duo o'qidi, so'ng "Yosin" surasini o'qiy boshladi. Chuvrindining onasi ko'zlarini yumganicha harakatsiz yotaverdi. Ayol surani o'qib bo'lib, dam solgach:

- Egachi, ko'zingizni oching, yaqinlaringizdan rozi bo'ling, - dedi. - O'lim haq. Hayot Oллоh tomonidan bizga berilgan omonat. Mullaka, yaqinroq keling, siz ham rozi bo'ling.

- Roziman...

Birgina so'z... Tildan uchishi shunchalar og'irimi? Yurakda tug'ilgan so'zning bo'g'izdan o'tishi nechog'li qiyin kechdi. Tildan uchishi esa yanada mushkulroq bo'ldi.

Ajabki... ona-bola bu so'zni bir vaqtda aytdilar...

- Endi, egachi, "la ilaha illoloh!" deng.

Onasi bu kalimani eshitib, ko'zlarini javdiratdi. Kimdandir najot kutdi, qiynaldi.

- La ilaha illoloh, deng. Yengillashasiz, - dedi ayol.

Onasi ko'zlarini javdiratib, to'lg'ondi. Necha kundan beri harakatsiz yotgan vujudning qimirlashi ajablanarli hol edi.

Ayol gapini uchinchi marta takrorlagach, onasi ko'zlaridan yosh chiqdi. Titroq ovozda dedi:

- Ay-tolmayapman...

Ayol pichirlab duo o'qib, yana dam soldi.

- Hech bo'lmasa "Olloh!" deng.

Onasi yana to'lg'ondi. Ko'zlari ola-kula bo'ldi.

- Ay-tol-mayman...

Shunday dedi-yu, ko'zlarini chirt yumib, bo'shshdi-qoldi. Ayol uning jag'ini ushladi:

- Bo'ldi, - deb Chuvrindiga bir qarab oldi.

Uy bekasi yostiq tagidan oq ro'mol olib ayolga uzatdi. U marhumaning jag'ini bog'ladi. Keyin ro'molcha bilan oyoqlarning bosh barmoqlarini bog'lashdi...

3

Chuvrindi murdani qishloqqa jo'natish xususida yigitlariga topshiriq berib, Asadbek huzuriga yo'l olganida dafn marosimiga borish yo bormasligini o'zi ham aniq bilmas edi. Ko'ngli borishga undardi, yuragida uyg'ongan boshqa bir ovoz esa "o'likning orqasidan nima deb borasan? Qo'lingga hassa olib, tobutning oldiga tushib "Voy, onajonim!" deb faryod solasanmi? Hammaga kulgi bo'lasanmi, tashlandiq bola!" deb yo'lini to'sardi. Bu ovozni o'chirishga o'zida kuch topa olmadi. Bu ovozni Asadbekning amri bo'g'di.

Uch qavatli bino yerto'lasidan chiqqach, onasining joni uzilgan uyga bordi. Yigitlari "Tez yordam" mashinasida kelib, murdani olib ketishgan ekan. Uy bekasi odamgarchilik qilib, ularga hamroh bo'libdi.

Qishloqqa kechki salqinda yo'lga chiqishni mo'l, uyiga ketdi. Barvaqt kelganidan xotini ajabladi. Chuvrindi unga bo'lgan voqeani qisqa tarzda aytdi. Xotini qaynonasi borligini, uning bir necha soat burun jon berganini bugun eshitdi.

- Nega avval aytmagan edingiz? - dedi xotini hayratlanib.

- Bu sen aralashadigan ish emas.

Xotini ortiqcha gap aytib yuborganini fahmlab, labini tishladi.

Chuvrindi esa xotiniga qo'pol gapirishga gapirib qo'yib, afsuslandi. Ko'pincha shunday bo'ladi: nimadandir ko'ngli g'ashlanganida uyga qaytgisi, oila davrasida o'tirgisi, xotinidan, bolalaridan shirin gaplar eshitgisi keladi. Ba'zan ishni o'zi buzadi: bugungiday qo'pollik qiladi-yu, xotini-bolalarining yuragini oladi, bechoralar gapirishga ham qo'rqib qolishadi. Ba'zan esa qandaydir arzimagan ish katta bir tashvish ko'rinishida unga arz qilinadi-yu, xufton ko'ngli battar zulumot qa'riga cho'kadi.

Hozir uyiga kelishidan maqsad - bir oz dam olish bahona, aslida xotiniga dardini yorib malham bo'lguchi so'z eshitish edi. "Bu sen aralashadigan ish emas", deganidan so'ng malham bo'lguchi so'zdan umid qilmasa ham bo'lar.

Xotini unga bir qarab oldi-da, aybdor odamning ovozi bilan so'zlashga o'zida jur'at topdi:

- Adasi, men ham borayinmi?

Chuvrindi buni o'ylab ko'rmagan edi. Darvoqe, borsinmi? Borganida nima qiladi? Kelinlik vazifasini ado etib "voy, onam"lab dodlaydimi?

- Yo'q, - dedi Chuvrindi, shularni o'ylab. Bir oz sukut qildi-da, so'ng qo'shib qo'ydi: - Bormaysan. Sen boradigan joy emas.

So'nggi gapni aytishi bejiz emas. Onasi-ku, o'ldi-ketdi. Ammo bu xonadonda hali "bobo" deb atalishi lozim bo'lgan odam, "tog'a" deb ataluvchi kishi, yana o'zi ham bilmaydigan bir to'da qarindosh-urug'lari bor. Ular ko'p, ularni ko'rishga esa unda ko'z yo'q. O'zi ularni ko'rishga toqat qilolmaydimi, bas, xotining ko'rishiga ham hojat yo'q.

Chuvrindining ma'yusligini ko'rib, akaxonlari, ayniqsa Haydar akasi, endi esa xotini "onasining o'limidan qayg'uryapti", deb o'ylashdi. Qayg'urgani uchun Haydar akasining hatto g'ashi ham keldi. To'g'ri, o'lim tufayli ham uzoriga qayg'u ko'lanka soldi. Ammo ko'nglini kemirayotgan bu ko'lanka emas, balki onasidan eshitgan yangilik - otasining taqdiri edi. Aslida uni qishloqqa borishga undayotgan ham dafn marosimi emas, balki otasining necha yildan beri yashirin yotgan yerini ko'rish, ziyorat qilish edi. Salqin xonaga kirib yotdi. Xotiniga "uxlab qolsam bir soatdan so'ng uyg'ot", dedi. Shu ahvolda uyqu kelar ekanmi? Yarim soatcha u yoqdan-bu yoqqa ag'darilib yotgach, o'rnidan turib hovliga chiqdi. Yengil-elpi ovqatlangan bo'lib, yo'lga tushdi.

Qishloqqa kirib borganida xufton namoziga azon chaqirilmoqda edi. Onasi yashagan uy oldida uch-to'rt odam gaplashib turardi. Chuvrindi mashinasini ulardan o'n-o'n besh odim narida to'xtatdi. Mashinadan tushishi bilan turganlardan biri uni tanib, shoshganicha ichkariga kirib ketdi. "Xabar qilgani shoshilyapti. Menga kim peshvoz chiqarkin. Bobommi, tog'ammi?" shu fikr xayoliga kelib, ijirg'andi. Chunki hozir ikkovini ham ko'rishga ko'zi yo'q edi. Chuvrindi turganlar bilan so'rashgach, eshik og'zida bir oz to'xtadi. Bu yerda turish noqulayligini bilib, yo'lak sari ikki-uch qadam qo'ydi.

Hovliga chiroqlar yoqilgan. Ana, tut daraxti ko'rinib turibdi. Sal narida temir karavotning bir cheti ko'zga tashlanadi. Yo'lakning oxirigacha borilsa karavot baralla ko'rinadi. Tut daraxti... temir karavot... odamlar o'tirishgandir... uning ostida esa... otasi... Hovlining chiroq nuri yetmayotgan tomonidan bir sharpa ko'rinib, u tomon yura boshladi. Yorug' tomonga o'tgach, bel bog'lagan baqaloq odamni tanidi: "Tog'am-ku?" U ichkari kirishni xohlamagan edi. Hozir bu uyga kelganidan, yo'lakda turganidan afsuslandi. "Ertalab kelib ketsam ham bo'lardi", deb o'yladi. Endi vaqt kech, orqaga qaytishning iloji yo'q. Tog'asi:

«Б»"Voy jigarim, onangdan ayrilib qoldik, - deb quchoq ochdi.

Chuvrindi tisarildi. Uni urib yuborgisi keldi. Lekin o'nlab ko'zlar tikilib turganini fahmlab o'zini bosdi. Quchoq ochib kelayotgan tog'asiga qo'lini uzatdi. Tog'asi yig'lamsirab bir nima demoqchi edi, gapini shart uzdi:

- Temir karavot ustida odam o'tirmasin!

Dag'allik bilan aytilgan so'z tog'ani gangitdi. So'ng Chuvrindining nima uchun bunday deganini tushunib qo'rqib ketdi-da:

- Xo'p, xo'p, jiyan, - dedi.

- Jiyan ham dema, tilingni sug'urib olaman.

Mahmudning kelganini eshitib ajablangan tog'a, endi bu gaplardan so'ng tamom dovdirab qoldi.

- Ertalab kelaman, - Chuvrindi shunday deb shart burildi-da, mashinasiga qarab yurdi.

Bu uydan uzoqlashgach, qayoqqa borishini o'yladi. Bolaligi o'tgan uyda hozir bobosining jiyanalari turishadi. Kirib borsa, harholda, boshlari osmonga yetmasa ham, izzatini joyiga qo'yadilar. Lekin yarim tungacha o'ziga yoqmagan suhbat bilan band bo'lishi, keraksiz yuzlab savollarga javob berishi lozimligini o'ylab borgisi kelmadi. Bolalikda orttirgan do'stlarinikiga borishga ham nechukdir oyog'i tortmadi. Xayoliga Hovuz polvon kelib, mashinani o'sha yoqqa burdi.

Hovuz polvonnikida tunashni o'ylamagan bo'lsa-da, birrov yo'qlashni shahardayoq ko'ngliga tukkan edi. Hozir unikiga borayotganidan o'zicha quvondi. Avvalo o'g'lining taqdirini biladi, keyin polvonning suhbatini oladi, uzoq yillik gunohdan forig' bo'lish yo'lida yana bir qadam qo'yadi.

Eshik og'zida mashina to'xtashi bilan ichkaridan olti-etti yoshlar chamasidagi ikki bola yugurib chiqdi.

- Polvon tog'aning nevarasimisanlar? - deb so'radi Chuvrindi, ulardan tasdiq javobini olgach, buyurdi: - Yugur, bobongni chaqir.

Bolalar yarim yo'lga yetmayoq Hovuz polvonning ovozi eshitildi:

- Kiravermaysanmi, xuddi begonaga o'xshab turishingni qara.

Chuvrindi Hovuz polvonning peshvoz chiqishini kutib o'tirmay, ichkariga qadam qo'ydi.

- Kelganing yaxshi bo'libdi. Esli bolasan, kelishingni biluvdim. Xudo rahmat qilsin, kim bo'lsin, shu yog'och otga baribir minadi, - dedi Hovuz polvon uni bag'riga bosib.

"Aqlli odam, - deb o'yladi Chuvrindi, - "onangni berib qo'yibsan", demadi, anavi ahmoqqa o'xshab "jigarim"lamadi..."

Chuvrindi ayvon bahavo, shu yerda o'tiraylik, degan edi, Hovuz polvon "sen ham kichkina odam emassan, izzatingni bil", deb ichkari uyga boshladi. Xontaxta atrofiga ikki qavat ko'rpacha to'shalib, lo'labolishlar tashlangan edi. "Kelishimni kutganmi yo uy doim shunday yasatig'liq turarmikin?" deb o'yladi Chuvrindi.

Kelin salom berib kirib, darrov dasturxon tuzadi. Bir piyola choy icharli vaqt o'tgach, kosalarda ovqat kiritildi.

- Uyingizni mehmon bosadigan paytda kelibman shekilli, - dedi Chuvrindi quvlik bilan. Hovuz polvon Chuvrindining uyida aytgan gapini eslab, kulimsirab qo'ydi:

- Yo'q, sen oshga tushgan pashsha emassan. Esingni taniganingdan beri uyimga endi kelishing. Men bobong bilan oshna edim.

Bobomning ruhlari orom olsin, desang, do'stlaridan xabar olib turishing kerak. Endi yosh bola emassan, bunaqa gaplarga ham aqling yetsin.

- Polvon tog'a, siz otamni bilarmidingiz?

- Yo'q, men bu qishloqqa keyinroq kelganman. Lekin otangning yo'qolganini eshitganman. Har xil mish-mishlar yurardi.

- Qanaqa mish-mish?

- So'raysan-a? O'zing eshitmaganmisan? Shaharda o'ynashi bor ekan, o'sha kelib o'ldirib ketgan, degan gap-da.

- Haqiqatni hech kim bilmaydimi?

- Nega bilmaydi? Xudo biladi.

- Men ham... O'limi oldida aytdi.

- Bilganing yaxshi. Lekin endi foydasi yo'q. Orada nima sir bor, bilmayman. Lekin sirligicha qolavergani ma'qul. Esli bolasan.

- Ha... - Chuvrindi xo'rsindi. - Menga og'ir meros qoldirdi. Bu sirni go'ringa olib ketaman.

- Ovqatingni ich, ko'zyoshing kosaga tushsa, sho'rvaning sho'ri chiqib ketadi.

Ko'ngli ezila boshlagan Chuvrindi bu tanbehdan so'ng bir oz yengil tortib, jilmayib qo'ydi.

Kelin kosalarni olib chiqqach, Hovuz polvon choy quyib uzatdi-da:

- O'g'lim eson-omon chiqib keldi, rahmat, - dedi.

- Qani o'zi? - deb so'radi Chuvrindi.

- Toqqa chiqib ketdi. O't o'ryapti.

- Men bilan birga ketsin.

- Yo'q, ko'z oldimda bo'lsin. Sening ishingni bilaman, qaltis. Bugun oshig'ing olchi, ertaga qarabsanki... Ke, qo'y, mehnat bilan bo'laversin. Yordaming kerak bo'lib qolsa, yugurib boraveraman.

- Unda uylantirib qo'ying. Bevosh yurmaydi.

- Ha, mo'ljal bor. Xashakdan tushsin-chi.

- Xizmatning kattasini menga yuklaysiz. Hofiz mendan. Garniturni bu tomonlarda kuyov tomon oladi, a?

- Be, - Hovuz polvon kulimsirab, qo'l siltadi, - shu uyga garnito'rmi? Qo'ysang-chi! Bitta sandiq, to'rtta ko'rpa-ko'rpacha bilan turmush-tirikchiligim o'tdi. Garnito'ri kerakmas. Xudo baxtini bersin. Garnito'riga tilla choynak-piyolalarni terib qo'ysa-yu, Xudo baxtini bermasa hammasi bir pul.

- Bu gapingiz ham to'g'ri. Lekin... men shu o'g'lingizni ukamday ko'rib, to'yiga bosh qo'shsam, devdim.

- To'yga aytib boraman, xotirjam bo'l.

Yana bir oz gaplashib o'tirishgach, osh kirdi. Oshni yeb, dasturxonga fотиha o'qilishi bilan Hovuz polvonni kimdir chaqirib keldi.

U tashqariga chiqdi-yu, dam o'tmay qaytdi.

- Tog'ang kelibdi, kir desam kirmaydi, o'zingga aytadigan omonat gapi bor shekilli, chiqa qol.

Tog'asi hovliga kirishga ham botinmay, ko'chada turar edi. Chuvrindi uni zo'r bir tashvish yetaklab kelganini sezdi. Ertalab singlisini dafn etadigan odam rasman jiyani deb ataluvchi mehmonni bekorga yo'qlamaydi. Chuvrindi tog'asining tashvishini anglab tursa ham o'zini bilmaganga oldi-da:

- Ha, tinchlikmi? - deb qo'ydi.

- Dadam yubordilar, nimaga olib kirmading deb, meni ancha koyidilar. Borsangiz yaxshi bo'lardi.

- Shuni aytgani keldingmi?

Tog'asini sensirashi Chuvrindining o'ziga ham xunuk tuyulsa-da, sizlashga tili bormadi. Tog'asi esa bu sensirashni bo'lajak xunuk bir voqeaning darakchisi sifatida qabul qildi. Keksayib qolgan odamning dovdirashi g'alati bo'larkan. Aytadigan gapini ham yo'qotgan tog'asi shu topda ishtonini ho'l qilib endi onasidan shapaloq kutayotgan bola holida edi. Chuvrindi "o'l, bu kuningdan", deb o'ylab, uning bu holidan nafratlandi, ayni o'rinda kulgisi ham keldi.

- Ertalab boraman.

- Janozani bomdoddan keyin hovlida o'qiydigan bo'lishdi.

- Xo'p, yana nima demoqchisan? Gaping bo'lsa, ayt, ichingda qolib, sasib ketmasin.

Tog'asi dardini aytishi uchun undan fatvo olgan bo'lsa ham bir oz jim turgach, keyin asta so'z boshladi:

- Menga rahmingiz kelmasa ham, otamga jabr qilmang. Qariganda shu azoblar kammidi? Ko'z ko'rmasa, chap qo'l-oyoq ishlamasa, Xudo hech bir bandani bunday qiynamasin. Chaqaloqday bo'lib qolganlar...

- Unga bu azoblar ham kam, - dedi Chuvrindi sovuqqonlik bilan.

- Ulg'ayganingizda o'zimiz aytmoqchi edik. Singlim yo'l bermadi. Oxiri o'zi aytibdi... Biz gunohkormiz... Lekin... atayin bo'lmagan. Tasodif... to'g'ri, jiyani deyshga haqqim yo'q, lekin... qonimiz bir...

- Bekor aytibsan! Yigitning tomirida otaning qoni oqadi, tog'aning emas! Nimaga kelding, chaynalmasdan maqsadingni dangal ayt!

- Maqsad... maqsad... gunohimizni keching, o'tgan ishga...

- Salavotmi? O'raga sichqon tushdi, guldur gupmi?- Chuvrindining qoni qaynadi. "Bular meni kim deb o'ylayapti? Hammayoqni ag'dar-to'ntar qiladi, milisa chaqiradi, qamatadi", deyaptimi, qanaqa ahmoq ekan bular? Shularni qamatishdan boshqa ishim yo'qmi? To'xta, seni bir boplamaymi..." Chuvrindi bir shum qarorga kelib, qat'iy tarzda dedi: - Ertalab milisa kelib, karavotning tagini kavlaydi. Keyin nima bo'lishi o'shanda bilinadi.

- Yo'q, yo'q... jon... uka... unday qilmang. Otamga rahmingiz kelsin... - Tog'asi endi rosmansa yig'lamsiradi. Tiz cho'kib yalinishga tayyor holga keldi.

- Menda rahm yo'q, - dedi Chuvrindi. - Rahm nima qilsin. Shaharda daydib yurganimda rahm-shafqat degan hislar o'lib bo'lgan. Odamga mehr ona suti bilan kiradi? Ha! Menda mehr nima qilsin? Men yovvoyi odamman. Faqat odam go'shti yemayman. Lekin odamni qiynab, rohatlanaman. Sen otang bilan birga qamoqda o'lib, o'sha yerda chiriysan. Qaytaga bolalaringga yaxshi. O'liklaringni ko'mishga sarf-xarajat qilib o'tirmaydi. Hukumatning o'zi chiroyli qilib joylaydi. O'liklaringni qizib turgan o'choqqa tiqadi. Murdalarning xuddi tirik odamday uch-to'rt marta sakraydi-yu, keyin birpasda kulga aylanadi. Senlarning turgan-bitganlaring ikki hovuchgina kul.

Chuvrindi aytgan bu gaplarni eshitishning o'ziyoq dahshat edi. Murdaning yonish oldidan sakrashini ko'z oldiga keltirgan har qanday odamning badanida yengil titroq turishi tayin. Chuvrindi tog'asi bilan bobosini shu dunyoning o'zidayoq do'zax otashiga hukm qilayotgan edi. U krematoriyni o'zi ko'rmagan, ko'rganlardan eshitgan, eshitib bir seskanib tushgan edi. Hozir tog'asini ham shu holga solmoqchi edi. Tog'asi seskanish nima ekan, birato'la jon taslim qilay deb qoldi. Yalinish uchun emas, oyoqlarida darmon qolmagani uchun tiz cho'kdi.

Chuvrindi so'kinib, yelkasidan ushladi-da, turg'izdi.

- Avval ham palid ekansanlar, palidliklaringcha qaribsanlar. Aslida sen xunasalarning kindiklaringdan bo'g'izlaringgacha tilib tashlashim kerak edi. Men milisa bilan ish bitiradigan hebbim emasman. Meni shunaqa past ketadi, deb o'yladilaringmi? Men singlingning aytganlarini to'g'ri yo noto'g'riligini bilgani keldim. Otangni Xudoning o'zi urib qo'yibdi-ku, men turtib nima baraka topdim. Borib ayt, tinchgina o'laversin. O'lganidan so'ng janoza o'qishadi, olib borib ko'mishadi. Keyin bittasi turib "qanaqa odam edilar?" deb so'raydi. Hamma "yaxshi edi, Xudo rahmat qilsin", deb tarqaydi. Sening ham ko'ngling joyiga tushadi. Xo'sh, men-chi? Janozasi o'qilmagan, molday ko'mib tashlangan odamning o'g'li nima qilishim kerak? Jo'na, turqing qursin...

Tog'asi boshini egganicha, bitta-bitta og'ir qadamlar bosib iziga qaytdi. Chuvrindi uning qorasi o'chguncha harakatsiz turib qoldi. So'ng "Polvon tog'a!" deb chaqirdi. Hovuz polvon ayvonda, ularning gaplarini eshitib, hayrat tuzog'iga bandi bo'lib o'tirardi. Chuvrindining chaqiruvidan o'ziga kelib, yoshiga xos bo'lmagan chaqqonlik bilan o'rnidan turdi-da, ko'cha tomon yurdi.

- Polvon tog'a, ketyapman.

- Ie, janozaga qolmaysanmi?

- Yo'q... qololmayman. Jahl ustida yana bir narsa qilib qo'ymayin.

- O'zing bilasan... Esli bolasan, ammo qattiq gapirib yubording.

- Eng yumshoq gapirganim shu. - Chuvrindi shunday deb xayrlashish uchun qo'l uzatdi.

XVII bob

1

Anvar qiya ochiq turgan eshik ortidan Chuvrindini ko'rib, yuragi "shig" etib ketdi. "Nahotki to'g'ri bo'lsa?" deb o'yladi. Shu o'y xayolidan o'tishi bilan "Biz qachon seni aldagan edik?" degan ovozni zshitganday bo'lib, yurishdan to'xtadi. Buni ko'rib Chuvrindi kulimsiradi:

- Ha, Anvarbek, biron nima esdan chiqdimi? - dedi quvnoq ohangda.

Chuvrindining jarangdor ovozidan Anvar o'ziga keldi. Qadamini tezlatib yurib bordi-da, ko'rishib, so'ng uni ichkariga taklif qildi.

- Ertaga Krasnoyarga jo'naydigan bo'lib turibmiz. Birga borasizmi, deb keldim, - dedi Chuvrindi, ichkariga kirishga unamay.

38 Kitoblar Olami | Sever.UZ | Uzsmart.UZ

- Krasnoyarga? Nima uchun? - Anvar ularning Krasnoyarskka nima uchun borishlarini bilsa ham atayin so'radi. Chuvrindi "nahot bilmasangiz?" deganday qarab qo'yib, so'ng javob berdi:
- Bek akamning otalarini ziyorat qilgani ketyapmiz.
- Kim?
- Bek akam, men, borsangiz - siz, yana Bek akamning bir jonajon og'aynilari. Ulfati chor - anda maza bor, deyishadi-ku? Chor ulfat bo'lib borib kelamiz.
Anvar tungi topshiriqni eslab, o'ylanib qoldi.
- Agar boradigan bo'lsangiz, ertalabki sakkizda to'g'ri aeroportga chiqaverasiz. Mayda-chuyda olib yurmang. Yo'q, yaxshisi soat yetti yarimda shu yerga mashina keladi.
- Bormasam kerak, uzrimni aytib qo'ying, - dedi Anvar xomush tarzda.
- Ertalabgacha bir gap bo'lar, - Chuvrindi shunday deb, mashinasi tomon yurdi.
Anvar uning mashinasi ko'zdan yo'qolguncha turgan joyida qotdi. So'ng burilib, ichkari kirdi-da, yarim yo'lda yana to'xtadi. Derazasiga qaraganicha turib qoldi.
...Kecha tunda xuddi shu derazadan nur oqib kirgan edi. Yo'q, avval shirin uyqudagi Anvarni kimdir turtib uyg'otganday bo'ldi. "Xotinim uyqusirab turtdimi?" deb o'yladi. Yo'q. Xonzodasi o'rin chetida, orqa o'girganicha beozorgina uxlab yotibdi. Anvar, uyqusi to'la ochilmasidan, tanish ovoz eshitdi:
- Seni biz uyg'otdik...
- Nimaga? - dedi Anvar ajablanib. - Bezovta qilmaymiz, degan edinglar-ku?
- Ha, seni biz bezovta qilmaymiz. O'zing chaqirding. Tur o'rningdan.
Anvar buyruqqa itoat etib, o'rnidan turdi-da, qo'shni xonaga chiqdi. Xona yorishgan, derazadan nur oqib kirgan edi.
- Men sizlarni chaqirmadim.
- Tiling bilan chaqirmading. Lekin dildan istading. Bizdan najot kutding. Bir necha marotaba chaqirishga chog'landing. Lekin jur'at etmading. Qo'rqing.
- Bo'lmagan gap! Meni qo'rqqoqlikda ayblashga haqqingiz yo'q!
- Botirmisan? Botirni ham, qo'rqqoqni ham bir ildiz qovushtirib turadi. Botir bir ishni qilishga jazm eta olgani uchun botir, qo'rqqoq esa o'sha ishni qilmay qochgani uchun qo'rqqoq.
- Bu falsafangiz noo'rin.
- Bahslashma, muddaoga ko'ch.
- Men domla Inoyatulloni ko'rishim kerak.
- Mumkin emas, ijozat yo'q.
- Haqiqatni aniqlashim zarur.
- Haqiqat shuki, Hikmat O'rolov aybsiz aybdor. U Inoyatulloga xiyonat qilmagan.
- Haqiqatni bilmoqchiman, menga isbot kerak.
- Haqiqatni senga Hikmat O'rolovning o'zi aytadi. Unga ishon.
- Qachon?
- Tong otgach, seni Asadbekning odami yo'qlab, safarga chorlaydi. Sen u yoqqa borma. Xizmat joyingda seni noxushlik kutadi. Sen o'zingni yo'qotma. Hech kim bilan aytishma. To'g'ri Hikmat O'rolovning uyiga bor. Gaplarini eshit. So'ng, biz uni olib ketamiz...
- Yo'q! - Anvarning ovozi xuddi jon taslim qilayotgan odamnikiday bo'g'ilib chiqdi. - Yo'q! - deb takrorladi u. - U yashashi kerak!
- Uning ruhi oromga muhtoj.
Shu gapdan keyin Anvarning quloqlari shang'illadi. Nur yo'qoldi. Terga botgan Anvar deraza oldida yana uzoq turib qoldi... Hozir Chuvrindini kuzatgach, tunda eshitganlari haqiqatga aylana boshlaganidan qo'rqdi. Ha, qo'rqdi. Lekin uni bu holatda qo'rqqoqlikda ayblab bo'lmas. U ayni damda ojiz edi. Bo'lajak voqealarga to'g'anoq bo'la olmasdi. Bo'lajak noxushliklarni iziga qaytarolmasdi. Mana shu ojizlik uning yuragiga qo'rquv solardi.
Ana shu qo'rquv bilan ishga otlandi. Shu qo'rquv bilan xonasiga kirdi.

2

Hamxonalari birin-ketin keldilar. Xomush o'tirgan Anvar ular bilan bosh irg'ab so'rashdi. Yaxshi kayfiyatda kirib kelgan Gulnora unga bir qarab olib "nima balo yana ayniyapti shekilli?" deb o'yladi-da, sumkasidan gazit chiqarib, o'qiy boshladi. Uning bu harakati Anvarning ziyrak nazaridan chetda qolmadi. "Gazit o'qiydigan bo'lib qolibdimi?" deb ajablandi. Dam o'tmay xonaga "eng kichik ilmiy xodim" kirib, Anvar bilan qo'shqo'llab so'rashdi-da, gazit o'qiyotgan Gulnoraga g'alati qarab qo'ydi.
Xonada o'lik sukunat hukmron edi. Ayollarning o'zaro pichirlashib olishlari yoki narx-navo yangiliklari ham nechukdir kun tartibidan o'chirilgan. "G'alati kun, - deb o'yladi Anvar. - Bu sukut nimaning alomati? Vulqon portlashi arafasidagi osoyishtalikmi bu? Bular bir nimani bilishadi, men esam bilmayman... "Eng kichik ilmiy xodim" ham nimadandir xabardorga o'xshab o'tiribdi. Men nima uchun bexabarman? Nima uchun merovsirab o'tiribman?" Anvar bunaqa kutishga, bunday sukutga toqat qiladigan toifadan emas. U "eng kichik ilmiy xodimga" savol nazari bilan tikildi. U avvaliga bu qarashga dosh berolmay, nigohini olib qochdi. Keyin o'rnidan turdi-da, Anvarga yaqinlashib, gazitni uzatdi. Anvar gazitni qo'lga olganida Gulnora "Voy, tavba-e", dedi-da, o'rnidan turib, xonadan chiqdi. "Eng kichik ilmiy xodim" esa joyiga qaytib, Anvarga aybdor odamning nigohi bilan qarab qo'ydi.
Anvar "meni kutayotgan noxushlik shu yerda shekilli?" degan o'y bilan gazit sahifalariga ko'z yugurtirdi. Uning nigohi sarsari kezmadi. Bir qarashdayoq Xolidiyning nomini topdi. Katta harflar bilan terilgan "Janozasiz ketganlar" degan sarlavha ustida "professor Xolidiy" deb qo'yilibdi. Anvar maqolani o'qimayoq, gap nimada ekanini angladi.
- Hammasi ravshan! - deb gazitni g'ijimladi-da, "eng kichik ilmiy xodimga" qaradi: - Domla Inoyatullo va Hikmat O'rolov haqida, shundaymi?

- Shunday... Lekin... oxirigacha o'qing.

Anvar gazitni qayta tekislab, maqolani nafas yutib o'qiy boshladi. Xolidiy Stalin zamonasidagi qatli om natijasida ilm, xususan, tarix ilmi nechog'li ta'qibga uchraganini yoza turib, ko'plar qatori o'zining ham aziyat chekkanini qistirib o'tib, so'ng gapni domla Inoyatullo taqdiriga burgan edi. Domla o'ziga yaqin olib yurgan, hatto "shogirdim" deb faxrlangan bir guruh olimlarning unga

xiyonat qilgani ham aytilgan, o'sha "bir guruh" orasidan faqat Hikmat O'rolovning nomigina zikr etilgan edi. Anvar "Xotin kishining makri qirq tuyaga yuk bo'ladi, deydilar. Xolidiyning makri qirq emas, qirq ming eshelonga yuk bo'lar-ov", deb yurardi. Bu maqolani o'qiy turib fikrini o'zgartirdi: "Uning makri qirq million eshelonga yuk bo'la oladi!" Xolidiyning kim ekani, yuragi oqmi, qora ekanini bilmaydiganlar bu maqolani o'qigach, uni aziyat chekkan, kuyunchak olim sifatida qabul qilishlari shubhasiz. Gazitni minglab odamlar o'qiydi. Endi kimga borib "aslida Xolidiyning o'zi ablah, Hikmat O'rolov halol odam", deb ishonirish mumkin?

Anvarni kutayotgan noxushlik maqolaning so'ngida edi:

"...Men hujjatxonada o'tirib bu dalillarga duch kelgach, ko'zlarimga ishonmadim. Yaqin do'stimning shunday siri borligiga ajablandim. Ana shunda boshqa bir hujjatlarni o'rganib o'tirgan iqtidorli olim Anvar Sattorovichga o'qib bergan edim, u jo'shib ketdi. Ha, halol odam deb yurgani bunday munofiq bo'lib chiqsa chidash qiyin. Anvar Sattorovich chiday olmadi. Ko'zda yosh bilan hujjatxonani tark etdi..."

Anvar gazitni g'ijimladi, so'ng pora-pora qilib yirtidi. Keyin o'rnidan turib, Gulnora o'tirgan stolga yaqinlashdi-da, undagi gazitni ham poralab tashlagach, stolni zarb bilan tepdi. "Eng kichik ilmiy xodim" yugurib kelib, uni yelkasidan quchoqladi.

- Anvar aka, o'zingizni bosing. Hech kim ishonmaydi bu gaplarga.

- Men bor edim o'sha yerda, o'qib bergan edi, maraz! Shularni yozish uchun atay borgan u haromi!

Shu payt Anvarning qulog'i shang'illab, ko'zlari tindi. Tanish ovoz eshitildi: "Hikmat O'rolovnikiga bor..."

Anvar "eng kichik ilmiy xodim"ning quchog'idan bir yulqinib bo'shadi-da, tez-tez yurib, xonadan chiqdi. Ovozning hukmiga bo'ysunmay Xolidiyning xonasiga bordi: eshik berk... O'lmas Akramning eshigi ham berk... Hatto kotibasi ham yo'q. Anvar egasiz eshikni tepib, bo'ralab so'kdi-da, ovozning buyrug'iga itoat etib, Hikmat O'rolovning uyiga qarab ketdi.

Hikmat O'rolov shahar markazida, olimlar uchun maxsus qurib berilgan ikki qavatli uyda yashardi. Eshik qiya ochiq bo'lsa ham Anvar qo'ng'iroqni bosdi. Dam o'tmay ostonada Hikmat O'rolovning xotini ko'rindi. Erini benihoya tarzda izzat qiluvchi, har qanday beta'sir shamoldan asrashga intiluvchi, sochlari tekis oqargan xushro'y, xushmuomala bu ayol barchani shirinso'zligi bilan maftun etardi. Hozir ham Anvarni mehribonlik bilan qarshiladi.

- Kelganingiz yaxshi bo'ldi. Domla sizni juda yaxshi ko'radilar. Ko'p gapiradilar. Ancha vaqt ko'rinmadingiz, xavotirlandilar.

Anvar nima deyishni bilmadi. "Tobim yo'q edi", desa, jinnixonadan chiqqaniga ham yarim yil bo'ldi. Birrov kelib ketishi mumkin edi...

- Ayb menda, e'tiborsizlik qildim, - dedi Anvar dangal.

Ayol bu gapni eshitib, shiringina jilmaydi-da, boshini sarak-sarak qilib, dedi:

- Unday demang, jon o'g'lim, yoshlarning ishlari, tashvishlari ko'p bo'ladi. Eng muhimi, dilingizda tutgan bo'lsangiz bas.

Anvar ostona hatlab ichkari kirib, to'xtadi.

- Nega to'xtadingiz, kiravering.

- Domla... o'qidilarmi?

- Ha... - ayol ma'yus jilmaydi. - Lekin siz qayg'urmang. Bu hali fojia emas. Biz bundan battarlarini-da ko'rganmiz.

- Hammasi tuhmat...

- Qayg'urmang, deyaqman-ku. Domlajon mutlaqo e'tibor bermadilar. Odatdagidek kitobxonalarida ish bilan bandlar. Yuring, yuravering...

Anvar uy bekasining izidan ikkinchi qavatga ko'tarildi. Bu uydagi mehmon kutishga mo'ljallangan eng katta xona kitoblarga ajratilgan. To'rt devor gir aylana, hatto eshik-derazalarning yonlari, tepalariga ham taxtachalar qo'yilib, kitoblar terilgan. Ko'cha tomonga qaragan katta deraza yonida yozuv stoli. Ikki kishining suhbatlashib o'tirishiga mo'ljallangan ikkita yumshoq o'rindi, pastak kursi... Katta xonaning jihozlari shulardan iborat.

Hikmat O'rolov yumshoq o'rindiqlardan birini band etgan, qo'lida qadimdan qolgan kitob. Ko'zlari kitob sahifasiga qadalgan, xayoli esa nima bilandir qattiq band edi. U zinadan ko'tarilayotgan ikki kishining sharpasini sezmedi. Anvar uning o'tirishiga qaraboq, ish bilan band emasligini fahmlab, o'girildi-da, uy bekasiga savol nazari bilan qaradi. Uy bekasi boshini chayqab qo'yib, yengil yo'taldi. Hikmat O'rolov bunga ham e'tibor bermadi. Shunda Anvar balandroq ovozda salom berdi.

Xayol changalidan yulib olingan Hikmat O'rolov cho'chib tushdi-yu, ammo sir boy bermay alik oldi-da, o'rnidan turib Anvarga quchoq ochdi.

- Qo'ng'iroqning chalinishidan siz kelganingizni biluvdim. Siz astagina, odob bilan chalasiz, - dedi u Anvarni bag'riga bosib. -

Xursandman, mehribonim, xursandman. Qani, o'tirsinar. Hozir ittifoqo mavlono Rumiyni o'qiyotgan edim. Bir rivoyat xayolimni o'g'irladi. O'qib beray, eshiting. Malikam, siz ham tinglang. Gapni cho'zmaslik uchun mazmunini aytayinmi?

- Men o'zim o'qib olarman.

- Durust. U holda choyni shu yerda ichamiz. Ikki olimning suhbatlari kitobxonada kechgani ma'qul.

Uy bekasi iziga qaytgach, Hikmat O'rolov muqovasiga yamoq tushgan kitobni varaqladi. Anvar yozuv stolidagi gazitni ko'rgan, domlanning atayin gapni chalg'itishga urinayotganini fahmlab turardi.

- Siz yakan nima ekanini bilasiz, a? - deb so'radi Hikmat O'rolov.

Anvar bu so'zni eshitgan, ammo nimani anglatishini aniq bilmas edi. Shu bois o'ylanib qoldi.

- Faqat pul, demang. Otarchilar bir paytlarda pulni "yakan" deyishardi. Yakan - o'simlik, qamishzorda o'sadi. Yakanni o'rib olib, quritib uzum osadilar, yoki savat qalpoq to'qiydilar. Qamish, bilasiz, uzun. Yakan esa pastak o'simlik. Xullas, yakan bir kuni qamishga qarab: "O', birodar, hadeb g'o'dayaverma, sal egil, Ollohning quyoshi nuridan biz ham bahramand bo'laylik", debdi.

Qamish unga qaragisi ham kelmay, burnini jiyirib qo'yibdi. Vaqti-soati kelib qamishni o'ribdilar. So'ng yakanni. Tasodifni qarangi, o'sha qamishdan yasalgan bo'yroni bir uyga to'shabdilar. Shu uy to'sinlariga esa uzumni osibdilar. Yakandan to'qilgan savat qalpoqni devorga ilibdilar. Oradan kunlar o'taveribdi. Qamish pastda, yakan esa tepada ekan. Oxiri qamish tepadagi yakanga zorlanibdi: "Meni o'rib olib quritdilar, tepkilab qovurg'alarimni sindirdilar, so'ng suvga bo'kdilar. So'ng qayirib bukib, bo'yra holiga keltirdilar. Endi esa har kuni tepkilaydilar. Bu ham yetmaganday bir chetimni qayirib, tupuradilar..." - Hikmat O'rolov shunday deb kulimsiradi: - Nos tupursalar kerak-da, a? Xullas, qamishning hasratidan chang chiqibdi. Shunda yakan debdi-ki:

"Siz bekor g'o'daydingiz. G'o'dayib o'saverdingiz. Ammo ichingiz g'ovak ekanini unutdingiz. G'ovak bo'lganingiz uchun ham tepkilanishdan bo'lak narsaga yaramadingiz. Hali ham kech emas. Siz o'sgan yeringizda ildizingiz qolgan. Ularga yetkazing, sizning holingizga tushmasinlar..." - Hikmat O'rolov shunday deb Anvarga savol nazari bilan tikildi: - G'aroyib rivoyat, shunday emasmi? Qamish o'rib olinaveradi, kelgusi yili esa ildizidan yana o'shanday qamish o'sib chiqaveradi. Bechora oqibatda qanday

xor bo'lishini bilmay g'o'dayaveradi. Oyoq ostiga tashlanmay, tomga to'shasalar ham baribir basharasiga loy chaplaydilar...

Qismati og'ir... ammo u yakan bo'lolmaydi...

Hikmat O'rolov shunday deb iyagini qashib qo'ydi. Shunda Anvar barmoqlarning yengil qaltirayotganini ko'rdi. "Dardni yashirish qiyin, - deb o'yladi Anvar. - Xolidiyning ahmoqona gaplariga e'tibor bermay bo'larkanmi? Domla dardini ichiga yutishga urinyapti. Yuragida bu dardni ham singdirish uchun bo'sh joy bormikin? Domla nimaga bunday qilyapti? Andishadanmi? Andishaning otini qo'rqoq deyishadi-ku? Indamay qo'ygani barcha bo'htonlarga rizo ekanini anglatmaydimi? Nahot domla buni tushunmaydi? Qachongacha indamay o'tiraveradi? Mana shunaqa indamay qo'ya qolish odati borligi uchun ham Xolidiy tap tortmay unga tashlangan. Qani, Mirolimga shunday qilib ko'rsin-chi?! Yo'-o'q, bu shallaqidan qo'rqadi. Stalin zamonida Mirolim ziyolilarni quritishda rosa xizmat qilgan. Xolidiy unga salgina tegib o'tsa, o'zi balolarga qoladi. Mirolim lo'li xotinlarday dod solib, Xolidiyning ayblarini ochib tashlashdan ham qaytmaydi. Hikmat O'rolov esa indamaydi... Indamay turib yengmoqchi bo'ladi... Shularni unga aytayinmi?.. U mening nasihatimga muhtojmi? Mayli, birovga chang solmasin, ammo... hech bo'lmasa o'zini himoya qilsa-chi?.."

Hikmat O'rolov barmoqlarining titrashidan noqulay ahvolga tushdi. "Sezdimi yo sezmadimi?" degan hadikda Anvarga o'g'rincha qarab qo'ydi. "O'yg'a toldi... rivoyat ta'sir qildimi yo Xolidiy o'ylayaptimi? Kelgani yaxshi bo'ldi... Halol yigit. Ko'nglida kiri yo'q... Shuning uchun qiynaladi. Umr bo'yi qiynalib yashashga mahkum..."

Uy bekasi patnisda non-choy ko'tarib chiqib, oradagi sukutni buzdi.

- Voy esim qursin, dasturxon olmabman-ku, - dedi u xijolat bo'lib.

- Hechqisi yo'q, malikam, - Hikmat O'rolov shunday deb o'rnidan chaqqon turdi-da, yozuv stolidagi gazitni olib, kursi ustiga yoydi. - Qo'lbola dasturxon ham bo'laveradi, siz aziyat chekmang.

Uy bekasi birinchi qavatga tushib ketgach, piyolalarga choy quyildi. Hikmat O'rolov gapni chalg'itib, maqolani eslashni xohlamasdi. Choynakning tagida Xolidiyning maqolasi chop etilgan gazit, ikkovining ko'ngli ham, xayoli ham shu gaplar bilan band. Ammo maqola tufayli jabr chekkan odam o'zining bu mayda gaplardan yuqori ekanini ko'rsatishga tirishadi. Anvar esa bunga toqat qilolmaydi. U o'zini oqlamoqchi emas, biroq haqiqatni aytishi shart.

- Domla, men hujjatxonada rostdan ham bor edim, ammo... - deb gap boshladi Anvar. Biroq, mezbon so'zlarini davom ettirishga yo'l bermadi:

- Siz meni ranjityapsiz, azizim, - dedi Hikmat O'rolov, bosh chayqab. - Shu gaplarga ishonadigan go'l odamga o'xshaymanmi?

- Domla...

- Gapirmang, azizim, gapirmang. Umr bo'yi o'sha idoraning xizmatini qilib kelgan odam yoningizga kirib hujjat titadimi? E... uning nayranglarini ko'raverib... Tag'in ham "domla Inoyatulloni Hikmat O'rolov o'z qo'li bilan otgan", demabdi. Shunisiga xursandman. Hamonki, shu mavzuda gap ochdingiz, bir narsani aytay: to'g'ri, domla Inoyatulloni qamashganda ko'plar qatori meni ham chaqirishgan. Mendan avval Xolidiy ham chaqirishgan. Menga uning ko'rsatmalarini berishgan, o'z ko'zim bilan o'qiganman. Mana bu yerdagi, - Hikmat O'rolov gazitni barmog'i bilan urib qo'ydi, - gaplar o'zining ko'rsatmalari. Domlaning qo'llariga kishan urib bergan Xolidiyning o'zi. Siz hujjatlardagi mening imzomni ko'rdingizmi?

- Yo'q... qaramay chiqib ketdim. Jahl kelganda aql ketdi...

- Xijolat bo'lmang, zarari yo'q. Hujjatlar vaqti kelib qo'lingizga tushsa qarab qo'yarsiz. Men ko'p yozmaganman. Yozganlarim aniq esimda: "Agar halol olim mingta bo'lsa, mingdan biri domla Inoyatullo, u shu mingning oldingi qatorida turadi. Agar bittagina bo'lsa, demak, u shubhasiz - domla Inoyatullo". Meni qiynashmadi. Boshqa so'roqqa chaqirishmadi. Shunga to hozirga qadar hayronman. Balki men yozib bergan qog'oz yo'qotilgandir. Balki imzo boshqa qog'ozga ko'chirilgandir, bunisi menga qorong'i. Men hali ham o'sha fikrimda qat'iy turaman: domla Inoyatulloday olim oldida biz sariq chaqa qimmatiga ham ega emasmiz.

Bunday deyishimga asos bormi? Bor. Siz ayting, azizim, bizni tarixchi olim deyish mumkinmi?

Suhbatning bu tarzda burilishi Anvarni ajablantirdi, bunday savolning berilishi esa o'ylantirdi.

- Men sizdan javob kutypman, azizim, - dedi Hikmat O'rolov. - Ayting, bizni tarixchi olim deyish mumkinmi?

- Agar kecha boshqa gap aytib, bugun boshqasini da'vo qilayotganimiz nazarda tutilsa...

- Bu boshqa masala. Aytish mumkinki, bu imon masalasi. Unvonlar, ilmiy darajalar ham boshqa masala. Siz menga bir so'z bilan javob bering: ha, yoki yo'q! So'ng javobingizni albatta izohlab ham berasiz.

Hikmat O'rolov Anvarning ko'zlariga tikilib kulimsiradi. Anvar bu savolga aqli yetgan darajada javob bera olardi, ammo unga mezbonning asl maqsadi qorong'u edi. Shu bois javobga shoshilmadi.

- Siz qiynalmang. O'zim aytib qo'ya qolay: yo'q! Sabab: bir kuni domla Inoyatulloning uylariga borsam, zarrabinga tikilib o'tiribdilar. Sizda zarrabin bormi? Ha, menda ham yo'q. Xullas, bir arxeolog olim domlaga uzum danaklarini beribdi. Danakning umri salkam ming yil emish. Arxeologning aytishicha, Eski shahardagi qazilma paytida hojatxona o'rnidan topilgan emish. Domla Inoyatullo arxeologlar bilan yaqin edilar. Siz arxeologlar bilan oxirgi marta qachon uchrashgansiz? Mening ham yodimda yo'q. Xullas, o'shanda: "Domla, bu sizga nima uchun kerak?" deb so'radim. Domla: "Haqiqiy tarixchi olim shulargacha aniq bilishi shart. Husayni uzum hozir qanday, ming yil va avval qanday bo'lgan, ming yil ichida tabiat qanday o'zgarishlarni, nima sababdan boshidan kechirdi - biz bilmasak, kim biladi? Tarixiy voqealar bilan tabiatdagi o'zgarishlar orasida uzviy bog'lanish yo'qmi?"

Xullas, o'shanda haqiqiy tarixchi olim - domla Inoyatullo deb ishonganman. Biz kitob o'qib, tahlil qilib, tarix ilmini yaratyapmiz, deb kerilamiz. Bu kitoblarni bizgacha kimdir yozib ketgan. Biz foydalanayotgan adabiyotlarni arab ham, fors ham, farangimi nemismi, juhudmi yo rusmi, kim bo'lsa bo'lsin, yozgan. Ma'lum bir haqiqatga har biri o'z millati foydasi nuqtai nazaridan yondoshgan va baho bergan.

- Xuddi shu nuqtada xato yo'lga qadam qo'yganmiz, - dedi Anvar. - Biz qo'limizga juhudning kitobi tushsa, tarix shunday edi, deb javraymiz. Nemisniki tushsa, yo'q, bunaqa edi, deb turib olamiz. Mana, tarixga ikki xil munosabatga o'zimiz ham guvoh bo'ldik. Kechagina unday devdik, bugun esa bunday. Qadimda shunday hol yuz bermaganmi? Bergan... - Anvar "gaplarini bo'lib ranjitmadimmi?" degan ma'noda mezbonga qaradi. Hikmat O'rolov uning xavotirini sezib, "durust gapiryapsiz, azizim, davom eting", deganday jilmayib qo'ydi. Anvar bundan dadillanib fikrini davom ettirdi: - Biz o'sha kitoblarga qul bo'lib yuraveramiz. Men borayinda Mirolim domlamizdan: "Temur zamonida toifi uzum bo'lganmi?" deb so'ray. Turgan gapki, u "Temurga uzumning nima aloqasi bor", deydi. Holbuki domla Inoyatullo yo'lini tutgan, o'zini tarixchi olimman deydigan odam buni bilishi kerak ekan. Haligi aytgan rivoyatingizni qarang... biz ichi bo'sh qamishga o'xshamaymizmi? Bir masalaga ikki xil qarashga vijdonimiz qanday yo'l qo'yadi. Kechagina Mirolim domlamiz Temurni qonxo'r, deb, Temurning salohiyatiga ijobiy baho bermoqchi bo'lganlarni yamlamay yutgan edi. Bugun esa aksi: kim Temur jang qilgan, desa "Sen tarixga qonli ko'yalak kiygizmoqchimisani!" deb

yumdalayapti. Qizig'i shuki, Temur haqida kecha ham shu zot asosiy hukmni chiqarar edi, bugun ham. Ba'zan hayron qolaman. Bu Mirolim deganlari, Temurning otasi uylanayotganida kuyov jo'ra bo'lganmi yo Temur tug'ilganida kindigini kesganmikin?

Bu gapni eshitib Hikmat O'rolov qah-qah otib kulib yubordi.

- Topib aytdingiz, barakalla, - dedi u o'zini kulgidan to'xtata olmay.

- U domlamiz nari borsa Temur haqida to'rt-besh kitob o'qigandirlar. Oltinchisini topib, buni ham o'qing, deyilsa, men bunaqasini bilmayman, deb turib oladilar. Qarang-a! U kishi bilmasalar o'sha oltinchi kitobning yashashga haqqi yo'q ekan. O'sha oltinchi kitob yuz yillar davomida dunyo olimlarining diqqati markazida turgan bo'lsa-chi? Siz kulyapsiz domla, ammo xafa bo'lsangiz ham bir gap aytaman.

- Ayting, azizim. Bilaman, siz nohaq gap aytaysiz.

- Siz, sizga o'xshagan olimlar nima uchun Xolidiyga, Mirolimga maydonni bo'shatib bergansizlar? Yanchib tashlasalaring bo'lmasmidi?

- Yanchib... - Hikmat O'rolov kulimsirab, bosh chayqadi. - Soyani yanchib tashlay olasizmi? Axir ular zamon g'oyasining soyalari edilar. Siz haqiqatchi yigitsiz. Sizga o'xshagan yigitlar ko'p, shundan xursandman. Lekin orangizda yosh Xolidiyar yo'qmi? Ularni yanchib tashlay olasizmi? Savolimga hozir javob qaytarmang, javobni vaqt beradi. Azizim, siz bahsni yaxshi ko'rasiz, bilaman. Sizdan o'tinchim bor: bugun bahslashmaylik. Undan ko'ra, siz kelmay turib o'qigan yana bir rivoyat bayonini aytib beray: Luqmoni hakim bilan ilon bahsini eshitganmisiz?

- Yo'q.

- Tinglang, ajoyib rivoyat: xullas, Luqmoni hakim yo'lda borayotsalar bir uydan nola eshilibdi. Kirsalar, xasta odam og'riqlarga chidayolmay dod der emish. Tabiblar kelib, uni bugun-erta o'ladi, deyishibdi ekan. Luqmoni hakim xastaning bilak tomirini ushlab ko'rib debdilarki: - Dardingizga davo bor. Ilon zahri sizga shifo bergay. Xasta debdiki: - Ilon zahrini men qaydan topay? Bir bedavo bo'lsam... Yo meni shu ahvolda tashlab ketaverasizmi? Olloh mening zorimni eshitib, Luqmoni hakimga ro'baro' qilganida edi, u zot meni tashlamas edilar. Luqmoni hakim bu nolani tinglab aytibdilar: - Zinhor tashlamasman. Xullas, hazrat Luqmoni hakim ilonzorga borib bir yoshroq ilonni bo'g'zidan bo'g'ib tutibdilar. Shunda ilon ittifoqo tilga kiribdi va debdiki: "Ey inson farzandi, sen nechun meni bo'g'a-yotirsan? Ollohning menga bergan jabrlari kammi edi?" "Olloh senga qanday jabrlar qildi?" deb so'rabdilar Luqmoni hakim. "Meni ko'rimsiz qilib yaratdi, odamlar ko'rsalar mendan qochadilar. Meni yertuban qilib qo'ydi, sudralib yurishga mahkum etdi. Endi sen meni bo'g'ib, jonimni olarsanmi?" Luqmoni hakim debdilar: "Shunday qilmasam, bir odam hayotdan ko'z yumar". Ilon debdi: "Ajab! U odamni saqlab qolmoq uchun meni o'ldirasanmi? Axir u ham Ollohning bir maxluqi, men ham. Bir jonni saqlab qolmoq uchun ikkinchisini mahv etmoq shartmi? Ey inson bolasi, sen ayt: men birovni chaqsam, mening zahrimini daf eta olasanmi?" Luqmoni hakim aytibdilar: "Ha, daf eta olaman". Ilon debdi: "Unda mening zahrinim kuchli emas ekan. Dunyoda shunday zahar borki, sen uni zinhor daf eta olmassan!" "Qanday zahar? Qora qurtnikimi?" - debdilar Luqmoni hakim. "E, yo'q, - debdi ilon. - Dunyoda eng kuchli zahar odamning zahri. Bunga davo yo'qtur. Odam odamni chaqsa albatta o'lim haqdir! Olloh biz - ilonlarni tuban qilib yaratdi. Ammo biz bir-birimizni chaqmaymiz. Siz - odam bolalarini yuqori qilib yaratdi, siz bir-biringizni chaqib o'ldirasiz. Sen jonini saqlab qolmoqchi bo'layotgan xastaga mening zahrinim davo emas, yanglishma. Uni o'z do'sti chaqqan. Uning zahriga davo topa olmassan. Bunga hatto Luqmon ham davo topmagay. Qo'y, u o'laversin, azoblaridan qutula qolsin..." - Hikmat O'rolov shunday deb xo'rsinib qo'ydi.

Uning nima uchun xo'rsinganini Anvar ertasiga fahmlab yetdi.

3

Nima?!

Hikmat O'rolov o'ldi?!

Anvar quloqlariga ishonmadi.

Avvaliga "eng kichik ilmiy xodim"ni institut ostonasida ko'rib "Ertalabdan kimni kutayotgan ekan?" deb o'ylab, ajablangan edi. Endi bilsa, bu shumxabarni yetkazish uchun turgan ekan. Anvar hozir "nima uchun meni qarshiladi, nima uchun meni ichkariga qo'ygisi kelmadi" deb o'ylamadi. Buni keyinroq, jinnixonada yotganida o'ylaydi. Hozir esa shumxabar zarbidan karaxt bo'lib turardi.

- Kecha oqshomda to'satdan uzilibdilar, - dedi "eng kichik ilmiy xodim". - Kechqurun uyimga telefon qilishdi. Kechasi bilan shu yerda edik, joy tayyorladik. Xayrlashish uchun shu yerga qo'yishmoqchi ekan. Kennoyi unamabdilar. Shunga... O'lmas aka sizdan iltimos qildilar. Borib, ko'ndirib berarkansiz. Siyosiy masala, deyishayapti...

- Siyosiy masala?! - Anvar hamxonasi yuqoriga chang solganini o'zi ham sezmay qoldi. - O'lib ham qutulmasinmi?!

"Anvar aka, o'zingizni bosing", degan ogohlantirishdan so'ng uning yoqasini bo'shatdi.

- O'zi qani, direktorchang? - deb so'radi titroq ovozda. So'ng javob kutmay ichkariga qarab yurdi.

Chindan ham ertalabgacha bu yerda ancha ish qilingan edi: eshik og'zidagi qorovulning stoli olingan, qo'yilganidan beri ishlatilmagan kiyim ilgichlar ham yo'qotilgan, o'rtaga gilam to'shalgan, zinaning yonidagi ustunga Hikmat O'rolovning surati osilgan, surat ostida esa qora rangli harflarda yozilgan "Berahm ajal atoqli olim, buyuk insonni bag'rimizdan yulib oldi", deb boshlanib, "o'lim uni davramizdan olib ketdi, to tirik ekanmiz nomini qalbimizdan hech qanday kuch yulib ololmaydi" deb yakunlanuvchi ta'ziyanoma yopishtirilgan edi. Anvar bu satrlarni atayin to'xtab o'qimadi. Bir ko'z tashlashda boshlanishiyu xotimasiga nigohi tushib eslab qoldi.

"Eng kichik ilmiy xodim" zinadan chiqishiga yo'l qo'yimadi:

- Anvar aka, foydasi yo'q.

Dastlab Anvar uni siltab tashlagisi keldi. Biroq, uning ma'yus boqib turgan toliqqan ko'zlariga ko'zi tushgach, shashtidan qaytdi.

G'azab iskanjasi uni bir oz holi qo'ydi-yu, orqasiga o'girildi...

Hikmat O'rolov yashagan ikki qavatli uy oldida odamlar to'planib turishgan edi. Yo'l chetida nasroniylarning qizil mato qoplangan tobuti, daraxtga esa gulchambar tirab qo'yilgan, Marhumning uyiga kiraverishda esa ikki yigit yog'och otni minishga hozirlardir tobut atrofini oq mato bilan o'rardi. Anvar buni ko'rib, yig'lab yubordi-da, yurishdan to'xtadi. Cho'ntagidan ro'molchasini chiqarib, ko'z yoshlarini artgach, asta yurib, to'planib turgan odamlar qatoriga qo'shildi. "Eng kichik ilmiy xodim" ham uning yonidan joy oldi. Rahbariyatning topshirig'ini eslatmadi.

Yarim soatlardan so'ng bel bog'lagan bir yigit Anvarni imlab chaqirib ichkariga boshladi. Dahlizda uni Hikmat O'rolovning bevasi qarshiladi.

This is not registered version of TotalDocConverter
... Kitoblar olami | Sever.UZ | Uzsmart.UZ

Anvar uni ko'rishi bilan yana yig'lab yubordi. Musibatni chekintira oluvchi, dardga malham bo'lishga qodir biron so'z tiliga kelmadi.

- Yaratganning irodasi shu ekan, ilojimiz qancha... Sizni chaqirganim ...rahbarlaringizga ayting, xafa bo'lishmasin, ularning topshiriqlarini bajara olmayman. El-yurt nima desa shu...

Beva shunday deb yig'i ovozi chiqib turgan xona sari yurdi. Anvar bo'g'zini bo'g'ayotgan yig'ini qaytarishga urinib, joyida picha turdi. U xonadan bu xonaga, uydan ko'chaga... kirib-chiqib yurgan, musibatga bandi bo'lgan odamlar uning qotib turganiga e'tibor berishmadi.

Anvar beixtiyor zina sari yurdi. Ikkinchi qavatga ko'tarildi. Kitobxona eshigi lang ochiq. Ichkari bo'm-bo'sh... Yetim qolgan yozuv stoli, kitoblar... unsiz bo'zlashadi. Bu xonadagi faryodlar pastdagi yig'idan baravjroq, ammo uni hech kim eshitmaydi. Dam o'tmay pastda g'assol murdani yuvadi. Badandagi kir suvga qo'shilib to'kiladi. Bu xonaga esa tilga chiqarilmagan dardu hasratlar to'kilib qolgan. Yurakni tirnagan, oxir-oqibat tomirlarni uzib tashlagan alamlar ham shu xonada qoladi. Endi bu xonaga ozod ruh egalik qiladi...

Anvar ichkariga oyoq qo'yishga botinmadi. Nazarida yumshoq o'rindiqa Hikmat O'rolov o'tirganday, unga qarab jilmayib qo'yganday bo'ldi. Keyin uning ovozi eshitildi. Aniq eshitdi:

"...Dunyoda shunday zahar borki, sen uni zinhor daf eta olmassan. "Qanday zahar, qora qurtnikimi?" debdilar Luqmoni hakim. - "E, yo'q, - debdi ilon. - Dunyoda eng kuchli zahar odam zahri. Bunga davo yo'q. Odam odamni chaqsa albatta o'lim haqdir! Olloh biz - ilonlarni tuban qilib yaratdi. Ammo biz bir-birimizni chaqmaymiz. Siz - odam bolalarini yuqori qilib yaratdi, siz bir-biringizni chaqib o'ldirasiz. Sen jonini saqlab qolmoqchi bo'lgan xastaga mening zahrim davosiz emas, yanglishma. Uni o'z do'sti chaqqan. Uning dardiga davosiz topa olmassan. Bunga hatto Luqmon ham davosiz topmagay. Qo'y, u o'laversin. Azoblardan qutulsin..." Anvarning nazarida Hikmat O'rolov bu gaplarni baland ovozda aytdi. Bu gaplarni pastdagilar ham, ko'chadagilar ham eshitishdi... Anvar ostonada yana bir oz turgach, iziga qaytdi.

"Bu ayol buncha sabotli bo'lmasa, - deb o'yladi u. - Shunaqa vaziyatda ham odob chegarasida qolish shartmi? Dod solmaydimi? "Erimni senlar o'ldirdilaring, chaqib-chaqib o'ldirdilaring! Ilon chaqsa o'lmay qolardi, senlarning zahring jonini oldi! Keltirgan tobutlaring o'z'laringga buyursin, o'zlaring tushib yotlaring, rohatlanlaring!.." deb baqirsa bo'lmaydimi! "Sen ham shularning birisan!" deb meni-da yulib tashlamaydimi?.."

Anvar tashqariga chiqdi. Tanish, notanish odamlar... Achingan ham, loqayd ham, musibatga sherik ham, "o'lgani yaxshi bo'ldi" deguvchi ham shu yerda. Anvarning ko'ziga hamma - do'st ham, dushman ham ilon bo'lib ko'rindi. O'zini ulkan bir ilonxonada his etib, badaniga muz yugurdi. Nazarida qo'l qovushtirib, qayg'uga berilganday bo'lib turganlar odamlar emas, balki lunjini shishirib, tilini o'ynatib, bir hamla bilan chaqishga tayyor turgan ilonlar edi go'yo. Sudralib yuruvchi rosmana ilonlar chaqaman, deb niyat qilmaydi, ikki oyoqli ilonlar esa fursat poylaydi. Mana shu turganlarning qay biri qachon, qay birini chaqar ekan? Mana shu turganlarning qay biri qachon odam zahridan tatib o'lar ekan? Rosmana ilonlar chaqadi-yu, qochadi. Ikki oyoqlilar esa to'ko'mib tashlamagunicha tinchimaydi... Jasadni ko'mish bilan cheklansa koshki edi, xotirasini, nomini ham ko'mishga intilsa-chi?

Anvarning xayoli shu gaplar bilan band, ko'zlari esa odamlar orasidan kimnidir qidirardi. Murda olib chiqilganda ham, masjid sari yurilganda, janoza o'qilayotganida, hatto qabrga qo'yilayotganida ham izladi uni. "Qilgan ishidan pushaymon yedimi, uyaldimi?" degan savolga javob topa olmadi.

Qabrga tuproq tortilgach, tanish ovozni eshitib, hayrat bilan alangladi - "Qachon paydo bo'ldi bular?!"

- Hurmatli o'rtoqlar! - dedi O'lmas Akram baland ovozda. Hamma, jumladan, to'nkarilgan tobut ustiga o'tirib qiroatni boshlay deyayotgan imom ham ovoz kelgan tarafga qaradi. Tuproqni ketmon bilan shibbalayotgan go'rkov yonida O'lmas Akram, Xolidiy, Mirolim, yana bir necha nomdor olimlar paydo bo'lgan edilar.

O'lmas Akram "ilm ahlining musibatini" bayon etgach, so'zni "marhumning yaqin safdoshi ulug' olim Xolidiy"ga berdi. Anvar uning "Aziz birodarim..." degan dastlabki so'zlarini eshitdi-yu, vujudini zirillatgan g'azab quloqlarini kar qildi, ko'z oldiga qizil parda tortdi. U tamoman o'zini yo'qotdi-da:

- Munofiq! - deb baqirdi.

Odamlar hayrat bilan unga qaradilar. Anvarni taniganlar maqsadni tushundilar. Tanimaganlar esa: "Bu yigit kimni "munofiq" deyapti, marhumnima yo voiznima?" - deb ajablandilar. Xolidiy esa bu hitobni eshitmaganday gapni xotirjam tarzda davom ettirdi: - Munofiq!! - Anvar yana baqirib notiq sari sapchidi. - Uni sen o'ldirding, hayvon! Yana aziz birodarim, deysanmi?!

Anvar og'zidan chiqayotgan so'zlarni nazorat qila olmas edi. Odamlar nima gapligini tushunib yetgunlariga qadar u Xolidiyning bo'g'ziga chang solishga ulgurdi.

Bu manzara uzoq davom etmadi. Anvarni ajratdilar. Kimdir qo'lini qayirib oldi.

- Sen ilonsan! Sen ichi g'ovak qamishsan! To'qayga o't qo'yaman, ildizingni quritaman!

Anvar jon achchig'ida baqirar, qo'llarini kim qayirayotgani, kim sudrab borayotganini fahm etmas edi. Dafn marosimiga to'planganlar ham Anvarning qo'llarini qayirgan bu baquvvat g'ilayning qayoqdan paydo bo'lganini bilmas edilar.

Xolidiy otashin nutqini tugatayotgan damda Anvarni biqinida qo'shuv alomati bor, usti berk mashinaga zo'r lab chiqardilar. Ustiga yengsiz uzun ko'ylak kiydirdilar. Imom tilovatni boshlaganda mashina jinnixonaga sari yo'l olgan edi.

AvvalgiIII- qismB Keyingi